

004
Кол1

ПРАСК-2

КАМИЛОВ М.М.,
БАБОМУРАДОВ О.Ж.,
ҲАМРОЕВ А.Ш.

ҚИСМИЙ ПРЕЦЕДЕНТЛИК АЛГОРИТМЛАРИГА АСОССАНГАН МАЪЛУМОТЛАРНИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ТАҲЛИЛЛАШ ТИЗИМЛАРИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ВА КОММУНИКАЦИЯЛАРИНИ
РИВОЖЛАНТИРИШ ВАЗИРЛИГИ

МУҲАММАД АЛ-ХОРАЗМИЙ НОМИДАГИ
ТОШКЕНТ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ

**КАМИЛОВ М.М.,
БАБОМУРАДОВ О.Ж., ҲАМРОЕВ А.Ш.**

**ҚИСМИЙ ПРЕЦЕДЕНТЛИК
АЛГОРИТМЛАРИГА АСОССЛАНГАН
МАЪЛУМОТЛАРНИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛ
ТАҲЛИЛЛАШ ТИЗИМЛАРИ**

(Монография)

ТОШКЕНТ – 2020

УЎК: 519.216

КБК: 73

К-73

Камилов М.М., Бабомурадов О.Ж., Ҳамроев А.Ш. Қисмий прецедентлик алгоритмларига асосланган маълумотларни интеллектуал таҳлиллаштизмлари. Монография. – Т.: «Aloqachi», 2020, 200 б.

ISBN 978-9943-6395-2-2

Монографияда маълумотларни интеллектуал таҳлиллаш масалалари ва уларни ечишда қисмий прецедентлик алгоритмларидан фойдаланиш ҳамда карорлар қабул қилишга кўмаклашувчи модулларда норавшан тўплами ёндашув ҳакида баён этилган. Предмет соҳа обьектлари белгилари кийматларининг турли типли белгилар фазоси орқали ифодаланиши, уларни қиёслашнинг турли элементар мантикий классификаторларни шакллантириш келтирилган. Қисмий прецедентликка асосланган баҳоларни хисоблаш алгоритмлари параметрларининг макбул қийматларини аниқлашда анъанавий ҳамда эволюцион усуллардан фойдаланилган. Суст тузилмали маълумотларни интеллектуал таҳлиллашда норавшан тўпламлар назарияси ёндашувли тамоиллари ҳамда норавшан тўплами белгиларга мувофиқ холда тегишилик функциялари куриш услубияти ёритилган. Норавшан билимлар базаси ва норавшан хуносалаш тизимларига маълумотлар келтирилган. Ишлаб чиқилган усул ва алгоритмларга асосланган таниб олувчи дастурий мажмуя – ПРАСК-2 архитектураси, функционал модуллари ҳамда модел ва амалий ечишдаги тажрибавий тадқиқотлар батрафсил баён этилган.

Мазкур монография сунъий интеллект, тимсолларни аниқлаш, маълумотларни интеллектуал таҳлиллаш назариясини ҳамда таниб олиш тизимлари воситасида турли амалий масалаларни ечиши ўрганишини хохловчи талабалар, магистрантлар, ўқитувчи ва илмий ходимларга мўлжалланган.

УЎК: 519.216

КБК: 73

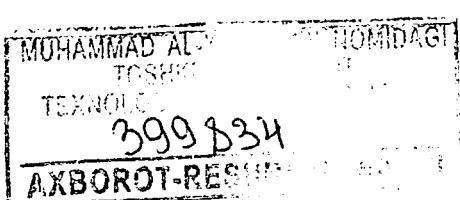
Такризчилар:

Н.О. Рахимов – ТАТУ ДИ факультети, тизимли ва амалий дастурлаш кафедраси мудири, т.ф.д.;

А.Р. Ахатов – ЎзР ХТВ Ҳалқ таълими соҳасида АҚТни ривожлантириш маркази бўлим бошлиги, т.ф.д.

ISBN 978-9943-6395-2-2

© «Aloqachi» нашриёти, 2020

ШАРТЛИ БЕЛГИЛАНИШЛАР

АТ - ахборот технологиялари

НТН – норавшан тўпламлар назарияси

МИТ – маълумотларни интеллектуал ташлиллаш

ТА – тимсолларни аниқлаш

БҲА – баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари

ПРАСК – дастурий таниб оловчи мажмуа

ГА – генетик алгоритм

БТ – бош тўплам

ЎТ – ўқув танланма

ЭЖ – этalon жадвал

НТ – назорат танланма

ЯФ – яқинлик функцияси

ТФ – тегишлилик функцияси

ПС – предмет соҳа

БО – билим оловчи

ЭМК – элементар мантиқий классификатор

СТТ - сунъий тафаккур тизимлари

СИ - сунъий интеллект

ИТ - интеллектуал тизимлар

БАТ - билимларга асосланган тизимлар

ЭТ - эксперт тизимлар

ҚҚҚ - қарорларни қабул қилиш

ҚҚҚШ - қарор қабул қилиш шарти

ҚҚҚҚТ - қарор қабул қилишга кўмаклашувчи тизим

МҲ - муаммоли ҳолат

КИРИШ

Турли реал соҳа объектлари (жараёнлари, ҳодисалари, ҳолатлари ва ш.к.) тўғрисидаги ахборотларнинг кун сайин ортиб бориши улардаги мавхумлик, ошкормаслик, тўлиқмаслик, норавшанлик каби ҳолатларнинг мавжудлиги маълумотларни интеллектуал таҳлиллаш (МИТ) масалаларини самарали ечимларини олишга бўлган талабни ошириб бормоқда. МИТ усуллари ёрдамида маълумотларга дастлабки ишлов бериш ҳамда улардаги яширин қонуниятларни аниқлаш каби масалалар ҳал этилади.

Хозирги кунда МИТ масалаларини ечишга мўлжалланган кўплаб усул ва алгоритмлар ишлаб чиқилган бўлсада, улар инсоний ақл-идрок ифодасини қисман ёрита олиши мумкин холос. Шунинг учун ҳам инсоннинг ички ҳис-туйғуларига таянган ҳолда таҳлил қилишга асосланган тизимларни ишлаб чиқиш ҳамда уларни такомиллаштириб бориши долзарблигини йўқотгани йўқ. Компьютер технологияларининг ривожланиши ва унда яратилаётдан дастурий воситалар инсоннинг турли фаолиятини енгиллаштириш, ақлий ишларини мукаммал, тезкор бажарилишини таъминлашга олиб келмоқда.

Реал соҳа масаласини ечишда мавжуд усул ва алгоритмларнинг нуқсонларини замонавий усулларнинг самарали имкониятларидан умумий ҳолда фойдаланиш орқали камайтириб бориши муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Бунинг учун МИТ масалаларини ҳал этишда тимсолларни аниқлаш, норавшан мантиқ, нейрон тўрлар каби “табиий” ёндашувли “юмшоқ” ҳисоблаш ва бошқа йўналишлар усулларини умумлаштириш, бирини бошқасининг имконияти билан бойитиш ёндошувлари таклиф этилади.

Инсон фаолиятининг турли соҳаларида объектлар, жараёнлар ва ҳодисалар ҳақидаги ахборотлар ҳажмининг кескин ортиб боргани сайин, уларни интеллектуал таҳлил қилиш тизимларини ишлаб чиқиш ва такомиллаштиришга катта эътибор қаратилмоқда. Интеллектуал тизимларда тимсолларни аниқлаш ҳамда норавшан тўпламлар назарияси асосида ишлаб чиқилаётган усул ва алгоритмлардан технологик қурилмаларда кенг фойдаланиш бошлаб юборилган. Шу жиҳатдан, жаҳоннинг етакчи ҳорижий давлатларида, жумладан АҚШ, Япония, Германия, Буюк Британия,

Россия, Озарбайжон ҳамда Ўзбекистонда норавшан тўпламлар назариясини амалиётга тадбиқ этилиши борасида олиб борилаётган ишлар муҳим аҳамият касб этмоқда.

Амалиётда маълумотларни интеллектуал таҳлил қилиш, тимсолларни аниқлаш каби инсон ақл-идрокига таянадиган йўналишларда норавшан тўпламлар устида ишлайдиган «табиий» ёндашувли замонавий усулларни ишлаб чиқиш ва такомиллаштиришга йўналтирилган илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Бу борада, жумладан тимсолларни аниқлашнинг қисмий прецедентлик тамойилига асосланган эвристик алгоритмлари ҳамда норавшан тўпламлар назарияси элементлари қўлланиладиган таниб олиш усулларини ишлаб чиқиш ва такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Хозирги кунда республикамиизда ахборот-коммуникация технология-ларини ривожлантириш мақсадида дастурий маҳсулотларни ишлаб чиқиш, уларнинг хавфсизлигини таъминлаш, маълумотларга ишлов бериш ва сақлаш учун маълумотлар марказини (Data Centre) яратиш ҳамда уларни амалиётга тадбиқ этишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ушбу йўналишда, жумладан катта ҳажмли ахборотлар (тасвиirlар, сигналлар, овозлар ва видео) кўриниши-даги маълумотларни сақлаш, рақамли ишлов бериш ҳамда интеллектуал таҳлил қилишга мўлжалланган дастурий маҳсулотлар ишлаб чиқилмоқда. Шу билан бир қаторда, маълумотларни интеллектуал таҳлил қилиш соҳасида ишлаб чиқилаётган дастурий маҳсулотлар самарадорлигини ошириш мақсадида турли типли белгилар, жумладан норавшан тўпламлар орқали тавсифланадиган объектларни қиёслаш модулларини такомиллаштириш ва тимсолларни аниқлашнинг модификацияланган алгоритмларини ишлаб чиқиш талаб этилмоқда.

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида, жумладан «Ахборот-коммуникация технологияларини янада ривожлантириш, дастурий маҳсулот ишлаб чиқарувчиларга янада қулай ташкилий, технологик ва иқтисодий шароитлар яратиш, ... иқтисодиёт, ижтимоий соҳа ва бошқарув тизимига ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш»¹ вазифалари белгиланган. Мазкур

¹ <http://strategy.regulation.gov.uz/ru/document/2>

вазифаларни амалга ошириш, жумладан маълумотларни интеллектуал таҳлил қилиш тизимлари учун норавшан тўпламлар назариясидан фойдаланиб таниб олиш масалаларини ечишга мўлжалланган алгоритмларни ишлаб чиқиш муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

Сўнгги йилларда тимсолларни аниқлаш йўналишида ишлаб чиқилган усул ва алгоритмларни МИТ масалаларини ҳал этишда қўлланила бошланди. Бу эса ўз навбатида МИТ ҳамда тимсолларни аниқлашнинг усул ва алгоритмларининг уйғунлашган ёндашувларини ишлаб чиқишига интеллектуал тизимларни ривожлантиришга ҳисса қўшади.

Мазкур монография айнан тимсолларни аниқлашнинг қисмий прецедентлик тамойилига асосланган баҳоларни ҳисоблаш алгоритмларига норавшан тўпламлар назарияси элементларини қўллаш асосида маълумотларни интеллектуал таҳлил қилувчи умумлашган алгоритмларни ишлаб чиқишига бағишиланади.

Монография доирасидаги тадқиқотларни олиб бориш жараёнида тимсолларни аниқлаш назарияси ва амалиёти, шу жумладан юқорида баён этилган масалаларни ҳал этиш ёндашувлари ҳамда келтирилган усул ва алгоритмлар таҳлилига асосланиб, мантикий-эвристик алгоритмлар тузилмаларидан келиб чиқсан ҳолда уларни “табиий” хусусиятли норавшан ёндашувлар асосида такомиллаштириш орқали самарали натижаларга эришиш мумкинлигини кўрсатиш талаб этилади.

Мазкур монография республика фан ва технологиялар ривожланишининг қуйидаги устувор йўналишларига мос равища бажарилган: ИТД-17. «Ахборот ва телекоммуникация технологияларини кенг ривожлантириш ва жорий этишни таъминлайдиган замонавий ахборот тизимлари, бошқариш ва ўқитишининг интеллектуал воситалари, илмий-техникавий маълумотлар базаси ва дастурий маҳсулотларини ишлаб чиқиш»; ИТД-5. «Жамиятни ахборотлаштириш даражасини оширишга йўналтирилган илмий ҳажмдор ахборот технологияларни, телекоммуникацион тармоқларни, аппарат-дастурий воситаларни интеллектуал бошқариш, ўқитиш усулларини ва тизимларини ишлаб чиқиш».

Сўнгги йилларда сунъий интеллект ривожига ҳисса қўшиб келаётган кўплаб соҳаларни ўз ичига қамраб олган – маълумотларнинг интеллектуал таҳлили (МИТ) назариясини

ривожлантириш устида кенг илмий изланишлар олиб борилмоқда. Бу соҳа масалаларини ҳал этишда катта масъулият тимсолларни аниқлаш йўналиши усул ва алгоритмлари зиммасига юкланади. Бу борада маълумотларни интеллектуал таҳлили ҳамда тимсолларни аниқлаш соҳалари усул ва алгоритмларида норавшан тўпламлар элементларидан фойдаланиб “юмшоқ” ҳисоблашларни амалга ошириш борасидаги тадқиқотлар кенг олиб борилмоқда. Албатта, ҳар бир ишнинг ижобий ва саблий оқибатлари реал масалаларни ҳал этиш жараёнида аниқланади.

Ўтган асрнинг 60-йиллари бошларида БҲАни ривожлантиришда Ю.И.Журавлевнинг дастлабки иши қисмий прецедентлик ғояларига таянган тест алгоритмини тақдим этиши бўлди. Бу алгоритм ўқув прецедентлар сони кам бўлган ҳолатда таниб олиш масалаларини самарали еча оладиган мантиқий усул ҳисобланар эди. Кейинчалик шу алгоритм асосида Журавлев баҳоларни ҳисоблашга асосланган янги алгоритмлар синфини ишлаб чиқди. Сўнг бу синф алгоритмларига таниб олишнинг алгебраик назариясини киритди ва тадқиқ этди. Бугунги кунда Журавлев ва унинг мактаби олимлари томонидан БҲА ва унинг негизида ривожлантирилган алгебраик ёндашув назарияси устида кўплаб илмий изланишлар олиб борилди. БҲА тимсолларни аниқлашнинг мантиқий ёндашувларига асосланган мавжуд барча моделлари ғоялари умумлаштирилган ҳолатида назарияси вужудга келган.

Сўнгги йилларда ахборотларга ишлов беришда қуйидаги усул ва ёндашувлардан фойдаланишга бўлган талаб ортиб бормоқда. Уларга мисол сифатида норавшан тўпламли ёндашув моделлари, нейрон тўрлар, гибрид нейрон тўрлари ва бошқа “табиий” ёндашувли, комбинацияланган моделлари каби бир қатор “юмшоқ” ҳисоблаш усул ва алгоритмларини келтириш мумкин. Норавшан тўпламлар назарияси (fuzzy sets theory) - ўтган асрнинг 60-йилларида норавшан мантиқ масалаларини моделлаштириш асосида Л. Заде томонидан асос солинди. “fuzzy” сўзи – “ноқатъий”, “норавшан”, “аниқ эмас”, “мужмал”, “юмшоқ”, “майин”, “сингиб кетадиган”, “ёйилиб кетадиган” деган маъноларни англатади. Бу йўналиш инсон фикрлашига яқин моделлаштириш, таснифлаш ва маълумотлар таҳлили каби масалаларни ҳал этишни талаб этади. Норавшан моделлар реал ҳаётдаги жараён ва ҳодисаларини лингвистик термлар орқали

табиий тилда баён этади. Ушбу устунликлар илм, техника ва иқтисодиётнинг турли амалий соҳаларини автоматик бошқариш, таснифлаш, башоратлаш ва қарор қабул қилиш каби бир қатор масалаларини ечишда қўллаш имкониятларини яратди.

Тимсолларнинг аниқлашнинг баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари ғоясини Журавлев Ю.И. яратган илмий мактаб томонидан ҳозирги кунга қадар илмий қарашларни янгилаб, ривожлантириб келинмоқда. Турли масалаларни ушбу йўналиш бўйича ҳал қилиш кўпгина давлатларда кенг тарқалган ва уларда фаолият олиб бораётган илмий мактаблар олимлари йўналиш ривожи учун ҳамкорликда илмий тадқиқотлар олиб бормоқдалар (масалан, БҲАни параметрлаштириш, тимсолларни аниқлашнинг алгебраик назарияси, белгиларнинг муҳимлигини аниқлаш ва ш.к.). Бу фаолият кўплаб илмий нашрларда, жумладан, қўп сонли журнал мақолаларида, илмий анжуманлардаги маъruzалари ва материалларида, диссертациялар ва монографияларда ўз аксини топади.

Шуни алоҳида тъкидлаб ўтиш жоизки, ҳозирги вақтгача қисмий прецедентликка асосланган баҳоларни ҳисоблаш алгоритмларининг турли модификациялари ишлаб чиқилган ва нашр қилинган, аммо $\Gamma_u(S_j)$ - баҳоларини ҳисоблаш функциясининг қийматларини топишда норавшан тўпламлар назарияси қўлланилмаган.

Монография Тошкент ахборот технологиялари университети Ахборот коммуникация технологиялари илмий-инновацион маркази “Тимсолларни аниқлаш” лабораториясида амалга оширилган ФА-А17-Ф006 “Объект ҳақидаги ахборотни ноаниқ шароитда маълумотларни интеллектуал таҳлил қилиш учун мослашувчан тимсолларни таниб олиш тизими алгоритмик таъминоти” ва А-5-004 “Ўсимликларни идентификациялаш ахборот-таниб олувчи тизимининг дастурий-алгоритмик таъминотини ишлаб чиқиш” амалий лойиҳалари, Ф4-ФА-Ф004 “Қисмий прецедентликка асосланган информацион-таниб олиш тизимларининг назарияси ва уларни маълумотларни интеллектуал таҳлил қилиш учун тадбиқ этиш усуллари” ҳамда Ахборот технологияларининг дастурий таъминоти кафедрасида бажарилаётган БВ-М-Ф4-09 “Норавшан муҳитда мураккаб тузилмали ахборотларга ишлов бериш, таниб олиш ва башоратлашнинг баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари мантиқий-

эвристик синфига асосланган интеллектуал тизимлари” фундаментал лойиҳалари билан боғлиқ.

Мазкур монографияда бошқарувга йўналтирилган тизимларда суст тузилмали маълумотларни таҳлиллаш, таснифлаш ҳамда башоратлаш орқали қарор қабул қилишга кўмаклашувчи бошқарув қарор муқобилларини шакллантириш усул, модел ва алгоритмлари келтирилган бўлиб, тест ва амалий масалалардаги тадбиғи қараб ўтилган.

І БОБ. МАЪЛУМОТЛАРНИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ТАҲЛИЛЛАШДА ОБЪЕКТЛАР ҲАҚИДАГИ АХБОРОТЛАРГА ИШЛОВ БЕРИШ ЁНДАШУВЛАРИ

1.1. Маълумотларни интеллектуал таҳлиллаш тизимларини қуришнинг назарий асослари

Сунъий тафаккур тизимлари ахборот технологияларида мутахассис бўлмаган фойдаланувчига қийин шаклланувчи, эвристик характерга эга масалаларни компьютер билан чекланган табиий тилда мулоқот орқали натижа олиш имконини яратади.

Сунъий тафаккур обьектларини бирлаштирувчи тизимлар сунъий тафаккур тизимлари (СТТ) ёки интеллектуал тизимлар (ИТ) деб аталади. Кейинги атама сўнгги вактларда кенг қўлланилиб келмоқда. “Сунъий тафаккур” атамасини америкалик олим Жон Мак-Карти 1956 йилда киритди. Йўналиш масалаларини қўйишида ва шакллантирилишида М.Минский, А.Ньюэлл, Ж.Слейгл, О.Рафаэл, Мак-Карти, А.Бобров, Р.Винер, П.Бенержи, Р.Робинсон, Б.Саймон, Т.Бодэн, Тьюринг, Ф.Розенблат, Мак-Калох, У.Питс, Э.Фейгенбаум, Р.Шенк, В.М.Глушков, Г.С.Поспелов, Д.А.Поспелов ва бошқа бир қатор олимларининг ҳиссаси катта [2].

Олинган масалалар синfiga тегишлиларнинг асосий белгилари – уларнинг қийин шакллантирилишида. Бу ҳолатда детерминлашган алгоритм усуллари билан бир қаторда эвристик усуллар асосида ечим олиш учун қўлланилиши билан ажralиб туради. Шунинг учун бундай “одам-машина” тизимлари билимларга асосланган тизимлар (БАТ) деб юритилади. Бундай амалий “одам-машина” кўринишидаги кенг тарқалган сунъий тафаккур тизимлари вакили “эксперт тизимлари” ҳисобланади.

СТТ қўлланилишига қараб қуйидаги асосий турларга ажратилади:

- а) табиий тилда мулоқотга асосланган тизимлар;
- б) тилни қабул қилиш ва таниб олиш тизимлари;
- в) турли техник қурилмалардан обьект ҳақидаги сигнал кўринишидаги маълумотларни қабул қилиш, таниб олиш ва қайта ишлаш тизимлари;
- г) муҳитнинг компьютерли моделлаштириш орқали ишловчи

интеллектуал тизимлари;

д) 5-авлод ва ундан кейинги компьютерлар интеллектуал тизимлари;

е) нейрон компьютер тизимлари;

ж) интеллектуал робототехник тизимлар (интеграл роботлар);

з) визуал тасвирларни ва физик хисларни қабул қилувчи тизим;

и) адаптив ўқитиш тизимлари;

к) билимларни тўплаш ва қайта ишлаш тизимлари;

л) тизимлаштирилмаган қўринишдаги қарорларни қабул қилишга кўмаклашувчи тизимлар;

м) эксперт тизимлар;

н) норавшан тизимлар (норавшан ахборотларни норавшан мантиқ ва норавшан тўплам усуллари асосисида қайта ишлаш тизимлари).

Санаб ўтилган СТГни тўрт гурухга бирлаштириш мумкин:

1) табиий-физик интеллектуал интерфейслар тизими (а, б, в, г типларини);

2) компьютер интеллектуал тизимлари (д, е типлари);

3) интеграл робот тизимлари (ж, з типлари);

4) когнитив тизимлар (муҳандислик билимларига асосланган тизимлар (и, к, л, м, н типлари)) – Cognitive Science Systems.

Ахборот технологиялари (АТ) ривожланишининг асосий омилларидан уларнинг интеллектуаллаштириши ҳисобланади. Интеллектуал АТ янги ва юқори АТнинг замонавий синфларини ифодалайди.

АТни интеллектуаллаштиришнинг мақсади уларнинг ҳусусиятларини компьютерда ифодалаш ва формал бўлмаган билимларни қайта ишлашдан иборат. “Формал бўлмаган” ибораси қатъий математик воситалар билан ифодалана олмайдиган билимларга қўлланилади.

Эволюцион моделлаштириш ва дастурлаш (Evolution Modelling and Programming), нейрон тўрли моделлаштириш ва ҳисоблаш (Neural Network Modelling and Computing), генетик алгоритмлар (Genetic algorithms), шу билан бирга ДНК–ҳисоблаш (DNA Computing), ҳужайра автоматлари (Cellular Automata) ва чумоли алгоритмлари (Ant Colony Algorithms) табиий ҳисоблаш (Natural Computing) номини олган синфи ҳосил қилишади [2, 78].

Интеллектуал АТнинг характеристикаси. Интеллектуал АТ анъанавий ва замонавийларга бўлинади.

Ахборотни қайта ишлашнинг белгиларга ҳамда биринчи даражали мантиққа асосланган анъанавий СТТ тимсолларни аниқлаш, эксперт тизимлари, табиий тилни тушунувчи тизимлар, теоремаларни автоматик исботлаш тизимлари кўринишидаги тизимларни яратиш имконини берди [49]. Бундай тизимлар Hard Computing – Қаттиқ ҳисоблаш технологиясига асосланган ҳолда амалга оширилган. Бу каби тизимларда мақсадга йўналтирилган сунъий интеллект (СИ) процедуралари таъсирида модификацияланмайдиган бошланғич маълумот ва ҳолатларда ноаниқлик ҳамда норавшанлик мавжудлиги ҳисобга олинмайди. Бундан ташқари классик сунъий интеллект ноаниқлик ва норавшанликни ҳисобга оловчи сонли усуллардан фойдаланмаган, шунинг учун юқоридаги чекланишлардан келиб чиқсан ҳолда анъанавий интеллектуал тизимлар юқори даражадаги машина интеллектига (Machine Intelligence Quotient – MIQ) эга бўла олмаганлар.

Бу муаммони ечиш устидаги изланишлар объект ҳақидаги бошланғич маълумотлар ва ҳолатларда қатнашадиган ноаниқлик ва норавшанликни ҳисобга оловчи ҳисоблашнинг янги назарияси ва усулларини яратишга олиб келди. Бу ёндашувнинг ўзига хос жиҳати жорий ҳолатга мос қийматлар асосида модификацияланувчи ва фаоллашувчи қайишқоқ процедуралар (алгоритмлар) кетма-кетлигини юзага келтирди.

Ушбу технологиянинг яратувчиси 1965 йилда норавшан тўпламлар назарияси (НТН) бўйича амалга оширган нашри (Fuzzy Sets) ва ушбу технология процедураларини юмшоқ ҳисоблаш (Soft Computing) деб аташни таклиф этган профессор Л.Заде (Беркли университети, АҚШ) ҳисобланади [9,39]. У ўзида норавшан мантиқ, сунъий нейрон тўрлар, эволюцион (генетик алгоритмларни ҳам мужассамлаштирувчи) дастурлаш, хаос назарияси ва ўқитиш назариялари комбинацияларини мужассамлаштиради. Бунинг натижасида кўпгина анъанавий сунъий интеллект (Hard Computing технологияси) воситалари ёрдамида реал оламнинг ечиш қийин бўлган масалаларини ечиш имконияти туғилди.

Ушбу технологиянинг асосий тамойили қисман ноаниқлик, норавшанлик ҳамда ҳаққонийликнинг камроқ микдорида маълум чегарадаги ҳаққонийлик, ифодаланишга (маълум белгили ва

лингвистик кўринишда), ишчанлик қобилияти (қатъийлик, таъсирларга турғунлилиги) ҳамда ечимнинг паст баҳолилиги (ҳаражатнинг камлиги) кабилар ҳисобланади. Шунинг учун юмшоқ ҳисоблашлар ечим қидиришнинг аналитик ҳамда аниқ усул ва моделларига қарама-қарши бўлган хусусиятларга эга.

“Юмшоқ ҳисоблашлар” технологияси Computational Intelligence тушунчаларини бирлаштирган “Интеллектуал ҳисоблаш технологиялари” соҳасининг назарий асоси бўлиб хизмат қилди [62]. Бу ҳолатда интеллектуаллик тушунчаси асосида хулосалаш қоидасини генерациялаш ва ахборотни умумлаштириш имконини берадиган ўқитиш жараёнида ҳосил қилинган билимларни келтириш мумкин.

Интеллектуал АТни қўлланиш соҳалари. Интеллектуал ҳисоблаш технологияларининг амалий қўлланиши истиқболларига куйидагиларни киритиш мумкин:

- Юмшоқ ҳисоблаш технологияларига асосланган билимлар базалари, интеллектуал ва эксперт тизимлари [2,51].
- Суст шакллантирилган қарорларни қабул қилиш тизимиға эга ахборот-таҳлилий тизимлар.
- Ноаниқлик шароитида мониторинг, диагностика, ўқитиш ва бошқариш тизимлари [2, 62].
- Маълумотларнинг интеллектуал таҳлили (МИТ) – маълумотлар омборида билимларни қидириш ва ҳосил қилиш. МИТ маълумотларнинг тезкор таҳлили (OLAP) ва интеллектуал маълумотлар базасини бошқариш АТ (Business Intelligence) асосини ташкил этади [58].
- Интеллетуал обьект ва синфлар мажмуаси сифатида келадиган ахборот жараёнлари ва тизимларини ифодалаш ва фаоллаштиришга асосланган моделлаштиришнинг, таҳлилнинг, лойиҳалашнинг ва дастурлашнинг обьектга йўналтирилган технологиялари [21].
- Ҳосил бўлаётган таҳдид тип ва кўринишлари характеристикасидаги ноаниқликлар шароитида ахборотни ҳимоялаш тизимлари [50,51].

Бундай тизимлардан криптография масалаларини ечишнинг истиқболли йўналиши квант алгоритмлари ҳисобланади.

Интеллектуал АТни ривожлантиришнинг асосий муаммолари ва йўналишлари.

1. СИнинг асосий муаммовий йўналиши ҳисобланган ИТларда формаллашган билимларни ифодалаш усулларини такомиллаштириш ва назарияни ривожлантириш.

2. Замонавий технологиялар (объектга йўналтирилган, интеллектуал агент, эволюцион дастурлаш ва бошқалар) асосида дастурлаш тилларини ривожлантириш.

3. Юмшоқ ҳисоблаш интеллектуал технологияларини ривожлантириш ва компоненталарини ўзаро ҳамда анъанавий дастурлашнинг замонавий технологияларини бирлаштирган ҳолда такомиллаштириш.

4. Предмет ва функционал йўналтирилган амалий пакетларни интеллектуал АТ пакетлари билан интеграция қилиш назарияси ва усулларини ривожлантириш.

5. Турли ҳатти-харакатларнинг координациясида асосий оғирлик юклама инсонга тушувчи масалаларни ечишда иш самарадорлигини ошириш имконини берувчи интеллектуал мустақил агентлар технологиясини ривожлантириш.

6. СИ воситаларининг бошқа АТ (CASE, CALS, МБТ, маълумотлар контроллерлари, концентраторлари ва бошқалар) интеграцияси усулларини такомиллаштириш.

7. Реал вақт ўлчамида мониторинг, диагностика, лойиҳалаш ва бошқариш масалаларини самарали ечишли таъминловчи реал вақт эксперт тизимлари технологияларини ривожлантириш.

8. ИТ билан жонли тилда мулоқотни таъминлаш муаммосини ечишга қаратилган сўз ва сўзлашув мазмунини тушуниш назарияси ва усулларини ривожлантириш.

9. ИТларнинг “сезгиларини уйғотиш” усуллари ва тизим воситаларини такомиллаштириш.

10. Янада кучлироқ кўп функционал роботларни, интеллектуал ахборот-таҳлилий марказлар ҳамда реал вақт қарорларни қабул қилишга кўмаклашувчи тизимларни яратишида “Сунъий ҳаёт” (artificial life), виртуал рўёлик кабиларни моделлаштириш воситалари ва усулларини ривожлантириш.

11. Интеллектуал АТ компоненталарини таҳлил ва синтез қилишни формаллаштириш ва автоматлаштириш учун метатизим – алгоритмик тизимларни қуриш масалаларини назарий-услубий тадқиқ қилиш [51, 62].

Юқорида санаб ўтилган асосий муаммо ва йўналишлар бугунги кунда турлича ёндашувли усул ва воситалардан

фойдаланишни талаб этмоқда. Бунга сабаб интеллектуал тизимлар аник кутилмали масалалар билан бир қаторда инсон ҳатти-харакатидаги ноаниқликлар, норавшанликлар ва баъзи ҳолатларда физик қонуниятлардан ташқарига чиқувчи масалаларни ечишига тўғри келади. Шу туфайли интеллектуал тизимларни ташкил этишда ноаниқликка, норавшанликка асосланган ёндашувлар кенг кўламда қўлланилмоқда.

Инсон норавшан ва мужмал ҳолатларда фикрлаш, ўқиш ва қарор қабул қилиш имкониятига эга. Бундай масалаларни ҳал этишда замонавий компьютерлар ожиз, бироқ НТНнинг ривожлантирилиши ва қўлланилиши – ушбу воситани ривожлантириш учун қўйилган қадам ҳисобланади.

НТН фикрларнинг ҳаққонийлигининг ихтиёрий тўпламга ўтишни таъминловчи қўпқийматли мантиқ (Лукасевичнинг уч қийматли мантиғи, Постнинг k-қийматли мантиғи, чексиз мантиқ); тажрибавий маълумотларни таҳлил қилиш ва ноаниқликларни формаллаштириш йўлларини кўрсатувчи усусларни мужассамлаштирувчи эҳтимоллик назарияси ва математик статистика (гистограмма ва ажратиш функциялари); амалий масалаларни ечиш учун адекват моделларни шакллантириш воситасини таклиф қилган дискрет математика (матрица назарияси, автомат назарияси, графлар назарияси, грамматика назарияси кабилар) усусларини бирлаштирилишидан ва эришилган натижаларининг қўлланилишидан вужудга келди.

Л.Заде [9] ишларида асослаб берилган норавшан тўплам назарияси классик тўпламлар назариясидаги бирор элемент муайян тўпламга бир қийматли тегишли бўлади ёки тегишли бўлмайди деган ғоядан воз кечилишига олиб келди. Шу қаторда функция тўпламига маҳсус $[0,1]$ оралиқда қиймат қабул қилувчи тегишлилик функциясининг киритилишига олиб келди. Бу усул концептуал мантиққа олиб келади.

1.2. Қарор қабул қилишга қўмаклашишда норавшан тўпламли ёндашув

Қарор қабул қилиш (ҚҚҚ) жараёни кўп параметрларни ҳисобга олган ҳолда амалга ошириладиган жараён ҳисобланади. Бир нечта муқобиллардан биттасини танлаш ҳисобланган қарор

қабул қилиш жараёни бутун инсония фаолияти асосини ташкил этади. Кўпгина қарорлар ўйлаб ўтирмасдан қабул қилинади, чунки хатти-харакатларни бошқаришнинг амалиётда шаклланган автоматлашган қўриниши мавжуд. Бироқ шундай ҳолатлар борки, унда инсон чуқур ва узок фикрлашига тўғри келади. Бундай ҳолатда инсон танлаш учун янги қўринишдаги обьект ёки муҳитга дуч келади.

Бироқ ҚҚҚни бошқаришда бу тизимлаштирилган жараён ҳисобланади. Бошқарувда қарор қабул қилиш ўзида муқобиллардан шундай вариантини танлашни англатадики, унинг ёрдамида амалга ошириладиган хатти-харакатда ҳозир ва кейинги вақт оралиғидаги узилиш рўй бермаслиги таъминланади. ҚҚҚ жараёнининг ўзи кўплаб элементларни мужассамлаштиради, бироқ унда ҳамма вақт қатнашадиган шундай элементлар мавжуд, улар муаммолар, мақсадлар, муқобиллар ва қарорлардир. Ушбу жараён муассаса фаолиятини режалаштириш асосида ётади, чунки режа – бу муассаса мақсадларини амалга оширишда ресурсларни жойлаштириш ва йўналтириш бўйича қарорлар мажмуаси ҳисобланади [16,17,20].

Шу қаторда бошқарувчининг кундалик ҳаётида барча бошқариш жабхаларида қарорларни қабул қилиш ўз аксини топади.

ҚҚҚ умумий қўринишда қўйидагича ифодаланади:

$D = \{d_1, \dots, d_i, \dots, d_m\}$ муқобил вариантлар тўплами берилган. Барча $d_i \in D$ лар учун $w(d_i)$ - вариант самарадорлиги кўрсаткичи функцияси берилган.

$w(d_{i0})$ функция қийматларига кўпроқ мос келувчи $d_{i0} \in D$ яхшироқ вариант танлаш талаб этилади, яъни

$$d_{i0} = \arg \max_{d_i \in D} w(d_i),$$

$w(d_i)$ функцияси турли қўринишдаги қиймат ва математик ифодаланишида бўлиши мумкин. Масалан, уни қўйидаги қўринишда ифодалаш мумкин

$$W(d) = (q(d), c(d), t(d))^T,$$

бунда $d \in D$ – қандайдир $d = F(X)$ операторга мос равища шакллантириладиган қарор (амаллар, бошқариш) (X – муаммовий ҳолатни акс эттирувчи параметрлар тўплами); $q(d)$ – d ни амалга оширишнинг фойдалилик самараси функцияси; $c(d)$ – d ни амалга

ошириш учун сарфланадиган ресурс функцияси; $t(d)$ – d ни амалга оширишга сарф этиладиган вақт.

Бу функциялар миқдорий баҳо билан бир қаторда сифат баҳога ҳам эга бўлади. ҚҚҚ масаласи мақсад ва шартларига қараб бу функцияларнинг барчаси ёки улардан айримлари ҳисобга олинади.

$d = F(X)$, $q(d)$, $c(d)$ ва $t(d)$ функцияларнинг аниқ кўриниши, шу ўринда $W(d)$ функцияниң ўзи ҳам, шу қаторда $W(d)$ каттароқ бўлган қийматини топишнинг барча ёки алоҳида омиллари мос ечимни топиш усулини танлашни белгилаб беради, бунинг оқибатида қарор қабул қилиш масаласининг кўпқирралилигига олиб келади.

Қарор турили характеристик белгилари асосида синфлаштирилади.

Муаммолар классификациясининг умумлашганининг ўзини Г.Саймон томонидан муаммони уч синфга бўлиш таклиф этилган:

1. яхши тизимлаштирилган ёки миқдорий шакллантирилган муаммолар;
2. тизимлаштирилмаган ёки сифатли ифодаланган муаммолар;
3. суст шакллантирилган ёки аралаш муаммолар;

Бу синфлаштириш турғун ҳисобланмасада, яъни у вақт ўтиши билан бирор синфга тегишлилигини ўзгартирсада, у кўп нарсани тушуниш имконини беради.

ҚҚҚ масаласини синфлаштиришда турили белгилардан фойдаланилади [119,113,114]. Уларни умумлаштирилган ҳолда қўйидагича келтириш мумкин:

- 1) Муаммоли ҳолат (MX)нинг хусусияти;
- 2) MX тизимлаштирилганлигининг типи;
- 3) MX хусусиятининг баҳоси;
- 4) MX стратегиясининг хусусияти;
- 5) самаралилик кўрсаткичи, сифат мезони кўриниши;
- 6) ҚҚҚ шартлари хусусиятлари;
- 7) ҚҚҚ иштирокчилари сони;
- 8) ҚҚҚ шартларининг аниқланиш даражаси.

Келтирилган белгилар бўйича таклиф қилинаётган синфлаштириш қўйидаги жадвалда келтирилган.

1.1-жадвал. ҚҚҚ масаласини синфлаштириш схемаси

ҚҚҚ масаласи белгилари	ҚҚҚ масаласи типлари
1. МХ ҳусусияти	1. Статик 2. Динамик
2. МХ тизимлаштирилганлик типи	1. Тизимлаштирилган 2. Суст шакллантирилган 3. Тизимлаштирилмаган
3. МХни баҳолаш ҳусусияти	1.Объектив: a) статик b) динамик 2. Субъектив: a) статик b) динамик
4. ҚҚҚ стратегияси ҳусусияти	1. Тизимлаштирилган 2. Суст шакллантирилган 3. Тизимлаштирилмаган
5. Самарадорлик, сифат мезони кўриниши	1. Скаляр 2. Вектор
6. ҚҚҚ шарлари ҳусусияти	1. Равон 2. Аномал 3. Экстремал
7. ҚҚҚ қатнашчилари сони	1. Индивидуал 2. Жамоавий
8. ҚҚҚ шартларининг аниқлик даражаси	1. Аниқлик шароитида 2. Ноаниқлик шароитида: a) стохастик ноаниқлик; b) стохастик бўлмаган ноаниқлик: • табиий • ўзини тутиши

МХ параметрининг вақтга боғлиқлиги билан статик ва динамик ҚҚҚ масалаларига бўлинади.

Статик модел ҚҚҚ ҳолати кўринишида аниқланади. Вальд мезони асосида оптималь сифатида шундай муқобил танланадики, бу ҳолатда нормаллаштирилган кўрсаткич максимал қийматга эга бўлади:

$$f_{k_0} = \max_{\varphi_k \in \Phi} \min_{\theta_j \in \Theta} \overline{\overline{f}_{jk}} .$$

Вальд мезонини қўллаш жараёнида аввало кам қийматли бўлган кўрсаткичлар танлаб олинади ва уларнинг ичидан каттароқ қийматлилари ажратиб олинади.

Гурвиц мезони қўйидаги қўринишга эга:

$$H = \max_{\varphi_k \in \Phi} \left\{ \lambda \min_{\theta_j \in \Theta} \overline{f_{jk}} + (1 - \lambda) \max_{\theta_j \in \Theta} \overline{f_{jk}} \right\}.$$

Бунда $\lambda = 0$ ва 1 оралиғида ўзгарувчи қийматли коэффициент. $\lambda = 1$ да Гурвиц мезони Вальд мезонига, $\lambda = 0$ да эса “чет оптимизация”га айланади”. $0 < \lambda < 1$ “чет пессимизм” ва “чет оптимизм” ўртаси ҳосил бўлади. Шуни таъкидлаш керакки, λ коэффициентни қарор қабул қилиш шарти (ҚҚҚШ) белгилайди.

Таваккал ҳолатда қарорни танлаш бирор мумкин бўлган хусусий ҳолатлари тўпламидан танлаш орқали натижа келиб чиқади ва ҳар бир натижага келиш маълум эҳтимолликларга эга бўлади. Қарор қабул қилувчига бу эҳтимол маълум деб тасаввур қилинади [3,35,36]. Таваккал ҳолатда ҚҚҚ масаласини ечишда Байес мезони ва энтропия минимуми мезонидан фойдаланишини таклиф этилади.

Байес мезони ўзагини баҳолаш функционали математик кутилмасини максималлаштириш ташкил этади.

Байес мезонига асосан $\varphi_{k_0} \in \Phi$ оптималь ечим деб баҳолаш функционали математик кутилмасининг мумкин бўлган энг катта қийматга эришиладиган қарор ҳисобланади

$$B = \max_{\varphi \in \Phi} \left[\sum_{j=1}^n p_j f_{jk} \right]$$

$\varphi_k \in \Phi$ қарор учун баҳолаш функционали математик кутилма энтропиясини қўйидаги қўринишда аниқланади:

$$H(P, \varphi_k) = - \sum_{j=1}^n \frac{p_j f_{jk}}{\sum_{j=1}^n p_j f_{jk}} \ln \left(\frac{p_j f_{jk}}{\sum_{j=1}^n p_j f_{jk}} \right).$$

Номаълум тақсимланиш билан характерланадиган ахборот ҳолати учун

$$P = (P_1, \dots, P_n), \quad \sum_{j=1}^n P_j = 1$$

Бернулли – Лаплас баҳолаш мезони ва Хоменюк мезонини қўлланади.

Хоменюк мезони “эҳтимолларнинг потенциал тақсимланиши” тушунчасига асосланади. Бунда априор эҳтимоллик P потенциал вектори қўйидаги кўринишда аниқланади:

$$P_j = \frac{\sum_{s=1}^m (\max_{i=1,m} f_{ji} - f_{js})}{\sum_{l=1}^n \sum_{s=1}^m (\max_{i=1,m} f_{li} - f_{ls})}.$$

Статик модел ёки статик тизим модели – ўрганилаётган вақт оралиғида унинг ҳолати ўзгарувчиси ёки координатаси ўзгармасдан қолади деб қабул қиласди.

Динамик модел – вақт оралиғида ўзгарувчи тизим модели. Математик жиҳатидан уни вақт оралиғида ўзгарувчи координата орқали ифодалаш қабул қилинган. Ўзгариш жараёни траекториянинг ўзгариши билан характерланади (яъни ҳар бири вақт функцияси ҳисобланган координаталар жамланмаси).

Кўпгина норавшан муҳитда бошқариш масалаларида у ёки бу муқобилни танлашда бошқариш таъсири норавшан сон билан баҳоланади. m -муқобил мавжуд бўлса, m -норавшан баҳо-сонлари ҳосил бўлади ва муқобиллардан бирини танлаш масаласи келиб чиқади. Бундай масалаларда баҳоси юқорироқ бўлган муқобилни танлашга келинади. Ҳозирги вақтда бу масалани ечишнинг бир қатор усуллари таклиф этилмоқда [107].

Агар $\mu = (\mu_1, \dots, \mu_n)$ тегишлилик функцияси берилган бўлса, у ҳолда қўйидаги кўринишдаги катталикларни қараш мумкин:

$$\{\mu_j / \sum_{s=1}^n \mu_s\}_{j=1}^n \text{ ва } \{f_{jk} / \sum_{s=1}^n f_{sk}\}_{j=1}^n.$$

Келтирилганларда μ эҳтимоллик қийматларининг субъектив тақсимланиши - тегишлилик функцияси ва $\varphi_k \in \Phi$ қарорга F - баҳолаш функционали.

Шу қаторда норавшан тўплам тушунчалари асосида C муҳитнинг хатти-харакати модели шакллантирилди, уларни қўллаш $\{\Phi, A_0, F\}$ кўринишдаги КҚҚ ҳолатини шакллантириш имконини берди, бу ерда A_0 - μ_A тегишлилик функцияси билан аниқланувчи ва C муҳит ҳолатини P эҳтимоллик билан тақсимланувчи норавшан тўплам ёки норавшан тасодифий ҳолат.

$\{\Phi, A_0, F\}$ КҚҚ ҳолатида $\varphi_{k0} \in \Phi$ оптималь қарорни аниқ муҳитда КҚҚ мезонларини умумлаштириш орқали топиш масаласи шакллантирилди.

Келтирилган синфлаштиришга мувофик ҚҚҚ масаласи характеристикасининг бош хусусиятини ажратиш имконини берди, яъни ҚҚҚнинг охирги нуқтасини ҚҚҚШ (инсон) қўяр экан. Улар томонидан ҚҚҚ олдиндан тайёрланган йўриқлар муқобиллари асосида амалга оширилади. Бундай типдаги ҚҚҚнинг замонавий тизимларини қарор қабул қилишга кўмаклашувчи тизим (ҚҚҚКТ) деб аталувчи тизимларида барча ҳисоб-китоблар мумкин бўлган ҚҚҚ муқобилларини тайёрлашга йўналтирилган бўлади.

Муқобил характеристикасини муваффақиятли амалга ошириш учун ҚҚҚнинг кўп мезонли моделларидан фойдаланиш ўринли.

ҚҚҚ масаласини ечишнинг кўп мезонли моделини қўйидаги элементлар жамланмаси қўринишида ифодалаш мумкин

$$\langle t, \Phi, F, \Theta, P, r \rangle,$$

бунда t – масала қўйилиши (типи);

Φ – қарорлар тўплами;

F – баҳолаш функцияси векторлари;

Θ – ахборот ҳолатлари тўплами;

P – ҚҚҚШ маъқуллашлари тизими;

r – қарорни танлаш қоидаси.

Шу қаторда аниқ берилган элементли бундай модел асосида қарор инвариантларини таққослаш ва уларни формаллаштирилган усуллар ёрдамида тартиблаш мумкин.

Кўп мезонли моделларни ҚҚҚ масалаларида қўллаш масаланинг қўйилишидан бошланади. Мақсад шакллантирилгандан кейин мумкин бўлган қарор варианлари тузилади, мезонлар рўйхати шакллантирилади, ҳар бир мезон бўйича варианлар баҳоланади, кейин мақбулликлар тизими аниқланади ва ҳал қилувчи қоида қурилади. Ҳал қилувчи қоида асосига қурилган мумкин бўлган қарорлар тўплами ёрдамида талаб қилинган масаладаги тартибга эришилганлигини аниқланади. Агар бундай тартиблаш олинган бўлса, у ҳолда унинг таҳлили амалга оширилади, акс ҳолда эса модел элементларидан бири танланади. Таҳлилдан кейин олинган тартиблаш ҚҚҚШни қаноатлантириши текширилади ҳамда якуний ҚҚҚ амалга оширилади.

ҚҚҚ масаласида норавшан ахборотни қайта ишлаш лингвистик ёндашувни қўллашни таъминлайди. Лингвистик ёндашув доирасида ўзгарувчи қиймати сифатида нафакат сонли қўриниш, балки табиий тил сўз ва гаплари ҳам олиниши назарда тутилган, уларни шакллантириш аппарати норавшан тўпламлар назарияси

хисобланади. ҚҚҚ моделларини қуришда ҚҚҚ масаласи элементларини норавшан ифодалаш имконини берувчи лингвистик ёндашувнинг ўзига хосликларини ва муқобилларни танлаш мақсадида ишлатилишини қаралган.

ҚҚҚ моделларини қуришда лингвистик ёндашув қуйидаги имкониятларни беради:

- ҚҚҚ масаласи элементларини ифодалаш учун ҚҚҚШнинг норавшан тушунчалар, муносабатлар ва ҚҚҚШ профессионал тилидаги фикрлашлари орқали ифодаланган баҳоларини олиш;
 - норавшан тўплам, лингвистик ўзгарувчилар ва норавшан гувоҳликлар ёрдамида норавшан тавсифлашни шакллантириш;
 - норавшан тўпламлар назарияси асосида ривожлантирилаётган аппарат ёрдамида олинган формал объектлар орқали амал бажариш;
- масаланинг ечими натижаларини ҚҚҚШ профессионал тили тушунчалари ва муносабатларини кўллаган ҳолда норавшан кўринишда ифодалаш.

1.3. Предмет соҳа объектларининг турли типли белгилар фазосида ифодаланиши

Инсон кўриш, эшлитиш, ҳис қилиш, ҳид билиш каби сезги органлари воситасида табиий жараён (объект, предмет, ҳодиса, ҳолат, воқеа ва бошқалар) ҳақидаги ахборотларни етарлича тавсифлай олиш хусусиятига эгадир. Ўтган асрнинг ўрталаридан бошлаб, инсоннинг бундай интеллектуал хусусиятлари ЭҲМда кўллашга оид кибернетика фанининг турли илмий йўналишлари ривожлана борди. Замонавий компьютер технологияларининг узвий ривожланиши бу каби муаммоларни ҳал этилишини жадаллаштириб юборди. Шундай бўлсада, инсон модели хатти-харакатлари ва интеллектуал таҳлил қилиш хусусиятлари интеллектуал тизимларга жорий қилиш бугунги кун илм-фанида тадқиқотчилар томонидан чуқур ўрганиш талаб этиладиган ниҳоясиз масалалардан ҳисобланади. Сўнгги йилларда ишлаб чиқариш корхоналари, заводлари, фабрикалари ва шу каби муассалаларда инсон вазифасини енгиллаштиришга хизмат

қиладиган интеллектуал робото-техник қурилмаларни ишлаб чиқариш ва улардан кенг фойдаланиш оммалашиб бормоқда. Замонавий дастурлаш тиллари ва муҳитлари воситасида яратилаётган интеллектуаллаштирилган (интеллектуал) тизимлар бугунги кунда инсоннинг муайян вақтда бажаришга қодир бўлмаган юмушларини бир зумда ҳал этишга хизмат қилмоқда.

Замонавий интеллектуал тизимларнинг янада тараққий эттирилиши учун ўрганилаётган объектлар ҳақидаги ахборотларни чукур ўрганишда замонавий ўлчов асбобларидан фойдаланиш, уларнинг белгилар фазосини шакллантириш, таҳлил қилиш ва таниб олиш каби масалалар янада аниқликда ҳал этилишини талаб этади. Объект ҳақидаги турли кўринишдаги ахборотларни интеллектуал таҳлил қилиш мақсадида компьютер хотирасига киритиш учун уларни характерловчи белгиларни тўғри ўлчаш ва аниқлаш, қийматлар соҳасини аниқлаш ва шкалалаштириш муаммоларининг ҳал этилиши унинг реал ҳолатини ёритишида муҳим ҳисобланади.

Объектни характерловчи хусусиятлар орқали тавсифланиши – белгили *тавсифлаш* дейилади. Реал соҳа обьектларини белгили тавсифлашдаги мураккабликлардан бири – бу уларнинг қўп ўлчовли белгилардан иборатлигидадир. Объектларнинг бундай белгиларига қўп сонли физик хусусиятларини келтириш мумкин. Масалан, биологик обьектларни ўрганишда уларнинг географик, физик, морфологик, кимёвий, геномик каби хусусиятларини бир вақтда ҳисобга олиш имконияти мавжуд бўлмайди. Шу боис, бундай обьектларнинг математик ва компьютерли моделини шакллантириш қийинчилиги вужудга келади [59].

Кейинги ўринларда мураккаб шаклланувчи обьектни – обьект деб юритилади. Объектларнинг ноаниқлик ҳолатларини қўйидаги кўринишларда ифодалаш мумкин:

- қўп жинслилик, бир турдаги обьектнинг турли ўлчамли белгилар билан ифодаланиши ва уларни бир жинсли кўринишга келтириш;
- обьектнинг бир белгиси қўп сонли (*икки ёки ундан ортиқ*) белгилар билан ифодаланиши (масалан, турли ўсимлик баргини турли ўлчамли белгилар билан ифодалаш мумкин). Бундай ҳолатларда обьектларни қиёслашнинг мураккаблиги ортиб кетади;
- обьект белгисининг қўп қийматлилиги (белгининг қийматлари икки ёки ундан ортиқ бўлиши);

- *априор маълумотлардаги ноаниқликлар* (объект белгисидаги ахборотнинг мавжуд бўлмаслиги ёки мантиқан хато қийматлар билан берилиши);
- белгилари орасидаги ўзаро *боғлиқликларни аниқлашнинг мураккаблиги*;
- турли шкалаларда ўлчанадиган ҳам сифат, ҳам миқдор жиҳатдан бўладиган белгилар;
- танланмада *халақитли ва тақрорланувчи қийматли белгилари* мавжуд бўлган объектларнинг тузулмаси ҳақида етарлича билимларга эга бўлмаслик;
- *белгиларининг турли типлилиги* (мантиқий, сонли, норавшан ва.х.к.);

Бир хил турдаги объектлар турли мутахассислар томонидан берилганлиги боис улар бир жинсли ҳамда қўп жинсли бўлиши мумкин. Маълумотларни интеллектуал таҳлиллаш, тимсолларни аниқлаш, сунъий интеллект йўналишларида объектларни таҳлил қилиш учун уларнинг таснифий белгилар фазосини аниқлаш ва шакллантириш талаб этилади. Бир турга оид объектларни интеллектуал таҳлил қилиш, фарқлаш, қиёслаш масалаларида уларни тавсифловчи бир хил ўлчовли, мантиқан мос келувчи белгилар фазосидан фойдаланилади ва бундай объектлар *бир жинсли* деб юритилади. Кўп жинсли объектларни бир жинсли кўринишга келтириш уларни таҳлил қилиш масалаларни ечиш мумкин.

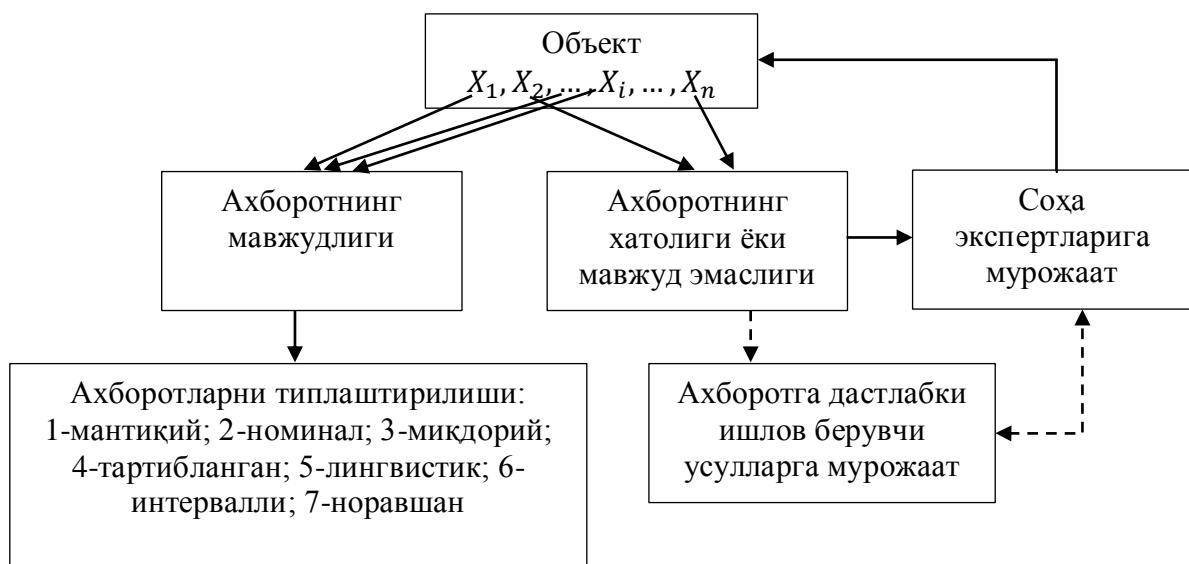
Яна бир мураккаблик сифатида объектни тавсифловчи белгилар бир қийматли ва қўп қийматли грухга бўлиннишини келтириш мумкин. Классик математик усуллар асосан, бир қийматли ахборотларни таҳлил қилишга мўлжалланган эди. Ҳозирги кунда қўп қийматли ахборотларни таҳлил қилиш замонавий таҳлиллаш усулларининг алоҳида ёндашуви асосида олиб борилади.

XX аср охирларида статистикадаги асосий ҳаракатлар – бу сонли бўлмаган статистикани яратишдан иборат бўлди. Уни сонли бўлмаган маълумотлар статистикаси ёки сонли бўлмаган табиат объектларининг статистикаси ҳақида тушунчалар [81]да келтирилади.

Ушбу тадқиқот ишида бир жинслик объектларнинг ноаниқлик ҳолатлари бўйича турли типлилик муаммоларини бартараф этишнинг баъзи йўллари қараб ўтилади. Объектларни тавсифлашда

турли типли белгилар асосан икки гурухга ажратилади: миқдорий (сонли) ва сифатий (сонли бўлмаган).

Объектни характерловчи белгиларни аниқлиги, ишончлилиги бўйича икки гурухга ажратилади. Биринчиси, тажрибавий тадқиқотлар натижасида олинган ишончлилик даражаси юқори бўлган аниқ ахборотлар, иккинчиси объект белгисидаги хато ёки ахборотнинг умуман мавжуд бўлмаслиги (1.1-расмга қаранг).

1.1-расм. Объект ҳақидаги ахборотларнинг ифодаланиши

Тимсолларни аниқлашнинг классик усулларида амалий соҳалар объектларидаги сифатий белгиларни миқдорий кўринишларда фойдаланиб келинган. Бу жараён куйидаги 1.2-жадвалда ўз аксини топган.

1.2-жадвал. Объект белгиларининг баъзи типлари

	Миқдорий (сонли) белгилар	Сифатий белгилар
Мантикий (binary)	{0, 1}	{true, false}
Дискрет сонлар	аниқ натурал ёки ҳақиқий сонлар	k тартибли миқдорлар
Узлуксиз миқдорлар	(датчик ёки ўлчов асбоблари томонидан олинган қийматлар)	оралиқли қийматлар, норавшан сонлар

Номланиш	-	атамалар, ранглар ва х.к. номи
Лингвистик	-	Норавшан тўпламлар (сўзлар, жумлалар)

Аксарият мавжуд тимсолларни аниқлаш усуллари сонли маълумотлар кўринишида берилган обьектлар устида масалалар ечишга мўлжалланган. Бунга кўплаб муаллифларнинг (Журавлев Ю.И., Миркин Б.Г., Айвазян С.А. ва х.к.) ишларини келтириш мумкин. Бундай усулларда сифатий белгилар миқдорий кўринишда ифодаланиши ва ўлчанадиган метрикалар ёрдамида миқдорий белгилар сингари қиёсланиши келтирилади [2, 15, 44].

1.4. Маълумотларни интеллектуал таҳлиллашда тимсолларни аниқлаш масалалари, усуллари ва алгоритмлари

Интеллектуал тизимларнинг яратилишида инсон қабул қиласидан қарорларга мос бўлган МИТ тизимларини ишлаб чиқишида муҳим аҳамият касб этади. Мураккаб шаклланувчи масалаларда обьектни тавсифловчи белгилар тўлиқ шакллантирилмаганлиги ва қарор қабул қилишга кўмаклашувчи воситалар айнан белгиланган соҳага мос шакллантирилмаганлиги каби ҳолатларда МИТ усул ва алгоритмларини амалга оширишда хатоликларни юзага келтиради. Ахборотларга ишлов бериш ва бошқарувда асосий қийинчилик ва мураккабликлар, асосан, қарорлар қабул қилиш ҳамда ноаниқлик шароитида ёки ҳодисаларни тадқиқ қилиш ҳақидаги билимларнинг етарли бўлмаслигига вужудга келади. Ахборотларнинг бундай мураккаб ҳолатларидан қандай қутилиш, улардаги ноаниқликларни қай даражада камайтира олиш ҳамда қонуниятларини аниқлаш каби саволлар – МИТ усуллари орқали “ақлан” ҳал этилиши лозим [1].

Аксарият интеллектуал тизимларда маълумотларга ишлов беришнинг турли усулларидан фойдаланилса ҳам, уларнинг аксарияти маълумотларнинг бир хил типлилигига ва маълумотлар тузилмасининг аниқлигига асосланган. Бундай мураккабликни ўзида акс эттирувчи интеллектуал тизимлар инсон фаолиятига интеллектуал кўмак беришга йўналтирилган фан соҳалари усулларидан фойдаланишга тўғри келади. Уларга маълумотларни

интеллектуал таҳлиллаш, тимсолларни аниқлаш, сунъий интеллект, ахборот (тасвир, овоз)ларга рақамли ишлов бериш, статистика, алгоритмлаштириш, визуаллаштириш, маълумотлар ва билимлар базаси каби фан йўналишларини келтириш мумкин [19]. Ҳар бир фан йўналиши бўйича ишлаб чиқилган усул ва алгоритмларнинг ўзаро интеграциясидан ҳосил қилинадиган гибрид усулларни ишлаб чиқиш ҳамда интеллектуал тизимларда улардан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Бундан ташқари яратилаётган усул ва алгоритмлар кирувчи ахборотлар оқимининг замонавий услубда ишлаб чиқилаётган мураккаб тузилмали маълумотлар базаси билан ишлашга мўлжалланиши муҳим аҳамият касб этади. 1.2-расмда интеллектуал тизимнинг умумий жараёни келтирилган бўлиб, мазкур ишда МИТ усулларини такомиллаштириш вазифаси қўйилади.

1.2-расм. Предмет соҳа объектларини МИТ усуллари орқали таҳлил қилиш

МИТ йўналишининг ривожланиши босқичлари. Маълумотларни сақлаш ва қайта ишлаш технологияси ривожланиши илк бора ҳисоблаш машиналарида маълумотларни сақлаш имконияти яратилганидан бошланди (XX асрнинг 50 йиллари охири 60 йиллар бошлари). Унда маълумотлар файл ва файл архивлари кўринишида сақланган ва қайта ишланган [19,23].

60-йилларда илк маълумотлар базасини бошқариш тизимлари (МББТ) истеъмолга киритилиб, бир қатор маълумотлар моделлари, жумладан иерархик, тармоқли ва шу кабилар.

70-йилларда маълумотланинг реляцион моделлари ва реляцион МББТлар истеъмолга киритилган.

80-йилларда МББТларнинг ривожлантирилган реляцион-объектга йўналтирилган, кенгайтирилган реляцион, дедуктив каби

кўринишлари, шу қаторда МББТларнинг махсус йўналишларга “йўналтирилган” турлари вужудга келди.

90-йилларда мультимедиали маълумотлар базаси (МБ), www серверлари, OLAP ва ниҳоят Data Mining каби ривожланган илғор технологиялар жорий этила бошлади. Data Mining (МИТ) термини одатда катта ҳажмдаги ахборотлар тўпламидан керакли маълумотлар ҳамда қонуниятларни излаб топиш мазмунини англатади.

МИТ технологияси йўналишининг асосчиси – Григорий Пиатецкий-Шапиро шундай фикр билдирган: “МИТ бу – инсон фаолиятининг турли хил соҳаларида қарор қабул қилиш учун зарурий, аввалдан номаълум бўлган, амалий фойдали, ишлов берилмаган маълумотларни ошкор этиш жараёнидир”. Бу таърифда, тушунарсиз ва тизимлашмаган ахборотларни маълумотлар тўпламидан ажратиб олиш, улардан яширин қонуниятларни излаб топиш ва ундан фойдаланиш учун яроқли ҳолда тақдим этиш жараёни эканлиги уқтирилган [1,18,19,65,79,80].

Баъзи манбаларда Data Mining – маълумотлар базалари, матнлар, расмлар, видео ва х.к. кўринишдаги турли маълумотлар манбаларидан билимлар (қонуниятлар)ни излаб топиш жараёнидир. Олинган билимлар ишончли, фойдали ва тадбиқ этиладиган бўлиши керак деб келтирилган.

МИТнинг энг асосий тамойилларидан бири улкан ҳажмли ахборотларни таҳлил қилишда харажатни минималлаштириб юқори аниқликка эришишдан иборат. Кенг ҳажмли амалий масалаларда бундай муаммолар устида ишлаш ҳозирги кунда ҳам долзарблигини йўқотмаган.

Сўнгги ўн йилликда маълумотларнинг кескин ортиб бориши катта ҳажмли маълумотлар устида ишлаш муаммосини тобора кучайтириб борди. 2008 йилда “Big data” (“Улкан маълумотлар”) термини пайдо бўлди [115] ва унда вужудга келадиган муаммоларни ҳал этиш бошланди. Булар, маълумотларни йиғишининг автоматик воситалари, МББТни кенг қамровли қўлланилиши, электрон ҳужжат алмашинуви, www, мультимедиали архивлар ва бошқалар. Буларнинг барчаси ҳажмнинг ўсишига ва сақланаётган ахборот тузилмасини мураккаблашишига олиб келмоқда. Анаъанавий воситалар маълумотларни қидиришда, статистик таҳлилда қўп маълумотлар талаб қиласди. Тузилма мураккаб бўлиб, нимани қидириш аниқ бўлиши шарт бўлади. Бу

эса маълумотларнинг кўплигига қарамай, таҳлилчи учун ахборот танқислигини юзага келтиради.

МИТнинг қўйилган масаласи турли йўналишларнинг махсус усуллари воситасида бир вақтда, умумлашган ҳолда ҳал этилади. Шунинг учун МИТда барча фан йўналишлари узвий боғланади. Уларнинг асосий масалалари қўйидаги келтириллади:

- Таснифлаш (Classification)
- Кластерлаш (Clustering)
- Башоратлаш (Forecasting)
- Баҳолаш (Estimation)
- Ассоциатив қоидаларни излаш (Association Rule Mining)
- Регрессия (Regression)
- Визуаллаштириш (Visualization, Graph Mining)
- Web Mining, Text Mining
- ва ҳ.к.

МИТнинг энг кенг тарқалган масалаларидан бири **классификация** (таснифлаш, ўқитувчи ёрдамида ўқитиш, гурухларга ажратиш) масаласидир. Унинг ёрдамида янги, назоратдаги обьектни аввалдан маълум бўлган у ёки бу синфга тегишлилиги аниқланади. **Кластеризация** (автоматик классификация, таксономия, ўқитувчисиз ўқитиш) масаласида обьектларнинг ўзаро яқинлиги бўйича автоматик равишда кластерларга ажратилади ва улар ажратилган кластерига (синфига) тегишли деб олинади. Кластеризация усуллари билан аксарият ҳолларда катта ҳажмли турли типли маълумотларни тадқиқ қилиш билан боғлиқ масалаларни ечиш учун ҳизмат қиласи. **Регрессион таҳлил** ўзгарувчилар ўртасидаги муносабатлар миқдорий ифодаланган ҳолда уларнинг айрим комбинациялари кўринишида ишлатилади. Унда асосан, стандарт статистик усуллар кўлланилади. Булардан бири чизиқли регрессиядир. Вақт кетма-кетликларини **башорат қилиш** бошланғич маълумотларни ёки яrim қайта ишланган маълумотларни таҳлил қилиш асосида бўлғуси башорат ўзгарувчилари қийматини баҳолаш имконини беради. **Ассоциация** бир нечта ҳодиса ва фактларнинг боғлиқлигини топиш усули ҳисобланади. Тартибни келтириб чиқариш таҳлил қилинаётган маълумотларни вақт тартиби занжирини аниқлаш ҳамда сочилиб ётган вақт тартибларини гурухлаштиришни амалга оширади. Яъни қўйилган мақсад ёки олдиндан кутилган ечимдан хатолик оғиши аниқланади. Булардан

ташқари сўнгги вақтларда визуаллаштириш, Web Mining, Text Mining каби йўналишлар ҳам ривожланиб бормоқда [19].

МИТнинг асосий масалаларидан ҳисобланаган классификация ва кластеризация масалаларини ечишга мўлжалланган усул ва алгоритмлар ўтган асрнинг 60 йилларидан бошлаб *тимсолларни аниқлаш* йўналиши орқали ишлаб чиқилган ҳамда такомиллаштирилиб келмоқда [2,15,31,33,34,43,46,66, 73,76].

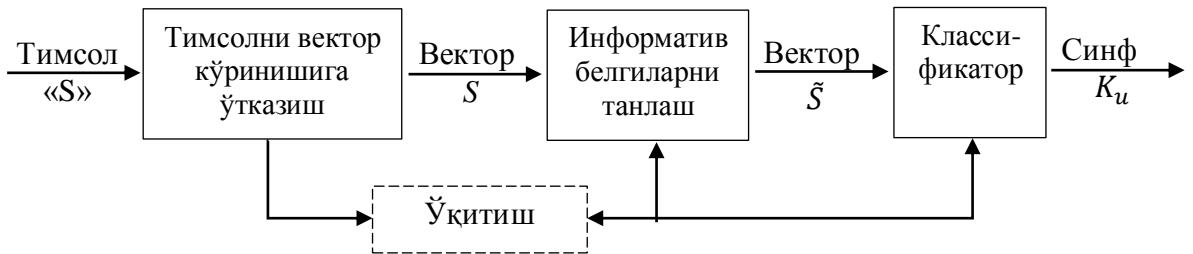
Тимсолларни аниқлаш (ТА) – бу турли табиатли обьектларни таснифлаш усуллари ва алгоритмлари ҳақидаги фандир. Тирик мавжудот борки, у ҳаётининг ҳар дақиқасида таниб олиш масаласини ҳал этади. Масалан, инсон сезги органлари орқали ўзига маълум бўлган предмет, жараён ёки ҳолатларни аниқлайди. Инсон таниб олиш масалаларини ҳал этиши учун у ташқи муҳит ҳақидаги зарурий маълумотларга эга бўлиши талаб этилади. Шу жумладан, ҳисоблаш техникаларини интеллектуаллаштириш жараёни ҳам кўп босқичли ўқитиш жараёнини босиб ўтишни талаб қиласди.

ТАнинг дастлабки ишланмаси АҚШда ўтган асрнинг 60-йиллари бошларида конверт символларини таниб оловчи тизим сифатида яратилди ва у узоқ йиллар фойдаланилди. Сўнгги йигирма йилликда эса ҳисоблаш техникалари воситалари ёрдамида таниб олишнинг турли масалаларини ечишга уринишлар бўлди. Ҳисоблаш техникалари воситаларининг ривожланиши билан авваллари ҳал этиш мумкин бўлмаган бундай масалаларни ҳал қилиш имконияти вужудга келди [7, 24, 25, 26, 61, 82, 114].

Тимсолларни аниқлаш усулларидан кенг фойдаланувчи интеллектуал тизимларнинг ривожланишида ЭНГ муҳим йўналишлар бўлиб ҳисобланувчи қўйидагиларни келтириш мумкин:

- символлар (қўлёзма ва босма матнлар, банк чеклари ва пулкупюралари)ни таниб олишда;
- тасвиirlарни таниб олишда;
- нутқни таниб олишда;
- тиббиёт диагностикасида;
- хавфсизлик тизимларида;
- таснифлаш, кластеризация ҳамда маълумотлар ва билимлар базасидан қонуниятларни излаш масалаларида;
- ва х.к.

Қуйидаги тимсолларни аниқлашнинг асосий босқичлари келтирилган умумий схема келтириллади (1.3-расмга қаранг):

1.3-расм. Танинг умумий схемаси

1.3-расмда келтирилган босқичларда тимсолларни аниқлаш масалаларини ҳал этиш учун жуда кўплаб усул ва алгоритмлари ишлаб чиқилган. Уларнинг асосини прецедентга (ўқув танланмага) асосланган эвристик-мантикий таниб оловчи алгоритмлар ташкил этади [44]. Қуида прецедентлар ва қисмий прецедентлик тамойилларига асосланган усулларга мисоллар келтириллади.

Прецедентлар бўйича таниб олиш усуллари:

- Статистик алгоритмлар (*Statistical pattern recognition*) (k -яқин қўшнилар усули, кўп ўлчовли нормал тақсимот ёрдамида аппроксимация қилиш, Фишернинг чизиқли дискреминанти) [5,25];
- Ажратувчи текисликларни қуришга асосланган алгоритмлар [73];
- Потенциал функциялар усули [15];
- Нейрон тармоқлар моделилари [8,66,71];
- Ҳал қилувчи дараҳтлар [25] ва б.

Қисмий прецедентликка асосланган таниб олиш усуллари:

- Тест алгоритми [76];
- Вакиллар жамланмаси ёрдамида таниб олиш алгоритмлари [61];
- Баҳоларни хисоблашга асосланган таниб оловчи алгоритмлар [38,42,43];
- Статистик ўлчаб (чамалаб) овоз бериш [25].

Булардан ташқари тимсолларни аниқлашда кенг қўлланилаётган нейрон тармоқлар (Neural networks), тимсолларни аниқлашнинг тузилмавий (лингвистик) усуллари (Structural pattern recognition), тимсолларни аниқлашнинг синтаксик усуллари

(Syntactic pattern recognition), тимсолларни аниқлашга яқинлашувчи мулоҳазали ёндашув (Approximate reasoning approach to pattern recognition), таянч векторлар машинаси (Support Vector Machine – SVM), Норавшан тўпламлар иловалари (The application of fuzzy sets) ва ҳ.к. усуллари [82] манбада келтирилган.

Қуйидаги параграфларда қисмий прецедентлик тамойилларига асосланган алгоритмлар синфининг типик вакили баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари (БҲА) ва унинг классик босқичлари ҳақида мулоҳаза юритилади.

1.5. Қисмий прецедентликка асосланган баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари

БҲА тамойили назорат (таниб олинадиган) обьектлари ва этalon (аввалдан синфларга ажратилган) обьектларнинг яқинлик даражаларини акслантирувчи баҳоларини аниқлашдан иборат. Тизимда овоз берувчи тўплам ўзида берилган белгилар тўпламини ифодалайдиган тўпламни акс эттиради. Таниб олишнинг кўпгина масасаларини ечишдаги тажрибалар шуни акслантирадики, кўп ҳолларда асосий “ажратилувчи” ахборотлар факат бир белги билан эмас, балки белгиларнинг турли бирикмалари, комбинациялари ёрдамида қиёсланади. БҲА синфи ҳозирда айнан белгиларнинг комбинациясидан мантикий якунигача фойдаланиш ғоясини ривожлантириш босқичида, яъни обьектларнинг яқинлик даражаси обьектлар тавсифида келтирилган белгилар бирикмаларининг мумкин бўлган барча қиёслаш жараёнида аниқланади.

Унда алгоритмлар берилган олти босқичларда аниқланган конструктив шаклда тавсифланган. БҲА ёрдамида ўтказиладиган ечимларда математик символлардан фойдаланиб терминология аниқланган, асосий таърифлар ва масаланинг қўйилиши мазмунан ва формал тавсифланган [38,42].

Таниб олиш масаласининг формал қўйилиши. Бир жинсли обьектлардан (векторлардан) иборат U бош тўплам берилган бўлсин. Фараз қиласи, U тўпламда M ($M \in U$) ўқув танланма (этalon) ва D ($D \in U$) назорат танланма ажратилган бўлсин.

Обьектлар $\{S\}$ тўпламини X_i ($i = \overline{1, n}$) тавсифий белгилари орқали қуйидаги (1.1) кўринишда ифодаланади:

$$\{S\} = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix}, \quad (1.1)$$

бу ерда m – объектлар сони, n – белгилар сони ва ҳар бир S_j объект $x_{ij} \in X_i$ ($X_i \in U$, $i = \overline{1, n}$) элементлардан иборат бўлиб, $S_j = (x_{1j}, x_{2j} \dots x_{nj})$, $S_j \in \{S\}$ кўринишда ёзилади. (1.1) кўринишидаги массив D назорат танланма сифатида қабул қилиш мумкин.

$\{S\}$ объектлар тўплами эталон объектлардан иборат M ўқув танланмани ташкил этсин. M ўқув танланманинг S_j объектлари қуидаги кўринишда синфларга ажратилган бўлсин:

$$\begin{aligned} S_1, S_2, \dots, S_{m_1} &\in K_1 \\ S_{m_1+1}, S_{m_1+2}, \dots, S_{m_2} &\in K_2 \\ \dots & \\ S_{m_{l-1}+1}, S_{m_{l-1}+2}, \dots, S_{m_l} &\in K_l \end{aligned}$$

бу ерда S_j , $j = \overline{1, m}$ – объектлар, K_u , - синфлар ($K_u \cap K_g = \emptyset$, $u \neq g$, $u = \overline{1, l}$, $g = \overline{1, l}$), $m_0 = 1$, $m_l = m$.

Қўйида қисмий прецедентликка асосланган БҲАНИНГ 6 босқичи ва параметрлари ҳақида келтирилади:

1. Таянч тўпламлар тизими.

$\Omega = \{1, 2, \dots, n\}$ белгилар тўплами мавжуд бўлган барча қисм тўпламлар тизими. Бу қисм тўпламлар сони - $\sum_{i=1}^n C_n^i$ га teng.

$\Omega_A = A$ алгоритмнинг $\{1, 2, \dots, n\}$ белгилар тўпламидан танлаб олинадиган **таянч тўпламлар тизими**, $\Omega_A \subseteq \Omega$. A алгоритмга мисоллар:

- Барча тупик тестлар тўплами;
- k ($1 \leq k \leq n - 1$) микдордаги барча қисм тўпламлар тизими.

k параметри – таянч тўпламлар тизимида овоз берувчи белгилар сонини билдиради;

- $\{1, 2, \dots, n\}$ тўпламнинг барча бўш бўлмаган қисм тўпламлари тизими.

Қисм тўпламни аниқлаш учун $\tilde{\omega} = \{a_1, a_2, \dots, a_n\}$ вектор шакллантирилади. Унинг a_i элементларининг қиймати 1 ёки 0 га

тенг бўлиб, a_i қиймат i -белгини қисм тўпламда мавжуд ёки мавжуд эмаслигини билдиради.

2. Яқинлик функцияси. S ва S_q обьектларнинг $\tilde{\omega}$ -қисмини ифодалаш учун $\tilde{\omega}S$ ва $\tilde{\omega}S_q$ кўринишда ёзиб олинади ва уларнинг $\tilde{\omega}$ -қисмининг яқинлиги қуйидаги r яқинлик функция орқали аниқланади:

$$r(\tilde{\omega}S, \tilde{\omega}S_q) = \begin{cases} 1, \text{ агар } \sum_{i=1}^k \rho_i(x_i, x_{iq}) \leq \varepsilon \\ 0, \text{ бошқа ҳолатларда.} \end{cases}$$

Бу ерда $\rho_i(x_i, x_{iq})$ – обьектларнинг мос i -белгисини қиёслаш функцияси. Бу функция элементар мантикий классификатор деб ҳам аталади. У ҳакида кейинги параграфларда батафсил фикр юритилади.

3. Фиксиранган таянч тўплам қаторлари бўйича баҳоларни ҳисоблаш. Бу босқичда $\tilde{\omega}S$ барча $\tilde{\omega}S_q$ ($q = 1, 2, \dots, m$) қаторлар бўйича яқинлик функциялари қийматлари орқали $\Gamma_{\tilde{\omega}}$ баҳо аниқланади. Баҳони ҳисоблашда қаторлар учун ўрнатилган “ташқи параметрлар”дан ҳам фойдаланиш мумкин. Масалан, бундай ташқи параметрлар “муҳимлик даражаси” ёки S_q қаторларнинг ишончлилигини оширишни ифодалashi мумкин:

$$\Gamma_{\tilde{\omega}}(S, S_q) = \gamma_1(S_q) \gamma_2(S_q) r(\tilde{\omega}S, \tilde{\omega}S_q)$$

$\gamma_1(S_q), \gamma_2(S_q) - S_q$ обьект учун ташқи параметрлар. Баъзан бу параметрларнинг қийматларини аниқлаш мумкин бўлмаса, улардан фойдаланмаслик ҳам мумкин.

4. Фиксиранган таянч тўплам бўйича синф учун баҳоларни ҳисоблаш. $\tilde{\omega}$ -қисми бўйича K_u синфга берилган баҳони ҳисоблаш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\Gamma_{\tilde{\omega}}^u(S) = \psi \left(\Gamma_{\tilde{\omega}}(S, S_{j_1}^u), \Gamma_{\tilde{\omega}}(S, S_{j_2}^u), \dots, \Gamma_{\tilde{\omega}}(S, S_{j_t}^u) \right)$$

$S_{j_i}^u \in K_u, i = \overline{1, t}, t - K_u$ синфдаги обьектлар сони

5. Таянч тўпламлар тизими бўйича K_u синф учун баҳоларни ҳисоблаш. Барча таянч тўпламлар тизими бўйича S обьектнинг K_u синфга берган овозларининг жамланмаси қуйидагича ҳисобланади:

$$\Gamma_u(S) = \sum_{\tilde{\omega} \in \Omega_A} \Gamma_{\tilde{\omega}}^u(S),$$

ёки баҳоларни нормаллаштириш учун:

$$\Gamma_u(S) = \frac{1}{N} \sum_{\tilde{\omega} \in \Omega_A} \Gamma_{\tilde{\omega}}^u(S).$$

6. А алгоритми учун ҳал қилувчи қоида. Ушбу якуний босқичда синфларга берилган $\Gamma_u(S)$ ($u = 1, 2, \dots, l$) овозлар орқали S объектни қайси синфга тегишилиги қуйидаги формулалар кўринишида аниқланади:

$$F(\Gamma_1(S), \Gamma_2(S), \dots, \Gamma_l(S)) = u, \quad 1 \leq u \leq l$$

$$F(\Gamma_1(S), \Gamma_2(S), \dots, \Gamma_l(S)) = \begin{cases} u, & \text{агар } \Gamma_u(S) - \Gamma_j(S) \geq \delta_1 \\ 0, & \text{қолган барча ҳолатларда} \end{cases}$$

$$F(\Gamma_1(S), \Gamma_2(S), \dots, \Gamma_l(S)) = \begin{cases} u, & \text{агар, } \begin{cases} 1^0 & \Gamma_u(S) - \Gamma_j(S) \geq \delta_1 \\ 2^0 & \frac{\Gamma_u(S)}{\sum_{j=1}^l \Gamma_j(S)} \geq \delta_2 \end{cases} \\ 0, & 1^0 \text{ ёки } 2^0 \text{ шартлардан бири бажарилмаса} \end{cases}$$

Юқорида БҲАнинг 6-босқичли классик кўриниши келтирилди [42]. Академик Ю.И.Журавлев томонидан аниқланган ушбу классик БҲА устида кўплаб илмий ишлар қилинган бўлсада, объектлар ҳақидаги ахборотларнинг норавшан қийматлар орқали тавсифланган ҳолатларда норавшан тўпламлардан фойдаланилмаган. Монографияда БҲА босқичларида белгиларнинг норавшанлик ҳолатларига алоҳида эътибор қаратилади.

1.6. Тимсолларни аниқлашда норавшан тўпламлар назариясига асосланган усуслар таҳлили

Реал соҳа объектларини компьютер технологиялари орқали тавсифлаш энг мураккаб масалалардан ҳисобланиб, ҳанузгача соҳа мутахассислари объект моделини қуриш орқали унинг реал ҳолатини етарли даражада ифодалаш, тавсифлаш масалалари устида иш юритиб келадилар.

Инсон фикрлаш, мулоҳаза юритиш, қиёслай олиш қобилиятлари орқали маълум соҳадаги объектларни бошқа турдаги объектлардан фарқлай олади. Унинг вазифалари интеллекталлаштирилган техник тизимларга юклатилаётган бир вақтда амалий математиканинг бир қатор илмий йўналишлари, жумладан алгоритмизация, математик моделлаштириш, математик

статистика, тимсолларни аниқлаш, сунъий интеллект, маълумотларни интеллектуал таҳлиллаш каби йўналишларни норавшан тўпламлар назарияси, эволюцион алгоритмлар, нейрон тўрлар сингари “юмшоқ ҳисоблаш” усуллари ёрдамида такомиллаштириш бугунги куннинг долзарб вазифалардан ҳисобланади.

Баъзи амалий масалаларда бир жинсли объектлар турли типдаги *таснифий белгилар* фазоси орқали ифодаланади. Турли типли белгилар асосан, миқдорий ва миқдорий бўлмаган (сифатий) кўринишда бўлади. Уларга мантиқий қийматлар, бутун ёки ҳақиқий сонлар, дискрет ёки узлуксиз миқдорлар, символлар, сўз ёки жумлалар ва ҳ.к.ларни мисол келтириш мумкин.

Маълумотларни таҳлил қилувчи классик усулларда объектларни тавсифловчи белгилар аксарият ҳолларда миқдорий кўринишда ифодаланар эди. Миқдорий белгили объектларни таҳлил қилиш ишлари математик амаллар, ифодалар ва функциялар ёрдамида осонгина бажариш мумкин бўлсада, реал объектнинг баъзи белгилари қийматларини конкрет аниқлаш имкони бўлмаган ҳолатларда нотўғри қарорлар қабул қилиш ҳолатларининг юзага келиши табиий. Объектнинг миқдорий белгиларини тўғри ўлчаш ва аниқлаш унинг реал моделини акс эттиришда муҳим омил ҳисобланади.

Аксарият ҳолларда объектнинг белгилари аниқ миқдорий қийматлар билан эмас, балки сифатий қийматлар билан ифодаланади. Бугунги кунда сифатий белгилардан ҳисобланган сўзлар, жумлалар орқали тавсифланадиган норавшан тўпламлар назарияси (Fuzzy sets theory) ривожланиб бормоқда. Норавшан тўпламлар назарияси (НТН) тушунчаси дастлаб АҚШнинг Беркли университети олими Л.Заде томонидан киритилган. Унда НТН жараён, ҳолат, предмет ва объектларни инсон томонидан ифодаланишида норавшан ва тахминий фикрларнинг мавжудлигини асослайди [9,10].

Сўнгги йилларда амалий масалаларни ечишда НТНдан фойдаланишнинг самарадорлиги кўпгина тадқиқотчиларни ўзига жалб этмоқда. Шундай бўлсада, объектларни НТ орқали ифодаланиши ҳамда норавшан маълумотларни таҳлиллашнинг ўта мураккаблиги унинг ривожланишига катта тўсқинлик қиласи. Предмет соҳанинг малакали мутахассислари кўмагида бундай

муракабликларни бартараф этиш ҳамда НТН ёрдамида равshan усууларни ривожлантириш долзарб ҳисобланади.

Норавшан тўпламлар иловаларида реал объект ҳолатини ифодалашда инсон ҳар доим ҳам тўлиқ жавоб бериш ва таснифлашни амалга ошира олмайди, шунингдек берилган масаланинг дастлабки маълумотлари тўлиқ бўлмаган ҳамда сонли эмас, балки лингвистик кўринишда берилган ҳолларда норавшан тўпламлар назариясига мурожаат қилинади. Ушбу назария анъанавий классик математикани тўлдириш мақсадида юзага келган.

Норавшан тўпламни таниб олиш соҳасида қўлланилиши Бельман (Bellman) ва бошқалар томонидан икки масала – абстрактлаштириш ва умумлаштиришни ҳал этиш орқали 1966 йилдан бошланган [113]. Бу икки тамойил Марр (Marr, 1982) ва Келлер (Keller, 1995)нинг тамойиллари орқали тимсолларни аниқлашда норавшан тўплам аҳамиятини юқори даражага кўтаришда муҳим рол ўйнади. НТНга асосланган тимсолларни аниқлаш тизимларида инсоннинг фикрлаш жараёнига мувофиқлаштиришни кенг ва чуқур тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ бўлади.

НТНнинг ривожланишини уч даврга ажратиб кўрсатиш мумкин. *Биринчи давр* (60-йилларнинг охири – 70-йилларнинг бошлари) норавшан тўпламлар назарий аппаратининг ривожланиши билан тавсифланади (Л. Заде, Э. Мамдани, Беллман) [112]. *Иккинчи даврда* (70-80-йиллар) мураккаб техник тизимларни норавшан бошқариш соҳасидаги дастлабки амалий натижалар пайдо бўлди (норавшан бошқарувли буғда ишловчи генератори). Шу билан бир вақтда норавшан мантиқ асосида эксперт тизимларни қуриш, норавшан назоратчиларни ишлаб чиқиш масалаларига катта эътибор қаратила бошланди. Қарор қабул қилишни қўллаб-қувватлаш учун норавшан эксперт тизимлар тиббиёт, иқтисодиёт ва техникавий ташхисда кенг қўлланила бошланди [113].

Ва ниҳоят 80-йилларнинг охиридан бошланган ва ҳозирда ҳам давом этаётган *учинчи даврда* норавшан эксперт тизимларни қуриш учун дастурлар мажмуалари пайдо бўлмоқда, норавшан мантиқнинг қўлланилиши соҳалари эса сезиларли равища кенгаймоқда. У автомобил, аэрокосмик ва транспорт саноатида, майший техника маҳсулотлари соҳасида, молия соҳасида, бошқарув

қарорларини таҳлил қилиш ҳамда қабул қилиш ва бошқа күпгина соҳаларда қўлланилади.

Норавшан мантиқ назарияси ўзининг иккинчи туғилишини XX асрнинг 80 йилларида бошидан ўтказди, у пайтда бир неча тадқиқотчилар гуруҳи (асосан АҚШ ва Японияда) норавшан бошқарув алгоритмларини қўлловчи ҳар хил мақсадларга йўналтирилган электрон тизимларни яратишга жиддий киришдилар. Ушбу ҳаракатлар учун назарий асосларига Б.Косконинг норавшан мантиққа оид, Д.Дюбуа ва А.Праданинг имкониятлар назариясига оид, Р.Ягернинг норавшан операторлар назариясига оид, М.Сугенонинг норавшан ўлчов ва норавшан интегралларга оид, Е.Мамдани ва Е.Санчеснинг норавшан муносабатлар назариясига оид ишларида замин яратилди [109].

1982 йили Холмблад ва Остергад (Holmblad and Osregaad) биринчи саноатга оид норавшан ҳисоблагични ишлаб чиқишиган бўлиб, у Даниядаги заводларнинг бошқарувларидан бирида қўлланилган.

“Агар-у ҳолда” норавшан лингвистик қоидаларга асосланган биринчи саноат ҳисоблагичининг муваффақияти математиклар ва инженерлар ўртасида норавшан тўпламлар назариясига катта қизиқиши уйғотди. Бир оз вақтдан сўнг Барт Коско (Bart Kosko) томонидан норавшан аппроксимация теоремаси (Fuzzy Approximation Theorem) исботланган бўлиб, унга кўра ҳар қандай математик тизим норавшан мантиққа асосланган тизим орқали аппроксимацияланиши мумкин. Бошқача сўз билан айтганда, табиий тилдаги “Агар-у ҳолда” кўринишидаги мулоҳазалар-қоидалар, уларнинг норавшан тўпламлар назарияси воситалари ёрдамида келгусидаги баёноти ёрдамида бошқарув ва идентификацияларда қўлланилган анъанавий дифференциал ва интеграл ҳисоблашларнинг мураккаб аппаратидан фойдаланмасдан туриб, ихтиёрий “киришлар-чиқиши” боғланишни хоҳлаган даражада аниқ акслантириш мумкин.

Норавшан тўпламларга асосланган тизимлар технологик жараёнларни бошқариш, транспортни бошқариш, тиббий ташхис, техник ташхис, молиявий менежмент, биржавий башорат, тасвиirlарни аниқлаш каби соҳаларда ишлаб чиқилган ва қўлланилган. Норавшан мантиқий чиқариш тизимларини ишлаб чиқишига оид амалий тажриба уларни лойиҳалаштиришга кетган вақт ва харажатлар анъанавий математик аппаратдан фойдаланишга

нисбатан анча кам эканлиги тўғрисида далолат беради, жумладан бунда моделларнинг зарурӣ даражадаги ишчанлигига ва шаффоғлигига эришилади.

Сўнгги йилларда НТН майший техникаларда, авиасозлиқда, автомобилсозлик, работотехникада, электроника ва бошқа ишлаб чиқариш соҳаларида жадал суръатларда фойдаланилмоқда.

Мураккаб бўлган тизимлар оддий тизимларга нисбатан аниқ ахборотлар бериш билан бирга уларнинг характеристи ҳақидаги муҳокаманинг амалий мазмуни мавжуд бўлади. Қандайдир бўсағани оширувчи мураккабликка эга бўлган тизимлар учун даража, аниқлик ва мазмун тушунчалари инкор этилади.

Таснифлаш масалаларини ечишда норавшан тўпламлар назарияси элементларини (норавшан ёндашувларни) қўллаш мумкинлиги ва афзаликларини норавшан тўпламлар назарияси асосчиси Лутфи Заде исботлаб берган [8].

Ҳозирги кунда норавшан ёндашувлар ёрдамида таснифлаш юзасидан бир қатор илмий изланишлар амалга оширилмоқда, хусусан, уларнинг аксарияти норавшан к -ўртача, норавшан нейрон тўрлари, генетик алгоритмларнинг норавшан моделларда қўлланилиши, норавшан дараҳт қабиларни келтириш мумкин. Норавшан к - ўртача борасида қилинган дастлабки тадқиқот иши сифатида [64]ни олиш мумкин. Унда полимер моддалар намуналарини инфра қизил спектрлар ёрдамида аниқлаб олиш усули келтирилган бўлиб, тоза полимер ва аралашган полимерларни ажратиш масаласини ечиш муваффақиятли амалга оширилган.

Норавшан моделларни яна бир кенг тарқалган вакили бу нейро-норавшан ёндашув ҳисобланади. [5] ишда нейро-норавшан тизим билан боғлиқ бўлган классификация усули таклиф этилган. Унда норавшан тўплам ва норавшан қоидаларни аниқлаб олиш учун локал ўқитиш стратегиясидан фойдаланилган. Нейро-норавшан ёндашувнинг ишлатилиши норавшан созлагич ва норавшан классификаторларнинг иш самарадорлигини ошириш мақсадида қўлланилган. Ушбу ишда классификация масаласини ечиш учун норавшан қоидаларни ўқитиш усули ишлаб чиқилиб, унинг ёрдамида тегишлилик функцияси параметларини ўзгартириш оркали норавшан қоидаларни ўқув маълумотларидан тезда чиқиши ва шу билан бирга аниқликни камайтирмасликка

эришиш кўрсатиб берилган. Ушбу алгоритм ҳам эвристик алгоритмлар жумласига киради.

Қараб ўтилган норавшан ёндашувли алгоритмларда модел самарадорлигини ошириш учун турли кўринишдаги “юмшоқ” ёндашувли ҳисоблаш комбинациялари ва аралашмасидан фойдаланиш мақсадга мувофиқлиги кўрилган.

Бундай ишланмалардан олинган натижаларга таянган ҳолда детерминаллашган алгоритм ҳисобланган БҲАни янги модификациясини комбинацияланган кўринишда ишлаб чиқиши мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Бунинг учун БҲА тузилмасида норавшан ёндашув элементларини қўллаш орқали алгоритм иш самарадорлигини ошириш ёндашуви таклиф этилади. Мазкур ёндашувда БҲА яқинлик функцияси қийматларини аниклашда НТНинг тегишлилик функциясидан фойдаланиш асос бўлади.

Энди норавшан тўпламлар назариясига оид баъзи тушунчалар, тавсифлар ҳақида келтирилади.

Норавшан тўплам – U универсал тўпламнинг X қисм тўплами ҳисобланиб, унга тегишлилик даражаси $\mu(x)$ орқали ифодаланади.

Ишлаб чиқарилаётган техник қурилмалар ва яратилаётган дастурий маҳсулотларда объектларнинг сифатий миқдорлар (сўзлар, жумлалар, лингвистик термлар, ҳар хил белгиланишлар) орқали ифодаланиши ва уларни интеллектуал таҳлил қилиш учун объектлар орасида таҳлиллаш, қиёслаш, ажратиш, вазифалари амалга оширилади. НТНда бу вазифа тегишлилик функцияси (Membership Function) деб номланувчи тушунча орқали амалга оширилади. Тегишлилик функцияси (ТФ) $\mu_A(x)$ кўринишида ёзилади ва у x элементнинг A норавшан тўпламга тегишлилик даражасини $[0, 1]$ оралиқдаги қийматлар орқали ифодалайди. Бу ерда A норавшан тўпламни қўйидаги кўринишдаги жуфтликлар орқали ифодлалаш мумкин:

$$A = \{\mu_A(x)/x\}, \mu_A(x) \in [0, 1],$$

бу ерда $\mu_A(x)$ функцияниң 0 қиймати тўпламга тегишлиликнинг мавжуд эмаслигини, 1 қиймати эса тўла тегишлиликни билдиради.

Масаланинг қўйилиши. Юқоридаги параграфларда маълумотларни интеллектуал таҳлил қилиш ҳамда тимсолларни аниклаш усул ва алгоритмлари тизимли таҳлил этилди. Таҳлилларда ишнинг асосини ташкил этувчи таснифлаш масаласини ҳал этиш самарадорлигини ошириш йўлида кенг илмий изланишлар олиб борилаётганлиги кўрсатилди. Мазкур тадқиқот

ишида юқоридагиларни эътиборга олган ҳолда таниб олиш масалаларини ҳал этиш учун БҲА модели ёрдамида таниб олиш самарадорлигини оширишга хизмат қилувчи ёндашувларни киритиш мақсад қилиб олинди.

- Белгилар фазоси турли типли бўлса, унда қиёсланаётган обьектлар мос белгиларининг “ўхашалиги” ёки “ўхаш эмаслиги”ни аниқлаш учун $\rho_i(x_{ij}, x_{iq})$ элементар мантикий классификаторларни қуриш;
- норавшан тўпламли белгиларда ρ_i элементар мантикий классификаторнинг коррект қийматини олиш учун мувофиқ келувчи $\mu_A(x_i)$ ($A \subseteq K_u$) тегишлилик функциясини қуриш;
- норавшан тўпламлар назарияси элементларидан фойдаланилган баҳоларни ҳисоблаш алгоритмларининг якуний модификацион тузилмасини ишлаб чиқиш;
- БҲАнинг классик ва модификацияланган версиялари бўйича самарадорликни $\Psi(A, A') = (\varphi(A), \varphi(A'))$ аниқлаш алгоритмини ишлаб чиқиш.

Тадқиқот ишини дастлабки таҳлилий бобида илмий йўналиш муаммолари ва уни бартараф этишга бағишиланган таҳлилий фикрлар ўрин олган. Келтирилган назарий ва тизимли таҳлиллар асосида қўйидаги натижаларга эришилди:

1. Объектлар ҳақидаги ахборотларга эга бўлишда муаммоли ҳолатлар таҳлил қилинди;
2. Маълумотларни интеллектуал таҳлиллашнинг ривожланиш босқичлари, масалалари ва усуллари ҳамда унда тимсолларни аниқлаш йўналишининг ўрни ҳақида таҳлиллар келтирилди;
3. Қисмий прецедентликка асосланган БҲА синфида НТНдан фойдаланиш афзаликлари очиб берилди;
4. Тадқиқот ишининг масаласи қўйилди ва уни ечиш учун вазифалар шакллантирилди.

II БОБ. ҚИСМИЙ ПРЕЦЕДЕНТЛИККА АСОСЛАНГАН АЛГОРИТМЛАРДА ПАРАМЕТРЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

2.1. Тимсолларни аниқлашда асосий тушунчалар ва белгиланишлар

Таниб олиш соҳасининг прецедентлик ва қисмий прецедентлик тамойилларига асосланган усуллар учун дастлабки маълумотлар сифатида фақатгина обьектлар, предметлар, ҳолатлар ва жараёнлар (прецедентлар танланмаси)нинг тавсифий-кузатув жамланмаси тўпламидан фойдаланади. Бунда ҳар бир алоҳида кузатув-прецедент вектор қийматлари кўринишида унинг алоҳида хосса-белгилари орқали ифода этилади. Ҳар бир вектор – обьект сифатида қаралади.

Бош тўплам ва унинг элементлари. Турли предмет соҳанинг обьектлар (жараёнлар, ҳолатлар, ҳодисалар, предметлар) маълум муддатда ўтказилган текширувлар, кузатувлар асосида жамланиб боради ва улар умумий ҳолда *бош тўпламни (U)* ифодалайди.

Кўйилган масала учун бош тўпламдан ажратиб олинган обьектлар тўпламига оид ҳал қилувчи қоида қурилади. Бундай обьектлар тўплами *ўқув танланма ($M \in U$)* ёки *назорат танланма ($D \in U$)* бўлиши мумкин.

Танланмаларнинг ҳажми уларни ташкил қилувчи обьектлар сонига боғлиқ бўлади, ўлчови эса шу обьектларнинг белгилари сонини билдиради.

Ўқув танланма. Тажрибий-кузатувлар натижасида олинган обьектлар жамланмасини ифода этувчи бош тўпламдан этalon жадвални ажратиб олиш учун мутахассисларнинг кўрсатма ва хulosалари асосида амалга оширилади. Ажратиб олинган жадвалнинг этalon бўлиши асосий хусусиятларидан бири – бу жадвалдаги бир синф обьектлари ўз синфи обьектларига жуда яқин ва бошқа синфлар обьектларига эса жуда узоқ бўлишидир. Этalon жадвални ўқитиш жараёни асосида танланган таниб олиш алгоритми ва уларнинг параметрларининг оптимал қийматлари аниқланади.

Ўқув танланма $M = \{S_1, S_2, \dots, S_m\}$ обьектлари тўмлами этalon бўлиш шартидан ўтказилади. Ўқитиш жараёнида ҳар бир этalon S_j обьект фақат битта K_u синфга тегишли бўлишлиги текширилади.

Шунингдек, ўқув танланмадаги барча объектлар ўзаро “яқинликлари”, “ўхшашликлари” хисобига мантиқан бир-бирига ўхшамайдиган синфларга (гурухларга) ажратилган бўлади. Демак, ўқув танланмани синфлар кўринишадаги чекли қисм тўпламларга бўлинган деб қараймиз ва синфларни $K_1, K_2, \dots, K_l : M = \bigcup_{i=1}^l K_i$ кўринишида ёзамиз. Ўқув танланмада синфларнинг ўзаро кесишимайдиган ҳолати қаралади, яъни $K_u \cap K_q = \emptyset$, $u, q = \overline{1, l}$. Баъзи амалий масалаларда синфларнинг ўзаро кесишишини ҳам кузатиш мумкин бўлади. Бундай ҳолатларда алгоритмни амалий масалага созлаш талаб этилади. Синфлар ҳақидаги ахборотлар $I_0(K_1), \dots, I_0(K_l)$ ва объектлар ҳақида ахборотлар $I(S_1), \dots, I(S_m)$ кўринишда ифодаланади.

Тимсолларни аниқлашда “ўқитувчи” ёрдамида таснифлаш масалаларини ҳал этиш прецедентли ўқув танланма (эталонлар) жадвалида келтирилган объектлар тўплами асосида амалга оширилади (2.1-жадвалга қаранг). Бу тамойилда таниб олинаётган S объект ўқув танланма жадвалидаги ҳар бир S_j объект билан барча n белгилари бўйича яқинлигини аниқлаш амалга оширилади.

Прецедент – аввал содир бўлган бирор воқеа, ҳодиса ёки жараённинг айнан шу турдаги ҳолатларига намуна бўла оладиган кўринишда акс эттирилиши тушинилади. Бу ерда таниб олинаётган тимсол прецедент-намунанинг барча тимсоллари билан ўзаро қиёсланиши ва унинг қайси прецедент синфига “яқинлиги” даражасини аниқлаш, ғояси ётади. Тимсолларни аниқлашда прецедентлар жадвалидан асосан “ўқитувчи ёрдамида” ўқитиш яъни таснифлаш масалаларида ўқув (этalon) жадвал сифатида фойдаланилади.

Одатда, ҳар бир объект ўзига хос белгилар тўплами билан тавсифланади. Белгилар сифатида объектнинг турли хил хусусиятларини тавсифловчи микдорий, сифат кўрсаткичлари, баъзан функционал боғлиқликни олиш мумкин. Одатда, объектлар белгилари қийматларининг микдорий кўринишларидан фойдаланилади. Бунинг асосий сабаби уларни хисоблаш техникалари ёрдамида таҳлил қилишни осонлаштиришdir.

Ўқув танланма объектлари n -ўлчовли белгилар билан характерланади ва улар $S_j = (x_{1j}, x_{2j}, \dots, x_{nj})$, $x_{ij} \in X_i$, $X_i \in X$ $i = \overline{1, n}$, $j = \overline{1, m}$ кўринишда ёзилади. Бу ерда n - белгилари сони, m – эса ўқув танланмадаги объектлар сони.

Объектларни характерловчи белгилар тўплами $x_{ij} \in X_i$, $i = \overline{1, n}$, турли алифбодан олиниши мумкин. Белгилар бинар, натурал, ҳақиқий, лингвистик ва бошқа кўринишда бўлиши мумкин. БҲАда объектни тавсифловчи белгилар факат метрик (орасидаги масофалари ўлчанадиган) фазодан олингандагина ε_i –бўсағалардан фойдаланилади.

2.1-жадвал. Стандарт ўқув танланманинг формал кўриниши

	X_1	...	X_n	Синфлар
S_1	x_{11}	...	x_{n1}	K_1
...	
S_{m_1}	x_{1m_1}	...	x_{nm_1}	
...
$S_{m_{l-1}+1}$	$x_{1 m_{l-1}+1}$...	$x_{n m_{l-1}+1}$	K_l
...	
S_m	x_{1m}	...	x_{nm}	

2.1-жадвалдан кўриниб турибдики, S_1, \dots, S_{m_1} объеклари K_1 синфга, $S_{m_{j-1}+1}, \dots, S_{m_j}$ объеклари K_j синфга ва ниҳоят $S_{m_{l-1}+1}, \dots, S_m$ объеклари K_l синфга тегишли бўлади.

Қисмий прецедентлик тамойилида эса бу объекларнинг яқинлиги белгиларнинг k ($1 \leq k < n$) қисми бўйича аниқланади. Бу икки тамойилда ҳам табиий, эвристик ғоялар асосида олинган [42].

Қисмий прецедентлик тушунчаси – тимсолларни аниқлашда прецедент сифатида келтирилган ахборотларни бир-бири билан қиёслаш жараёнини уларнинг белгилар фазосининг турли қисмлари бўйича амалга ошириш тушунилади.

Стандарт ўқув танланмасининг қисми. S_1, \dots, S_m объеклар тўпламидан S_{i_1}, \dots, S_{i_k} қисм тўплам ажратилган бўлсин. Мос равища $1, 2, \dots, n$ белгилар тизимида белгиларнинг қисм тўплами u_1, \dots, u_t ажратилади.

$I_0(K_1, \dots, K_l)$ да факат $I(S_{i_1}), \dots, I(S_{i_k})$ тавсифларни қолдирамиз, бу тавсифларда эса факат – u_1, \dots, u_t рақамли координаталарда бўлади. Информацион вектор ўзгаришсиз қолади. Олинган бундай кўринишдаги информация *стандарт информация* деб аталади. Бундан кўринадики, стандарт информациянинг қисми ҳам стандарт информация бўлади.

Стандарт информацияларнинг ташкил этилиши таниб олишда маҳсус шаблонларни шакллантирилишига олиб келади.

Назорат танланма. Бош тўпламда синфлари номалум бўлган обьектлар тўплами ажратиб олинса, бундай обьектлар тўплами **назорат танланма** (таснифланиши лозим бўлган) жадвалини ташкил этади (2.2 жадвалга қаранг).

Одатда, таснифлаш масалаларида ҳал қилувчи қоидани аниқлаш жуда катта ҳажмда ҳисоблашлар ўтказишни талаб қиласди. Бундай ҳисоблашлар ҳозирги замон компьютерларида ҳам сезиларли даражада ортиқча вақт сарфланиши муаммосини пайдо қиласди. Албатта, ҳисоблашларга сарфланадиган машина вақти ўкув танланмаси ҳажми ва ўлчовига полиномиал равишида боғлик бўлади. Ҳажм ва ўлчовлар катта бўлиши кўрсатилган сарф-харажатларни ҳамда қийинчиликларни ортишига сабаб бўлади.

2.2-жадвал. Назорат танланманинг кўриниши

	X_1	...	X_n	Синфлар
S_1	x_{11}	...	x_{n1}	-
S_2	x_{12}	...	x_{n2}	-
...	-
S_g	x_{1g}	...	x_{ng}	-

Объектлар орасидаги яқинлик тушунчаси. Таниб олиш масалаларининг асосий мақсади назорат танланма обьектларини у ёки бу синфга тегишлилигини аниқлашдан иборатdir. Аксарият ҳолларда таниб олиш масалаларини ечишда метрик классификаторлардан фойдаланиб келинган. Уларга к-яқин кўшнилар, потенциал функциялар, ажратувчи функциялар, ечимлар дарахти, баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари (БҲА) ва ҳ.к. Бу усулларда обьектлар орасидаги яқинликни аниқлаш учун масофа (яқинлик, ўхшашиблик) функциялари (метрика) тушунчаси киритилган.

Амалиётда таниб олиш муаммоларини ечиш мобайнида обьектларни ўзаро ўхшашибликни қиёслаш уларнинг белгилари орасидаги яқинлик муносабатларини аниқлаш орқали амалга оширилади. Бу белгининг хусусиятига кўра турли хил метрикаларни қўллаш мумкин. Таниб олиш тизимларида микдорий

белгилар учун евклид, минков, хэмминг, хаусдорф ва ҳ.к. метрикалардан фойдаланилади [75].

Метрика асосан, S_j ва S_q объектларнинг мос миқдорий белгилари орасидаги яқинлик муносабатлари орқали улар орасидаги масофа функцияси аниқланади. Бу масофа $r(S_j, S_q)$ кўринишда белгиланади ва таниб олишда бу функция қўйидаги шартларни қаноатлантириши зарур:

$$r(S_j, S_q) = 0 \Leftrightarrow S_j = S_q \text{ (айниятлар аксиомаси);}$$

$$r(S_j, S_q) = r(S_q, S_j) \text{ (симметрия аксиомаси).}$$

Ўз навбатида масофа функцияси метриканинг барча аксиомаларини ҳам қаноатлантирмайди, масалан учбурчак аксиомаси бундан мустасно. Бу аксиомалар оралиқларнинг мувофиқлик тушунчаларидан пайдо бўлади.

Одатда, таниб олинувчи объектларнинг белгилари асосида метрикаларни танлаш алгоритмини ишлаб чиқиш зарур бўлиб келган. Ҳар бир белгига ўзига хос бўлган метрикаларни қўллаш мумкин. Бу белгиларнинг қабул қилувчи қийматлар соҳасига боғлиқ бўлади. Объектлар белгиларининг миқдорий қийматлари учун мос метрикалардан бирини танлаш алгоритми [57,75] да батафсил ёритилган.

Юқорида метрик белгилар фазоси учун метриканинг қўлланилиши ҳақида фикр юритилди. Метрик бўлмаган фазода объектлар орасидаги масофа тушунчасидан фойдаланиш ноўрин бўлиши мумкин.

Таниб олиш масаласи. Объектларни таниб олишнинг асосий Z масаласи K_1, K_2, \dots, K_l , $I_0(K_1, \dots, K_l)$ синфлар ҳақида I_0 информация ва фараз қилинган S объектнинг бирор бир $I(S)$ тавсифи бўйича $P_u(S)$ предикатларнинг қийматларини ҳисоблашдан иборатdir. $P_u(S)$ предикат – “ $S \in K_u$ ”, $u = 1, 2, \dots, l$ эканлиги баҳоси ҳисоблашда хизмат қиласи. I_0 информация ўқув танланма ва $P_u(S)$ предикатларни эса элементар предикатлар деб аталади.

Z масаланинг бошқача талқини қўйидагича ифодаланади. Икки $\{I_0\}$, $\{I(S)\}$ тўпламлар берилган бўлсин. Улардан бири $I_0(K_1, \dots, K_l)$ фараз қилинган ўқув танланмалар тўплами, иккинчиси фараз қилинган $S \in M$ нинг $I(S)$ тавсифлар тўпламидир.

Баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари. БҲА тамойили – берилган белгилар тўпламидан ажратиб олинган қисм белгилар

тўплами бўйича таниб олинувчи ва эталон объектларининг ўзаро “яқинлиги”ни характерловчи баҳоларни ҳисоблашга асосланади [38].

Прецедентлар асосида таниб олишга мўлжаллаган алгоритмлар орқали таснифлаш масалаларини икки босқичда ҳал этилади [11,12]:

- биринчи босқич R_A - таниб олиш операторини шакллантириш;
- иккинчи босқич эса r_A - ҳал қилувчи қоидани қуриш.

БҲА синфида янги S объектни синфларга ажратиш жараёнида T_{nml} жадвал эталон жадвали (ўқитувчи ёрдамидаги алгоритм сифатида таъминланадиган кўшимча ахборот; K_1, K_2, \dots, K_l синфлари ҳақидаги дастлабки ўқув ахбороти алгоритми) ролида фойдаланилади. Агар қиёсланувчи объектларнинг яқинлиги баҳоларини ҳисоблаш қоидалари алгоритмнинг модели (таянч тўпламлар тизими – овоз берувчи жамланма деб аталадиган) танланса, бу ерда метрикани танлаш муҳим аҳамият касб этади, унда таниб олиш масаласи берилган S назорат объекти ва синфлар ҳақидаги ўқув ахборотга эга бўлган K_1, K_2, \dots, K_l синфлар жамланмаси ва бу назорат объектининг тавсифи орқали унинг синфларга берадиган микдорий баҳолари ҳисобланади. Шундай қилиб, S объектининг у ёки бу синфга тегишлилигини ифодаловчи сонли қаторлар $\Gamma_1(S), \Gamma_2(S), \dots, \Gamma_l(S)$ кўринишда қурилади.

Бу параграфнинг якунида яна қуйидагиларни келтириш мумкин. БҲА конструктив босқичлари вазифалари шуни кўрсатадики, уларни қўллаш самаралиги кўпгина ҳолларда $\Gamma_u(S)$, $u = \overline{1, l}$ баҳоларни, овозларни ҳисоблашга боғлиқ бўлади. Бу масалани муваффақиятли ҳал этишга қаратилган теоремалар баёни [38,42] манбаларда кенг ёритилган.

Алгоритм. Баҳоларни ҳисоблашнинг умумлашган алгоритмлари тўплами $\{A\}$ кўринишда белгиланади ва унинг элементлари $A_q \in \{A\}$ кўринишда ёзиб оламиз. Ундаги асосий масала $\{A\}$ тўпламдан экстремал алгоритмни аниқлашдан иборатdir. Бу масалани ҳал этиш учун T_{nml} ўқув танланма объектларини қайта синфларга ажратиш жараёнини ўтказиш ва ҳар бир жараёнда A алгоритмнинг сифатини аниқлаб бориш билан боғлиқ. Таниб олинувчи объект синфини тўғри аниқлаб берувчи экстремал алгоритмни топиш назоратдаги объектларни синфларга ажратишдаги сарф-харажатни камайтиришга олиб келади.

А алгоритмни ўқитиши жараёнида T_{nml} ўқув танланма объектлари битталаб ўқитишиши ёки ўқув танланманинг бир қисми (мас. 10%) назорат танланма сифатида олиниб, уларни ўқитиши орқали амалга ошириш мумкин.

Ҳар бир алгоритм таниб олинувчи S объект учун қуийдаги формал қўринишда берилади:

$$A(S) = (\alpha_1^A(S), \alpha_2^A(S), \dots, \alpha_l^A(S)), \alpha_u^A(S) \in \{0, 1, \Delta\}, i = 1, 2, \dots, l. \quad (2.1)$$

Бу ерда $\alpha_u^A(S) = 1$ бўлса, алгоритм S объектни K_u синфга киритади, $\alpha_u^A(S) = 0$ бўлса алгоритмнинг қарори “ S объект K_u синфга тегишли эмас” бўлади, $\alpha_u^A(S) = \Delta$ бўлганда эса, ушбу алгоритм S объектни K_u синфга нисбатан синфлаштиришни бекор қиласди [41]. Қуйида алгоритмларнинг сифатини аниқлаб берувчи сифат функцияси ва уларни ташкил этувчи параметрлар ҳақида маълумотлар ҳамда умумлашган алгоритмларнинг параметрларини аниқлашга асосланган схемаси ва босқичлари келтирилади.

Сифат функционали. $\{A\}$ тўпламнинг $A_q \in \{A\}$ элементлари алгоритмлар, Z масалани ҳал этишга қаратилади [44].

$\{A\}$ тўпламнинг ҳар бир A алгоритми учун Z масалани ҳал этишнинг сифатини аниқлаш функционали мавжуд ва у $\varphi_A(Z)$ қўринишда белгиланади, $\varphi_A(Z) \geq 0$ бўлади.

$A \in \{A\}$ параметрли алгоритмнинг миқдорий $\varphi(A)$ сифат функционали қийматлари топиш орқали, шундай $A^* \in \{A\}$ алгоритмни аниқлаш талаб этиладики, у $\varphi(A^*) = \text{extr}_{A \in \{A\}} \varphi(A)$ функционалнинг қиймати минимумга эришсин.

Агар $\varphi(A)$ хатоликлар сонига нисбатан олинса $\varphi(A) \rightarrow \min$, ўқитиши сифати бўйича (фоизда) ифодаланса $\varphi(A) \rightarrow \max$ бўлади.

Тимсолларни аниқлашнинг стандарт функционал сифати

$$\varphi(A) = \frac{1}{nm} \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m |\alpha_{ij} - \alpha_{ij}^A| \quad (2.2)$$

кўринишда ёзилади. Баъзи адабиётларда уни ҳисоблашнинг бошқа усуллари ҳам келтириб ўтилган [42,44].

А алгоритмни қуийдагича қуриш талаб этилади (2.3):

$$A(I_0(K_1, \dots, K_l), I(S)) = (\alpha_1^A(S), \dots, \alpha_l^A(S)), \quad (2.3)$$

бу ерда $\alpha_u^A = P_u(S)$, $u = 1, 2, \dots, l$ бўлади.

ёки, фараз қилингандай объектлар йифиндисига қўлланилиши бўйича,

$$A(I_0(K_1, \dots, K_l), I(S'_1), \dots, I(S'_q)) = \{\alpha_u^A(S'_j)\}_{q \times l}, \quad j = 1, 2, \dots, q, \quad u = 1, 2, \dots, l. \quad (2.4)$$

Шунингдек Z масалани ечиш мобайнида A коррект бўлмаган алгоритм $\alpha_j^A(S'_j) \in \{0, 1\}$ тарзида қаралади, аммо $\alpha_j^A(S'_j) = P_j(S'_j)$ бўлиши шарт эмас. Энди S'_j учун $P_j(S'_j)$, $1 \leq j \leq l$ қийматини ҳисоблашни инкор этувчи алгоритмлар қаралади. Бу далилни қўйидагича белгиланади: $\alpha_j^A(S'_j) = \Delta$.

Z масалани ечишда коррект бўлмаган алгоритмлар синфи бўйича A алгоритмда бир қатор қўшимча талабларни ўз ичига олади. Берилган $\{A\}$ алгоритмлар тўплами қўйидагича бўлсин:

$$A(I_0(K_1, \dots, K_l), I(S)) = (\beta_1^A(S), \dots, \beta_l^A(S)), \quad \beta_i^A(S) \in \{0, 1, \Delta\}. \quad (2.5)$$

Бундай $\{A\}$ алгоритмлар тўпламида $\varphi(A)$ миқдорий функционал – A алгоритмнинг функционал сифати ёки сифат функцияси деб юритилади.

Аниқлик киритилган асосий масала (Z масаласи): (2.5) да аниқланган алгоритмлар муҳитидан A^* алгоритмни қўйидагича топиш керак:

$$\varphi(A^*) = \sup_{A \in \{A\}} \varphi(A) \quad (2.6)$$

Кейинги параграфларда БҲА ёрдамида таниб олиш масалаларини самарали ҳал этилиши учун зарурий ишланмалар келтирилади.

2.2. Объектларни тавсифловчи турли типли белгилар фазосида элементар мантикий классификаторларни шакллантириш

Табиий шароитда турли соҳага оид объектларни тавсифлаш, идентификациялаш каби масалалар мураккаб шаклланувчи масалалардан ҳисобланади. Бундай масалаларнинг мураккаблик сабабларидан бири объект белгиларини турли типли қийматлар билан ифодаланишидир. Уларга мисол сифатида мантикий, бутун сонли, узлуксиз миқдорлар, сўзлар, жумлалар ва ҳ.к. кўринишдаги белгилар фазоси келтириш мумкин. Миқдорий кўринишдаги

маълумотлар устида МИТ масалаларини ечиш бўйича жуда кўплаб статистик ҳамда эвристик усуллар ва алгоритмлар ишлаб чиқилган.

МИТнинг таниб олиш масалаларини ечишда турли типли белгилар устида ишлашга мўлжалланган мукаммал усулларга бўлган талаб ҳанузгача мавжуд. Бунга сабаб турли амалий соҳалар объектларини тадқиқ этишда вужудга келадиган мавҳум тушунчаларни бартараф этиш, реалликка, аниқликка интилишнинг мураккаблигини эътироф этиш мумкин. Тимсолларни аниқлаш (таснифлаш, кластерлаш) масалаларини ечишда медицина, геология, биология, иқтисодиёт ва бошқа амалий соҳаларда турли типли ахборотларни жуда кўп учратиш мумкин.

Амалий соҳаларда таниб олиш масалаларини ҳал этишда кўп йиллар давомида ўтказилган тажрибавий тадқиқотлар асосида олинган маълумотлар жадваллари келтирилади. Баъзан бундай тажрибавий жадвалларнинг маълумотларини таниб олишнинг классик усуллари ёрдамида таҳлил қилиш имконияти мавжуд эмас. Идеал шароитда объектнинг белгилари миқдорий ва сифатий кўринишдаги муайян қийматларга эга. Аммо ҳар қандай ўлчаш воситаси хатоликка эга. Шунинг учун амалда маълум бир белгининг реал қийматини аниқлаб олиш мушкул.

Объект белгиларида юз берадиган хатоликларни инобатга олган ҳолда, қуидагиларни мисол сифатида келтириш мумкин:

- турли шкалаларда ўлчанадиган сифатий ҳам, миқдорий ҳам бўладиган белгилар;
- априор маълумотлардаги ноаниқликлар (белгининг қийматининг мавжуд бўлсамлиги, мантиқан нотўғри қийматларнинг мавжудлиги ва ҳ.к.);
- ҳалақитли ва такрорланувчи қийматлар мавжуд бўлган белгили объектларнинг тузилмаси ҳақида етарлича билимларга эга бўлмаслик;
- объект белгиларининг аниқланмаган қийматларининг мавжудлиги.

Аксарият ҳолларда объектлар тўпламидаг хатоликларни бартараф этиш учун такрибий яқинлашиш усулларидан фойдаланиб, қандайдир аниқ миқдорий қийматлар аниқланган ҳамда таниб олиш масалаларини ечишда метрик классификаторлардан фойдаланиб келинган. Уларга k-яқин қўшнилар, потенциал функциялар, ажратувчи функциялар, ечимлар дарахти, баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари ва ҳ.к. Бу усулларда

объектлар орасидаги яқинликни аниқлаш учун масофа (яқинлик, ўхшашик) функцияларидан (метрикасидан) фойдаланилади. Одатда БҲА ҳам миқдорий кўринишда тақдим этилган объектларни таҳлил қилишга мўлжалланган.

Тадқиқ қилинаётган объектларни тавсифловчи белгилар қийматлари турли типли бўлганда таниб олиш усулларининг яқинлик функцияси қийматларини янада аниқ ҳисоблашга хизмат қилувчи элементар мантиқий классификаторлар(ЭМК)дан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. Объектлар белгилари қийматларини қиёслашда сонли (евклид ва хемминг) метрикаларидан фойдаланган бўлса, унга қўшимча равища норавшан сонлар, лингвистик сўзлар, жумлалар кўринишидаги норавшан тўпламлар билан ифодаланган белгилар (норавшан белгилар) қийматларини ўзаро қиёслашда НТНдан фойдаланилади. Норавшан белгилар учун НТН элементларидан μ тегишлилик функциялари қўлланилади.

Юқорида келтирилган ЭМК ҳақидаги мулоҳазаларни эътиборга олиб таснифлаш масаласи қуидагича қўйилади:

Бош тўплам (U) таркибидан D (T_{nm}) назорат танланма жадвали берилган бўлсин. Унинг қаторлари S_j объектларни, устунлари эса S_j объектларни характерловчи X_1, X_2, \dots, X_n турли типли белгилар мажмуасидан иборат ва $S_j = (x_{1j}, x_{2j}, \dots, x_{nj}), x_{ij} \in X_i, i = \overline{1, n}, j = \overline{1, m_k}$ бўлсин. T_{nm} жадвал объектлари ўзаро “ўхшашиги” (“яқинлиги”)га кўра гурухларга ажратиш (таснифлаш, кластерлаш ва башоратлаш) масаласи ишнинг асосий қисми ҳисобланади.

Объектларни жуфтлаб қиёслаш учун уларнинг ўзаро мос белгилари қиёсланади. Турли типли белгиларни қиёслаш учун $\rho_i(x_{ij}, x_{iq}), \rho_i \in D$ ЭМКларни қуриш таклиф этилади.

Қаралаётган масалани тестлаш учун U тўпламдан M (T_{nml}) кўринишидаги якуний ўқув танланма зарур бўлади. Ўқув танланма $S_q = (\alpha_{1q}, \alpha_{2q}, \dots, \alpha_{nq}), \alpha_{iq} \in X_i, i = \overline{1, n}, q = \overline{1, m_e}$, этalon объектлари аввалдан маълум K_1, K_2, \dots, K_l ($K_u \cap K_g = \emptyset, u \neq g, u, g = \overline{1, l}$) синфларга қуидаги кўринишида ажратилган бўлади: $S_1, \dots, S_{m_1} \in K_1; S_{m_1+1}, \dots, S_{m_2} \in K_2; \dots; S_{m_{l-1}+1}, \dots, S_{m_l} \in K_l, m_l = m$.

Турли типли белгилар билан берилган ўқув танланманинг этalon объектларини ўқитиш (қайта таснифлаш) жараёни орқали

шундай ρ_i ЭМКларни қуриш керакки, T_{nml} ўқув танланмани ўқитишида самарадорлиги юқори бўлсин.

Энди турли типли белгиларда ЭМКнинг бир нечта кўринишлари келтирилади.

Бош тўпламдан танлаб олинган ўқув ва назорат жадвалларида белгилар типлар бўйича гурухланади. Агар тип гурухларнинг сони t та бўлса, уларни Y_1, Y_2, \dots, Y_t кўринишда белгилаб олсак, $\rho_i \rightarrow Y_\nu, i \geq \nu$ бўлади. ρ_i функциялар Y_ν типли белгилар гурухининг тамойилларига мос равишида қурилади.

БХАда белгиларнинг турли типда берилганда қуриладиган ρ_i функцияларга баъзи мисоллар келтирилади:

а) Объект белгисининг қиймати икки элементдан иборат бўлса, улар дихотомик дейилади. Дихотомик белгилар қийматларини қиёслаш қуидаги кўринишга бўлади:

$$\rho_i(x_{ij}, x_{iq}) = \begin{cases} 1, & \text{агар } x_{ij} = x_{iq} \text{ бўлса,} \\ 0, & \text{агар } x_{ij} \neq x_{iq} \text{ бўлса;} \end{cases} \quad (2.7)$$

б) агар белги миқдорий бўлиб, узлукли ва узлуксиз қийматлардан иборат бўлса, унда қиёслаш функцияси қуидаги бўлади:

$$\rho_i(x_{ij}, x_{iq}) = \begin{cases} 1, & \text{агар } |x_{ij} - x_{iq}| \leq \varepsilon_i \text{ бўлса,} \\ 0, & \text{агар } |x_{ij} - x_{iq}| > \varepsilon_i \text{ бўлса,} \end{cases} \quad (2.8)$$

бу ерда ε_i – i -миқдорий белги учун ўрнатилган бўсаға қиймати;

с) агар белги тартибланган тўпламлан иборат бўлиб, унинг қиймати бирор $\tilde{X}_i \in X_i$ қисм тўпламда мавжуд бўлиши ρ_i функция орқали қуидагича ёзилади:

$$\rho_i(x_{ij}, x_{iq}) = \begin{cases} 1, & \text{агар } x_{ij} \in \tilde{X}_i \text{ бўлса,} \\ 0, & \text{агар } x_{ij} \notin \tilde{X}_i \text{ бўлса;} \end{cases} \quad (2.9)$$

д) агар белги норавшан қийматлар, норавшан термлар ёки лингвистик катталиклар ёки A_1, A_2, \dots, A_t норавшан тўпламлар орқали (масалан, баландликни: “қуий”, “ўрта”, “юқори” ёки тезликни: “жуда секин”, “секин”, “ўртacha”, “тез”, “жуда тез” ва х.к.) ифодаланганда ρ_i қиёслаш функцияси $\mu_{A_u}(x_{ij}), u = \overline{1, t}$ тегишлилик функциянинг натижасига асосан аникланади [91]. Иккита норавшан

белгилар қийматларининг бир-бирига яқинлигини уларнинг мос равища энг катта қиймат оловчи терм тўплари бир хиллиги билан аниқлаш мумкин:

$$\rho_i(x_{ij}, x_{iq}) = \begin{cases} 1, & \text{агар } \mu_{A_u}^*(x_{ij}) = \mu_{A_u}^*(x_{iq}) \text{ бўлса,} \\ 0, & \text{агар } \mu_{A_u}^*(x_{ij}) \neq \mu_{A_u}^*(x_{iq}) \text{ бўлса,} \end{cases} \quad (2.10)$$

бу ерда $\mu_{A_u}^*(x_{ij}) = \max_{u=\overline{1,t}} \mu_{A_u}(x_{ij})$,
 $\mu_{A_u}^*(x_{iq}) = \max_{u=\overline{1,t}} \mu_{A_u}(x_{iq})$.

Белгиларни қиёслаш учун ρ_i функцияниң жуда кўплаб кўринишларини келтириш мумкин. Бундай турли типли белгилар амалий соҳа масалаларини тадқиқ этиш давомида аниқлаб борилади.

2.3. Баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари тузилмавий босқичларини шакллантириши

Ушбу параграфда БҲАнинг ҳар бир параметрлардан фойдаланиш ҳолатлари ва натижавийлиги, тузилмаси келтирилади. Параметрларда мавжуд бўладиган норавшанлик ҳолатлари очиб берилади.

БҲАнинг кўпгина моделларида сонли параметрларнинг (бўсағавий параметрлар ҳамда белгилар, синфлар, объектлар ва таянч тўпламларнинг информацион салмоғини) оптимал қийматларини аниқлаш талаб этилади [4,57]. Уларни ҳисоблашдаги асосий ёндашув моделни ўқитиш ёки оптималлашдан иборат бўлади. Параметрларнинг энг яхши ёки оптимал қийматларини топиш учун таниб олиш сифатини оширишга хизмат қилувчи сифат функционали қийматларидан фойдаланилади.

БҲА параметрлари қийматларини аниқлаш учун овозларни ҳисоблаб бориш ўқитиша амалга ошириладиган кўп ҳажмли циклик жараёнларни талаб этади. Бу ҳолат техник ва вакт сарф-харажатларини ошишига олиб келади. Шу боис, алгоритмлар оиласида вужудга келадиган ортиқча сарф-харажатни камайтиришга қаратилган ёндашувларни ишлаб чиқиш талаб этилади. Параметрлар қийматларини ҳисоблашга бўлган асосий ёндашув ўқитиш ёки оптималлаштириш жараёнига қаратилади ва

олинган натижалар таниб олиш сифатини юқори аниқликки эришишига хизмат қилиши лозим.

БҲА ёрдамида таниб олиш сифатини оширувчи параметрларни танлаш ва уларнинг қийматларини усуллар учун қуидаги масалалар ҳал этилиши лозим:

- белгилар учун мос метрик ўлчовни танлаш;
- зарурый параметрларни аниқлаш;
- мавжуд параметрларнинг оптимал қийматларини топиш.

БҲА параметрлари. БҲАнинг барча параметрларини аниқлаш унинг 6 босқичида кетма-кет амалга оширилади. Ҳар бир босқичда қўлланиладиган параметрлар ва улардан алгоритмларда фойдаланиш тартиблари ҳақида сўз юритилади [42].

1-bosқичда таянч тўпламлар тизимини шакллантириш бир неча қўринишларда амалга оширилиши мумкин. k параметри – таянч тўпламлар тизимида овоз берувчи белгилар сонини билдиради. Унинг энг оддий қўриниши k параметрининг фиксиранган қийматини аниқлашдир. Мураккаб қўринишлари $1 < k < n$ бўлган ҳолларда акс этади. Энг тўғри алгоритм учун k нинг қийматини аниқлаш овозларнинг қийматларини ҳисоблаш қулайлигини яратади.

2-босқичда обьектларнинг ҳар бир белгилари қийматлари бўйича яқинлик функцияси аниқлаш учун $\varepsilon_1, \varepsilon_2, \dots, \varepsilon_n$ бўсағалар киритилади. Уларни ўкув танланма ёрдамида ҳам турли усуллар орқали ҳисоблаш мумкин. Икки обьектнинг қиёсланаётган белгиларидан ўзаро яқин бўлганларини аниқлаш ва бу олинган сон обьектларни ўхшашлигини чегараловчи умумий ε -бўсаға қиймати киритилади. Бу босқичда умумий параметрлар сони $n + 1$ га teng бўлади.

3-босқичда фиксиранган таянч тўплам қаторлари бўйича баҳоларни ҳисоблаш босқичида таянч тўпламнинг информацион салмоғи $w_{\tilde{\omega}}$ ($\tilde{\omega} \Leftrightarrow k$) ва обьектнинг муҳимлик даражаси γ_j , $j = \overline{1, n}$ параметрлари қўлланилади. A алгоритм бўйича таянч тўпламлар сони C_n^k га teng.

4-босқичда фиксиранган $\tilde{\omega}$ - қисм тўплам бўйича K_u синф баҳоларини ҳисоблаш босқичида r параметрни киритилади. У синфдаги обьектларнинг $\tilde{\omega}$ -қисм бўйича баҳолари йиғиндисига ўрнатиладиган бўсаға ҳисобланади.

5-босқичда таянч тўпламлар тизими бўйича K_u синфи бўйича баҳолар босқичида киритилган v_u параметри синфларнинг салмоғини ифодалайди. Унинг қиймати синфлардаги обьектлар, белгиларнинг информацион салмоғига боғлиқ бўлади.

6-босқичда ҳал қилувчи қоида босқичида δ_1 ва δ_2 параметрлардан фойдаланилади. Улардан фойдаланиш синфларга ажратишнинг қатъийлигини оширади.

Юқорида келтирилган параметрларнинг умумий сони 2.3-жадвалда келтирилган:

2.3-жадвал. БҲАнинг умумий параметрлари

БҲА босқичлари	1	2	3	4	5	6
параметрлар номи	k	$\varepsilon, \varepsilon_i$	$p_i, w_{\tilde{\omega}}, \gamma(S_j)$	r	v_u	δ_1, δ_2
параметрлар сони	1	$n+1$	$n+m$	1	l	2

БҲАда 1-жадвалга кўра жами параметрлар сони $2n + m + l + 5$ га teng. Параметрлар иштирок этиш ёки этмаслигидан A_q алгоритмлар оиласи ташкил этилади ва у $\{A_q(k, w_{\tilde{\omega}}, \varepsilon, \varepsilon_i, p_i, \gamma(S_j), r, v_u, \delta_1, \delta_2)\}$ кўринишида акс этади. Барча параметрлардан фойдаланиш таниб олиш сифатини оширишга хизмат қилиши мумкин, аммо дастурий ва техникавий воситалардан кўп амаллар бажариш ва кўп вакт сарфини талаб қиласи. Бу эса уларнинг фойдалилик коэффицентининг пасайишига олиб келади. Шу боис, юқоридаги параметрлар сонини таниб олиш сифатига таъсир этмайдиган даражада камайтириш, яъни улардан зарурий ҳолларда фойдаланиш ёндашувларини ишлаб чиқиши мақсадга мувофиқдир.

Аксарият ҳолларда юқорида келтирилган параметрларнинг қийматлари соҳа мутахассисларининг мазмунан ёки эвристик мулоҳазалари орқали танланади, яъни кўпгина параметрлар қийматлари тажрибавий-табиий жараёнларда аниқлашиб боради. Баъзи ҳолларда эса, параметрлар қийматларини мос усуллар ёрдамида ҳисоблашга тўғри келади.

БҲАда экстремал алгоритмни аниқлаш учун қўйидаги вазифалар ҳал этилиши лозим:

- таниб олиш сифатини максимумга эриштирувчи, параметрлари сони минимал бўлган алгоритмни аниқлаш;

- параметрни ҳисобловчи усуллардан фойдалисини аниқлаш;
- параметрларнинг ўзгариш оралиқлари бўйича энг мақбул қийматларини аниқлаш.

Юқоридаги вазифаларни амалга ошириш учун параметрларнинг дастлабки қийматларини аниқлаш керак бўлади. Ўқув танланмада жойлашган (синфи аввалдан маълум) обьектларни ўқитиш жараёни амалга оширилади. Ўқув танланмани ўқитишида алгоритмни сифатини текшириш учун овозларни ҳисоблаш функцияси $\Gamma_u(S_j)$ қийматларини топиш билан боғлик. [42]да бу функциясини аниқлаш учун бир нечта теоремалар келтирилган.

Энди БҲА босқичларида келтирилган параметрлар ва уларни аниқлаш ҳақида сўз юритилади.

k ва $w_{\tilde{\omega}}$ параметри. k ($1 \leq k \leq n$) параметри БҲАда таянч тўпламлар тизимини шакллантиришда овоз берувчи белгиларнинг сонини ифодалайди. Параметрнинг овозларни ҳисоблашдаги энг яхши қийматини аниқлаш алгоритмнинг кейинги босқичларида ҳам муҳим ўрин тутади.

Қисмий прецедентлик тамойилида белгилар фазосининг қисмларидан фойдаланиб обьектларнинг “ўхшашлиги” аниқланади. БҲА да жадвалнинг $\tilde{\omega}$ -қисми сифатида n узунликдаги барча $\tilde{\omega}$ буль (қийматлари 0 ва 1 дан иборат) векторлар тўплами қаралади. Унинг барча 1 қийматли координатлари – шу тартиб рақамли белгиларни ажратиб олиб, қолганларини ташлаб юбориш тушунилади. Олинган жадвал T_{nm} жадвалининг $\tilde{\omega}$ -қисми деб атаемиз. Янги жадвал қаторларини $\tilde{\omega}S_1, \tilde{\omega}S_2, \dots, \tilde{\omega}S_m$ каби белгилаймиз. T_{nm} жадвалида бундай қисмларнинг максимал сони $\sum_{k=1}^n C_n^k$ га teng бўлади. Белгилар миқдорининг кўплиги алгоритмнинг операциялари сонининг кескин ортиб кетишига саба бўлади ва унинг ишлашини мураккаблаштиради. Бу операцияларни сонини камайтириш учун T_{nm} жадвали $\tilde{\omega}$ -қисмининг информацион салмоғини аниқлаш ва синфлаштиришга таъсир этмайдиган қисмларидан фойдаланишга олиб келади.

Овозларни ҳисоблашда k параметрининг дастлабки қийматини 1 ва n сонига teng деб киритиш дастлабки ҳисоблаш жараёнини енгиллаштиради, таниб олиш сифатини ошириш учун эса 2 дан $n - 1$ гача бўлган яхши натижа берувчи қийматини топиш керак бўлади [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**].

ε_i ва ε бўсағалар. Баҳоларни ҳисоблаш алгоритмларининг муҳим параметрларидан бири ε - бўсағалар ҳисобланади. Уни гипершарларнинг радиуси ёки бир белгининг яқинлик фарқи сифатида қарап мумкин ва $\varepsilon_1, \varepsilon_2, \dots, \varepsilon_n$, ε каби белгилаб олинади. ε - бўсағаларни ҳисоблашнинг жуда кўплаб усуллари мавжуд, уларнинг энг яхшисини танлаш эса таниб олиш аниқлигини оширишга хизмат қиласи [50,57].

Иккинчи босқичда A алгоритмни аниқлаш $\tilde{\omega}S_j$ ва $\tilde{\omega}S_q$ қаторлар орасидаги яқинлик функцияси билан берилади. Бу функция $r(\tilde{\omega}S_j, \tilde{\omega}S_q)$ орқали белгиланиб қаторларнинг мос қисмларини «ўхшашлик» даражаси ёки яқинлик функцияси деб юритилади. Белгилар мантиқий қийматларида $\varepsilon_i = 0$ бўлади ва яқинлик функциясининг қиймати шундай белгиларнинг ўзаро тенг бўлишида 1 га, акс ҳолда 0 га тенг бўлади.

Белгиларнинг ихтиёрий қийматларида яқинлик функцияси қуидача аниқланади:

$$r(S_j, S_q) = \begin{cases} 1, & \text{агар } \tilde{\rho}(S_j, S_q) \leq \varepsilon \text{ бўлса,} \\ 0, & \text{агар } \tilde{\rho}(S_j, S_q) > \varepsilon \text{ бўлса,} \end{cases}$$

Объектлар ва уларнинг белгиларини “ўхшашлик” муносабатлари учун $\varepsilon_1, \varepsilon_2, \dots, \varepsilon_k$, ε бўсағавий қийматлар киритилади. $\tilde{\rho}(S_j, S_q)$ - қуидаги тенгсизликнинг бажарилмаганлари миқдорини аниқлайди:

$$|x_{1j} - x_{1q}| \leq \varepsilon_1, |x_{2j} - x_{2q}| \leq \varepsilon_2, \dots, |x_{kj} - x_{kq}| \leq \varepsilon_k.$$

$\tilde{\rho}(S_j, S_q)$ миқдорининг k га яқинлашиши объектларнинг ўзаро яқин эмаслигига олиб келади. Агар ε бўсағаси k координатаси етарлича яқинроқ бўлса, бундай қаторларнинг қисмлари ўхшаш ҳисобланади.

ε_i -бўсағалар қийматларини ҳар ҳисоблашнинг усуллари ёрдамида аниқлаш мумкин ва улардан энг яхши усулни танлаш таниб олиш сифатини оширишга хизмат қиласи.

p_i , γ_j ва v_u параметрлари. Бу параметрлар T_{nml} этalon жадвалида акс этувчи n та белгиларнинг – p_i ($i = \overline{1, n}$) информацион салмоғи, m та объектларнинг – γ_j ($j = \overline{1, m}$) информацион салмоғи ва l та синфлари учун – v_u ($u = \overline{1, l}$) информацион салмоғини ҳисоблаш учун киритилади. БҲАда уларни кўп параметрли алгоритмларда

фойдаланилади. Информацион белгилар, объектлар ва синфлар овозларни ҳисоблаш жараёнида муҳим ўрин тутади. Уларнинг информацион қийматлари синфларга бериладиган овозлар миқдорини сезиларли қўпайишига ва таниб олиш сифатини оширишга хизмат қиласди.

Дастлаб p_i параметрни ҳисоблаш талаб этилади ва унинг иштироки билан γ_j ва v_u параметрларини аниқлаш мумкин. p_i ва γ_j параметрини ҳисоблашда кўплаб усуллардан фойдаланиш мумкин. БҲА ёрдамида бу параметрларни ҳисоблаш алгоритм ишлаб чиқилган ва [38, 42] да кенг ёритилган.

δ_1 ва δ_2 параметрлари. Ушбу параметрлар қарорлар қабул қилишда қўлланилади, яъни олинган $\Gamma_u(S_j)$ ($u = \overline{1, l}$, $j = \overline{1, m}$) овозларнинг қийматларини K_u синфдан бирига тегишлилигини аниқлашда ўрнатиладиган бўсағалар ҳисобланади. Бу параметрлар синфларнинг ўзаро чегараларини узоқлаштириб, уларга киритилувчи объектларнинг компактлилигини оширади.

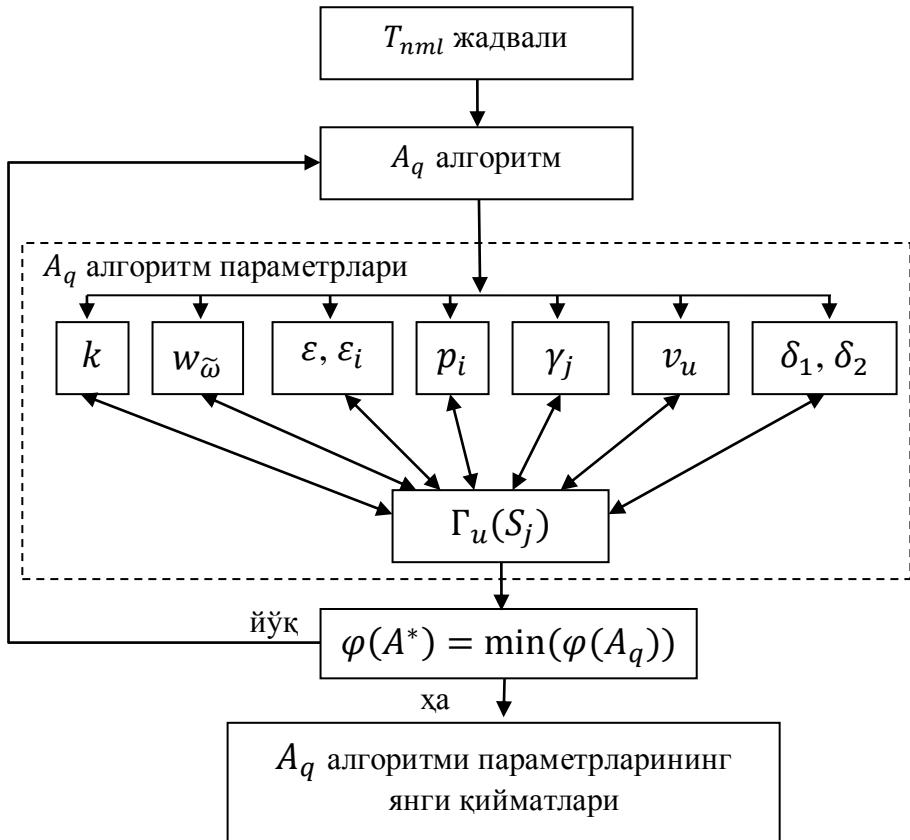
S объектини синфга киритиш учун энг оддий қарор – бу δ_1 , δ_2 параметрларини иштирок этмаслигидир. Агар бу параметрлар алгоритмда иштирок этмаса, унда объектнинг синфларга берган энг катта овозига қараб синфга ажратилади.

Бу параметрларнинг қарор қабул қилишдаги иштироки синфларга ажратиш сифатини яхшилайди, яъни «эҳтиёткор» қарорларни қабул қилишни таъминлайди.

Бу параметрлар мутахассислар томонидан берилади. БҲАда $\delta_1, \delta_2 \geq 0$ бўлиб, δ_1 – овозларнинг фарқини аниқловчи бўсаға сифатида бутун қийматларни қабул қиласди. δ_2 эса синф бўйича жамланган овозларнинг шу синф объектлари нисбати учун ўрнатилган бўсаға ҳисобланади.

Бу босқич ўқув танланма объектларини текширувдан ўтказиш, мақбул параметрларни аниқлаш жараёнида амалга оширилади [38, 40, 42].

Алгоритмни аниқлаш босқичлари. Қуйида A алгоритмлар параметрларини аниқлаш схемаси келтирилган:

2.1-расм. Эталон жадвал асосида $\varphi(A^*)$ алгоритми аниқлаш жараёни

Умумлашган алгоритм баҳоларни ҳисоблашга асосланган параметрли алгоритмлар тўпламида энг яхши алгоритмни аниқлаш жараёнидан иборат. 2.1-расм схемасида T_{nml} эталон жадвалини ўқитиши жараёни орқали алгоритмлар, уларнинг параметрлари ҳамда параметрларнинг мақбул қийматларини аниқлаш жараёни акс эттирилган. Қуйида бу жараённи бир неча босқичларда келтириб ўтилади.

Баҳоларни ҳисоблаш алгоритмларини ташкил этиш учун иштирок этиши мўлжалланган параметрларни кетма-кет қўшган ҳолда уларнинг энг яхши қийматларини аниқлаб борилади. Алгоритмнинг таркибига янги параметрнинг қўшилиши бошқа алгоритмни вужудга келишига олиб келади. [42] да БҲАНИНГ параметрлари сонига кўра уни “кам параметрли”, “ўрта параметрли” ва “кўп параметрли” моделлари келтирилган.

Дастлаб $\{A\}$ алгоритмлар тўплами элементлари $A_q \in \{A\}$ аниқланиши керак. Алгоритмларни параметрлар комбинациясидан ташкил этиш нотўғри. Агар алгоритмда бирор параметр

қатнашмаса, ушбу параметрга бевосита боғлиқ бўлган бошқа параметрлардан ҳам фойдаланиб бўлмайди. Масалан, k параметридан сўнг $w_{\tilde{\omega}}$ ни, p_i дан сўнг γ_j ҳамда v_u ларни ва ҳ.к.

Алгоритмларни параметрлар орқали ташкил этиш босқичлари қуидаги босқичларда аниқланади:

1-босқич. Алгоритмни аниқлашнинг дастлабки ҳолатида энг кам параметр иштирок этадиган алгоритм яъни A_1 олинади. Баҳоларни ҳисоблаш учун дастлабки зарурий параметрлар сифатида $k, \varepsilon, \varepsilon_i$ танлаб олинади. Агар i - белги бинар (0 ёки 1) қийматлардан иборат бўлса, у ҳолда $\varepsilon_i = 0$ ёки ε_i - параметри алгоритмда қатнашмаслиги мумкин. Албатта, олинган параметрлар учун дастлабки қийматларни киритиш лозим, масалан: $k = 1$, $\varepsilon = \frac{n}{2}$ ва $\varepsilon_i = \frac{\max(X_i) - \min(X_i)}{2l}$.

2-босқич. A_q алгоритмнинг берилган параметрлари қийматлари орқали $\Gamma_u(S_j)$ ҳисобланади. Бу жараён БҲАНИНГ олти босқичи ёрдамида амалга оширилади [42].

3-босқич. $\Gamma_u(S_j)$ функцияси қийматларидан фойдаланиб, $\varphi(A_q)$ сифат функциясининг қийматлари қуидагича ҳисобланади:

$$\varphi(A_q) = \begin{cases} 1, & \text{агар } S_j^u \notin K_u \\ 0, & \text{агар } S_j^u \in K_u \\ 0,5, & \text{агар } S_j^u \notin K_u \text{ ва } S_j^u \notin K_g \end{cases}$$

бу ерда S_j^u – u -синфга тегишли обьектлар, $u, g = \overline{1, l}$ ($m_0 = 0$, $m_l = l$). Дастлабки алгоритм учун $\varphi(A_q)$ ҳисобланди. Агар A_q алгоритм сифат функцияси барча S_j обьектларни ўз синфига тўғри ажратса, у ҳолда $\varphi(A_q)$ бўлиб, бу алгоритм параметрлари ва уларнинг қийматлари тўғри танланган бўлади.

4-босқич. Бу алгоритмнинг параметр k ни аниқлаш 2 дан n гача бўлган қийматларида $\varphi(A_q)$ сифат функциясининг қиймати минимумга эришса, k нинг қиймати фиксиранади.

5-босқич. ε қийматлари 1 дан k гача аниқликда олиниши мумкин.

6-босқич. 2-босқичда ε_i бўсағаларнинг дастлабки қийматларидан фойдаланилган бўлса, бу босқичда уларни аниқлаш учун мавжуд усуллардан фойдаланилади ва улардан энг яхши

натижага берган усул асосида олинган ε_i қийматлари фиксирулана.

7-босқич. A_q алгоритмда танланган параметрлари қийматлари аниқланғандан сүнг кейинги алгоритмларни аниқлаш жараёни давом этади. Масалан, A_{q+1} алгоритм учун A_q нинг параметрларига құшимча δ_1 параметри құшилади ва 2-босқичдан жорий босқичгача $\varphi(A_{q+1})$ нинг қиймати ҳисобланади ва х.к δ_2 , p_i , $w_{\tilde{\omega}}$, γ_j , v_u параметрлари янги алгоритмлар ташкил этиш учун құшилиб бораверади. Құшилған ҳар бир параметр учун дастлабки қиймат берилади ва барча A_{q+1} алгоритмлар учун $\varphi(A_q)$ ҳисоблаб чиқылади.

8-босқич. Олинган $\varphi(A_q)$ сифат функцияси қийматларидан $\varphi(A^*) \rightarrow \min(\varphi(A_q))$ минимуми энг яхши алгоритмни аниқлаб беради. Бу эса T_{nml} эталон жадвали асосида параметрларнинг қийматлари аниқлаш масалани ҳал этиш учун A^* алгоритмидан назоратдаги объектларни синфга ажратында фойдаланиш имконини яратади.

Юқорида келтирилған босқичлар ёрдамида умумлашған алгоритмлар қуриб олинди. Күриниб турибиди, унинг баъзи босқичларида күп ҳажмли цикллик амаллар бажарылади ҳамда БҲА асосида таниб олиш тизимларининг функционал жараёнларини тартиблашға хизмат қиласы. Параметрларнинг кетма-кетлиги ва қийматларини самарали танланиши ҳисоблаш амалларини камайтириш имкониятини яратади.

Күйилған масалада умумлашған алгоритмларнинг ҳар бир босқичида ҳисобга олинган параметрларнинг оптималь қийматларини аниқлаш учун зарур бўлған турли ёндашувларни ишлаб чиқиш кейинги ишларда амалга оширилади.

2.4. Қисмий прецедентлик асосида белгилар қисм тўпламини шакллантириш алгоритмини ишлаб чиқиш

Қисмий прецедентлик тамойилига асосланған алгоритмлар син fidаги асосий ғоя – S таниб олинаётган объектни у ёки бу синфга тегишлилигини эталон объектларнинг кўп сонли “информатив” қисмлари билан шу объектнинг мос қисмларининг таҳминий яқинлигини аниқлаш орқали амалга оширилади. БҲАда бундай мос қисмлари (танланған белгилар қисми) яқин деб топилса

1, акс ҳолда 0 қиймат берилади. Бу яқинлик (“овоз”) ўлчовлари синф эталонлари сони бўйича бир неча босқичларда йифилади. Натижада S объектнинг K_u синфга берган баҳоси $\Gamma_u(S)$ каби белгиланади ва у S объектнинг K_u синфга яқинлигининг эвристик даражаси дейилади. Объектнинг ҳар бир синфга берган баҳоларини ҳисоблагандан сўнг уни бўсағавий ҳал қилувчи қоида ёрдамида синфлардан бирига тегишлилигини аниқлаш амалга оширилади.

Бу ёндашув дастлаб тест алгоритми асосида таклиф этилган. Қуйида тест алгоритми ҳақида тавсифий маълумотлар келтирилади.

T_{nml} жадвалининг тести унинг $\{i_1, i_2, \dots, i_k\}$ устунлари йиғмасини англатади, яъни T_{nml} жадвалидан $\{i_1, i_2, \dots, i_k\}$ рақамли устунлардан бошқа барча устунларининг ўчирилганидан кейин олинган $T_{n-k,m,l}$ жадвалда турли синфларга тегишли барча жуфтликлар ўзаро фарқланиши лозим. Ажратилган $\{i_1, i_2, \dots, i_k\}$ тестнинг бирорта ҳам қисми тест бўла олмаса, у ҳолда у берк тест деб аталади [44,76].

T_{nml} жадвалининг $\{\Omega\}$ тестлари тўплами $\Omega = \{i_1, i_2, \dots, i_k\} \in \{\Omega\}$ кўринишида ёзиш мумкин. Ҳар бир тестда объектлар $S_j = (x_{i_1j}, x_{i_2j}, \dots, x_{i_kj})$ ва таниб олинувчи объект $S = (x_{i_1}, x_{i_2}, \dots, x_{i_k})$ кўринишда ёзиб оламиз. T_{nml} жадвалининг барча S_j , $j = \overline{1, m}$ объектларининг мос $(x_{i_1j}, x_{i_2j}, \dots, x_{i_kj})$ қисмлари билан S янги назоратдаги объектнинг $(x_{i_1}, x_{i_2}, \dots, x_{i_k})$ мос қисми ҳар бир K_u синф учун таққосланишлар сони $j = m_{u-1} + 1, m_{u-1} + 2, \dots, m_u$ ($u = 1, 2, \dots, l$, $m_0 = 0, m_l = m$) бўлади ва уни $G_u(\Omega)$ деб белгилаймиз. Бу ерда S объектнинг K_u синфга берган овози $\Gamma_u(S) = \frac{1}{m_u - m_{u-1}} \sum_{T \in \{\Omega\}} G_u(\Omega)$ ёрдамида аниқланади. S объектнинг бирор синфга тегишлилиги турли ҳал қилувчи қоидалар асосида осонгина ҳал қилинади.

Бу ерда асосий муаммо қандай қилиб, юқорида келтирилган қисм тўпламлар бўйича овозлар қийматларини аниқлашда хизмат қилувчи белгиларнинг қисм тўпламларидан информатив бўлган қисм тўпламларни ажратиб олишдан иборат бўлади.

Тестлар ва берк тестлар белгиларнинг муҳимлик (информативлик) даражасини аниқлашда кенг фойдаланилади. i -белгининг муҳимлик даражаси $p_i = \frac{N_i}{N}$ формула ёрдамида ифодаласак, N_i - T_{nml} жадвалнинг берк тестлари сони, $N = |\{\Omega\}|$ - жадвал берк тестларининг умумий сони. Муҳимлик миқдори

қанчалик катта бўлса, объектларни тавсифловчи i -белги шунчалик мухим ҳисобланади.

БҲА нинг биринчи босқичи белгиларнинг қисм тизимлари тўпламини аниқлашдан иборат. A алгоритмнинг таянч тўпламлари тизими деб, $\{1, 2, \dots, n\}$ тўпламнинг шундай Ω_A қисм тўпламларига айтиладики, уларнинг элементлари $\Omega = \{i_1, i_2, \dots, i_k\} \in \Omega_A$ бўлади. Ҳар бир $\Omega = \{i_1, i_2, \dots, i_k\}$ қисм тўпламни мос равишда хусусий буль вектори $\omega = \{\omega_1, \omega_2, \dots, \omega_n\}$ кўринишида ифодалаб, ажратилган белгилар j -элементлари 1, яъни $\omega_j = 1$, $j = i_1, i_2, \dots, i_k$, қолганлари эса 0 қийматга teng бўлади. Масалан, $\omega = \{0, 1, 1, 0, \dots, 1, 0\}$. Бизнинг мисолимизда $\Omega \leftrightarrow \omega$ белгилар мавжудлиги учун teng қийматли ҳисобланади.

Барча n ўлчовли буль векторлари тўплами дискрет бирлик куб $\omega = E^n = \{\omega: \omega = (\omega_1, \omega_2, \dots, \omega_n)\}$, $\omega_i \in \{0, 1\}$, каби аниқланади. Кубнинг элементлари сони 2^n га teng бўлади. Бу эса k узунликдаги $\{1, 2, \dots, n\}$ тўпламнинг мумкин бўлган барча қисм тўпламлари сифатида олинган Ω_A тўпламлардан бирини танлаш тушунчаларига олиб келади. k нинг қиймати ўқитиш (моделларни оптималлаш) масаласини ҳал этиш ёрдамида аниқланади ёки экспертлардан олинади. Шундай қилиб, Ω_A ни танлаш кенг тарқалган ёндашувлар қуидаги икки кўринишида бўлади:

- a) $\Omega_A = \{\Omega: |\Omega| = k\}$;
- b) $\Omega_A = \{\Omega\}, \Omega \subseteq \{1, 2, \dots, n\}, \Omega \neq \emptyset$.

Таянч тўпламлар тизимини танлашнинг а) ҳолатида k параметрининг қийматини аниқлаш тўлиқ перебор усулида амалга оширилади. б) ҳолатда эса k параметри қийматини аниқлаш талаб қилинмайди. Унда бир ёки бир нечта таянч тўплам тизми турли узунликда бир вақтда фойдаланиш учун танлаб олинади. Уларнинг натижалари информатив белгиларнинг қисм гурухларини аниқлашга хизмат қиласди.

Энди таянч тўпламлар тизимини аниқлашнинг бир алгоритмини келтирамиз.

1-қадам. Берилган n узунликдаги T_{nml} ўқув (этalon) жадвалидан k нинг узунлиги 1 дан n гача бўлган ҳолатларда $\omega = \{\omega_1, \omega_2, \dots, \omega_n\}$ буль вектори шакллантирилади. Агар белги танланган бўлса $\omega_i, i = \overline{1, n}$ элементларнинг қиймати 1, акс ҳолда 0 га teng бўлади. Дастлаб $k = 1$ деб олинади, цикл жараёнининг

кейинги қадамларида унинг қиймати бирга ошириб борилади, ($1 \leq k \leq n$).

2-қадам. k нинг қиймати берилгандан сўнг $\{\omega\}$ буль векторларининг умумий сони C_n^k га teng бўлади. Ҳар бир буль вектори ёрдамида T_{nml} жадвалининг барча обьектлари синфларга берадиган баҳоларини ҳисоблаш жараёни қуидаги формула орқали (БҲАНИНГ 2-5 қадамлари) амалга оширилади:

$$\Gamma_u(S_j) = \sum_{q=m_{u-1}+1}^{m_u} C_{n-\tilde{\rho}(S_j, S_q)}^k.$$

Бу ерда $\tilde{\rho}(S_j, S_q)$ - таянч тўплам тизимида S_j ва S_q обьектлар белгиларининг ўзаро бир-бирига яқин бўлмаганлари сонини билдиради.

3-қадам. Қуидаги функция ёрдамида S_j бъектни қайси синфга тегишли эканлиги аниқланади:

$$F[\Gamma_1(S), \Gamma_2(S), \dots, \Gamma_l(S)] = \begin{cases} u, & \text{агар, } \begin{cases} 1^0 \Gamma_u - \Gamma_j \geq \delta_1 \\ 2^0 \Gamma_u / \sum_{j=1}^l \Gamma_j \geq \delta_2; \end{cases} \text{ бўлса,} \\ 0, & \text{агар } 1^0, 2^0 \text{ шартлардан бири бажарилмаган бўлса;} \end{cases}$$

бу ерда δ_1 ва δ_2 катталиклари аввалдан берилган ўзгармаслардир.

4-қадам. 2.3-параграфда келтирилган $\varphi(\Omega_A)$ сифат функцияси қуидагича ҳисобланади:

$$\varphi(\Omega_A^k) = \begin{cases} 1, & \text{агар } S_j^u \notin K_u \\ 0, & \text{агар } S_j^u \in K_u \\ 0,5, & \text{агар } S_j^u \notin K_u \text{ ва } S_j^u \notin K_g \end{cases}$$

бу ерда S_j^u – u -синфга тегишли обьектлар, $j = \overline{m_{u-1} + 1, m_u}$, $u, g = \overline{1, l}$ ($m_0 = 0, m_l = m$).

5-қадам. Агар k нинг қиймати $k < n$ бўлса, бирга оширилади ($k = k + 1$) ва 1-қадамга ўтилади, акс ҳолда 6-қадамга ўтилади.

6-қадам. Барча $\varphi(\Omega_A^1), \varphi(\Omega_A^2), \dots, \varphi(\Omega_A^n)$ сифат функционаллари қийматларидан минимумга эришгани танлаб олинади: $\varphi(\Omega_A^*) \rightarrow \min (\varphi(\Omega_A^k))$, $k = \overline{1, n}$. Хатоликни минимумга элтувчи $\varphi(\Omega_A^*)$ сифат

функционали k узунликдаги таянч түплем тизимини аниқлаб беради.

2.5. Баҳоларни ҳисоблаш алгоритмларида ε_i -бўсағалар қийматларини ҳисобловчи оптимал усулни аниқлаш алгоритми

Ушбу параграфда БҲАда ε_i -бўсағавий параметрларни ҳисобловчи қараб ўтилган усуллардан оптималини танлаш алгоритми келтирилган. Бу алгоритмлар синфида қўлланилиши мумкин бўлган параметрлар ҳакида ушбу бобнинг 2.3-параграфида келтирилган.

БҲАнинг энг муҳим параметрларидан бири – бу ε_i бўсағавий параметрлар ҳисобланади. Бу параметрлар груп (матрица) (ε_i , $i = \overline{1, n}$) умумий ҳолда гипершарларнинг радиуси ёки объектларнинг мос белгиларининг яқин ёки яқин эмаслигини аниқлаш учун ўрнатилган чегаравий қийматларни ифодалайди. Агар берилган тимсолни (объектни) характерловчи белгилар сони n та бўлса, у ҳолда уларнинг ҳар бир учун алоҳида бўсағавий қийматлар берилади ва улар $\varepsilon_1, \varepsilon_2, \dots, \varepsilon_n$ кўринишда белгиланади.

Маълумки, тимсолларни таниб олишнинг асосий масаласи – бу берилган ўқув танланмани таҳлил қилиш (ўқитиш) асосида таниб олиш алгоритмларининг номаълум параметрлари қийматларини аниқлашдан иборат. Номаълум параметрларнинг қийматларини аниқлаш ўқитиш жараёнида амалга оширилади. Бу жараённи ўтказишида T_{nml} кўринишидаги стандарт ўқув танланма (эталон) жадвали берилган бўлиши лозим.

БҲАнинг иккинчи босқичида S_j ва S_q объектлари орасидаги яқинлик функцияси $r(S_j, S_q)$ кўринишда белгиланади ва уларнинг белгилари бўйича яқинлик ўлчови қуидагича аниқланади. Икки объектнинг мос микдорий белгилари бўйича қиёслаш $|x_{1j} - x_{1q}| \leq \varepsilon_1$, $|x_{2j} - x_{2q}| \leq \varepsilon_2$, ..., $|x_{nj} - x_{nq}| \leq \varepsilon_n$ кўринишдаги тенгсизлик асосида амалга оширилади. Тенгсизликнинг бажарилмаган шартлари сони $\rho(a_{ij}, a_{iq})$ билан белгилаб, у қуидагича ҳисобланади:

$$\rho(x_{1j}, x_{1q}) = \begin{cases} 1, & \text{агар } |x_{ij} - x_{iq}| \leq \varepsilon_i \text{ бўлса,} \\ 0, & \text{агар } |x_{ij} - x_{iq}| > \varepsilon_i \text{ бўлса.} \end{cases}$$

Унда яқинлик функцияси қуидаги ҳисобланади:

$$r(S_j, S_q) = \begin{cases} 1, & \text{агар } \sum_{i=1}^n \rho(x_{1j}, x_{1q}) \leq \varepsilon \text{ бўлса,} \\ & 0, \text{ акс ҳолларда,} \end{cases} \quad (2.11)$$

бу ерда ε юқорида келтирилган $\rho(x_{ij}, x_{iq})$ учун ўрнатилган бўсаға ҳисобланади. Агар ε нинг қиймати n га етарлича яқин берилса, бундай обьектлар бир-бирига жуда ўхшаш ҳисобланади.

Баъзи амалий масалаларда ε_i -бўсағалар соҳа мутахассиси томонидан берилади. Баъзи ҳолатларда эса улар берилган ўқув танланмани ўқитиш орқали маҳсус усуллар ёрдамида ҳисоблаб топилади. ε_i -бўсағаларни ҳисобловчи бундай усулларни u_v , ($v = \overline{1, t}$) кўринишда белгилаб оламиз.

T_{nml} кўринишидаги ўқув танланмада ва ε_i -бўсағаларни ҳисобловчи u_v , ($v = \overline{1, t}$) усуллар набори берилган бўлсин. Бу ўқув танланма маълумотлари асосида ε_i -бўсағаларнинг оптимал қийматларини аниқлаш u_v усуллардан бирини танланиши ҳамда танланган усул бўйича эришилган таниб олиш сифатининг ўзгаришига боғлиқ бўлади. Таниб олиш сифатини аниқловчи функционални φ_v ($v = \overline{1, t}$) кўринишда белгилаб, уни сифат функционали деб атаемиз. Ҳар бир u_v усул учун битта φ_v функционал мос қўйилади. Сифат функционални аниқлаш ўқитиш жараёни орқали амалга оширилади. Бу масалани ҳал этиш эса $Q = \max_{v=1,t} (\varphi_v(u_v))$ кўринишдаги функцияни аниқланиши лозим.

ε_i -бўсағалар қийматларини ҳисобловчи мавжуд усулларни тўрт категорияга ажратиш мумкин ва шу категорияларга тегишли бўлган баъзи усуллар қуида келтирилади.

1. MinMax усули. Аксарият усулларда K_g синф обьектларининг i - белгиси бўйича минимум ва максимум оралиқлари аниқлаб олинади.

$$\begin{aligned} pX_i^g &= \min_{i,j} x_{ij}^g, \quad i = \overline{1, n}, \quad j = \overline{1, m}, \quad g = \overline{1, l} \\ PX_i^g &= \max_{i,j} x_{ij}^g, \quad i = \overline{1, n}, \quad j = \overline{1, m}, \quad g = \overline{1, l} \\ \bar{E}_i^g &= \frac{1}{2}(PX_i^g - pX_i^g) \end{aligned} \quad (2.12)$$

бу ерда pX_i^g ва PX_i^g ўқув танланмада i -белгининг g -синфи бўйича минимал ва максимал қийматлари, ҳамда \bar{E}_i^g - ўрта қиймат ε_i -бўсаға сифатида қаралади.

2. Математик кутилма усули. K_g синф объектларининг i -белгиси бўйича математик кутилмани аниқлаш қуйидагича ифодаланади.

$$Mx_i^g = \frac{1}{m_g - m_{g-1}} \sum_{j=m_{g-1}+1}^{m_g} x_{ij}^g$$

$$E_i^g = \begin{cases} Mx_i^g - pX_i^g, & \text{агар } |Mx_i^g - pX_i^g| \leq |PX_i^g - Mx_i^g| \text{ бўлса,} \\ PX_i^g - Mx_i^g, & \text{акс холда} \end{cases} \quad (2.13)$$

3. Оралиқ усул. Белгининг синфлар бўйича аниқланган MinMax қиймати ва математик кутилмаси қийматларини оралиқларга ажратиш усули қуйидагича аниқланади:

$$E_i^g = \frac{1}{c} |\bar{E}_i^g - E_i^g|, \quad (2.14)$$

бу ерда $c, c \in N$ - оралиқлар сони, $\bar{E}_i^g > E_i^g$ бўлиши лозим.

Юқорида келтирилган 2.11-2.13 ҳолатлардан кейинги танловлар учун қуйидаги усулларни келтирамиз.

Минимал бўсаға. Ўқув танланма бўйича синфларда аниқланган бўсағаларнинг минимал қиматларини ҳисоблаш қуйидагича бўлади:

$$\varepsilon_i = \min_g E_i^g, \quad i = \overline{1, n}, \quad g = \overline{1, l}. \quad (2.15)$$

Максимал бўсаға. Синфларда аниқланган бўсағаларнинг максимал қиматларини ҳисоблаш қуйидагича:

$$\varepsilon_i = \max_g E_i^g, \quad i = \overline{1, n}, \quad g = \overline{1, l}. \quad (2.16)$$

Ўртача бўсаға. Синфларда аниқланган бўсағаларнинг ўртача қиматларини ҳисоблаш қуйидагича бўлади.

$$\varepsilon_i = \frac{1}{l} \sum_{g=1}^l E_i^g, \quad i = \overline{1, n}, \quad g = \overline{1, l}. \quad (2.17)$$

Ҳар бир синф бўйича бўсаға. Баъзи ҳолларда бўсағаларни ҳар бир синф учун алоҳида-алоҳида ҳисоблаш ҳам яхши натижаларни олиш имконини беради. Бу усулда бўсағалар ҳар бир синф бўйича ҳисобланган,

$$\varepsilon_{ig} = E_i^g, \quad i = \overline{1, n}, \quad g = \overline{1, l}. \quad (2.18)$$

4. БХА ёрдамида ҳисобланадиган бўсаға. Ўқув танланма жадвалининг барча белгиларининг ўзаро фарқлари йиғиндиси ўртачасига кўра бўсағаларни ҳисоблаш усули қуидаги қўринишда аниқланади [42,50].

$$\varepsilon_i = \frac{\sum_{j=1}^{m-1} [(m-j)\alpha_{ij} - j\alpha_{ij+1}]}{C_m^2} \quad (2.19)$$

Қуида таниб олиш сифатини оширишга хизмат қилувчи (2.12)-(2.19) формулаларда келтирилган ε_i -бўсағаларни ҳисобловчи u_v усуллардан оптималини танлаш алгоритми келтирилади:

1-қадам. Инициаллаштириш. T_{nm} ўқув танланма киритилади. $v=1$ қабул қилинади.

2-қадам. u_v усул бўйича барча $i=\overline{1,n}$ белгилар учун ε_i -бўсағалари ҳисобланади.

3-қадам. БҲАнинг 6 босқичи бўйича ўқув танланма обьектларини ўқитиш (қайта синфларга ажратиш) жараёни амалга оширилади. Бу жараёнда ҳар бир обьектнинг синфларга берган овози $\Gamma_u(S_j)$ ҳисобланади.

4-қадам. Таниб олишнинг сифат функцияси φ_v қийматига (фоизда) ҳисобланади. Бу ўз синфига тўғри овоз берган обьектлар сони билан боғлиқ. Бошқа синфга овоз берган обьектлар хато таниб олинган обьектлар ҳисобланади. Юзага келган хатоликлар φ_v сифат функцияси қийматинининг камайишига олиб келади.

5-қадам. Агар $v < t$ бўлса, кейинги $v+1$ - усулни олиш учун 1-қадамга ўтилади, агар $i = n$ бўлса, яъни барча усуллардан фойдаланилиб 6-қадамга ўтилади.

6-қадам. Сифат функциялари $\varphi_v(u_v), v = \overline{1,t}$ қийматларига кўра $Q = \max_{v=1,t}(\varphi_v(u_v))$ ҳисобланади. Q функциянинг қиймати T_{nm} ўқув танланма учун оптималь u_v усулнинг идентификацион рақамини беради.

Эксперимент натижалари. 2.4-жадвалда Iris, Wine, ItBuri ўқув танланмалар, танланган u_v усуллар орақали таснифлашнинг φ_v сифат функциялари қиймати келтирилган:

2.4-жадвал. u_v усуллар бўйича натижалар жадвали

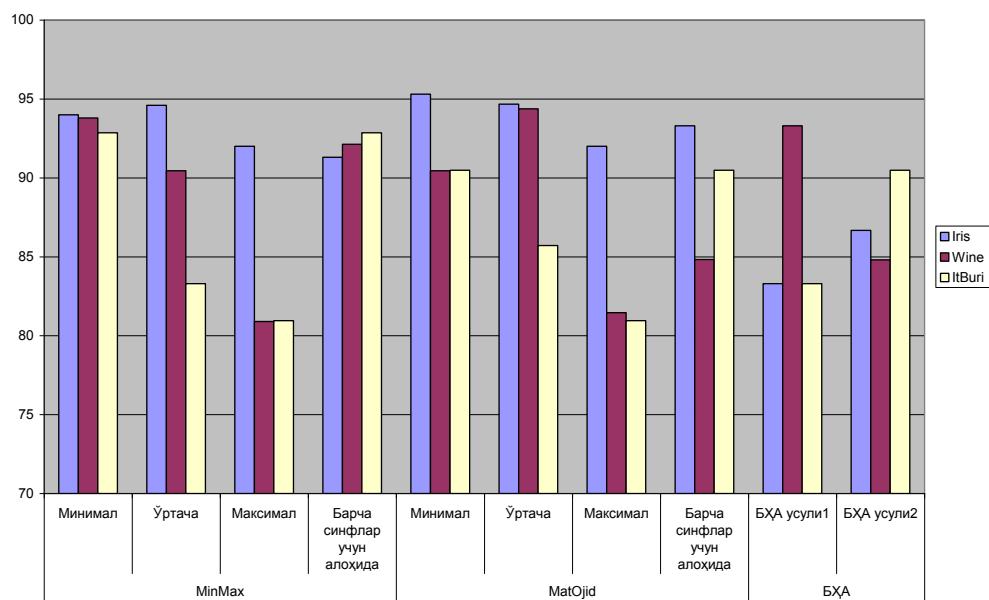
Категория	Усуллар	Iris	Wine	ItBuri
MinMax	1. Минимал	94	93,8	92,86
	2. Ўртacha	94,6	90,45	83,3
	3. Максимал	92	80,9	80,95
	4. Барча синфлар учун алоҳида	91,3	92,13	92,86
MatOjid	5. Минимал	95,33	90,45	90,48
	6. Ўртacha	94,67	94,38	85,71
	7. Максимал	92	81,46	80,95
	8. Барча синфлар учун алоҳида	93,33	84,83	90,48
БХА	9. БХА усули	83,33	93,3	83,33
	10. БХА усули2	86,67	84,83	90,48

2.4-жадвалда келтирилган қийматлардан максимумга эришганлари қуидаги аниқланди:

IRIS бўйича: $\varphi_v(u_v) = 95,33$, $Q = v = 5$;

Wine бўйича: $\varphi_v(u_v) = 94,38$, $Q = v = 6$;

ItBuri бўйича: $\varphi_v(u_v) = 92,86$, $Q = v = 1$ ёки $Q = v = 4$.

2.2 - расм. Танланган усуллар бўйича қиёсий диагарамма

Таклиф этилган алгоритм ва олинган натижалар тимсолларни аниклаш масалаларини ҳал этишни сифатли амалга ошириш ва тезкор қарорлар қабул қилишга ёрдам беради. Танланган усул ёрдамида ε_i бўсағаларнинг олинган қийматлари эса уларнинг дастлабки қийматлари сифатида фойдаланилади. Кейинги босқичларда ε_i бўсағаларнинг оптималь қийматларини аниклашга эришиш учун итерация усулларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. ε_i бўсағаларнинг қийматларини итерация жараёни ёрдамида аниклаш таниб олиш сифатини оширишга хизмат қилади, аммо ҳисоблаш жараёнини мураккаблаштириб, вакт сарфини ошишига олиб келади.

2.6. Генетик алгоритм воситасида бўсағавий параметрларнинг қийматларини созлаш

Ушбу параграфда БҲА параметрларини созлаш ва уларнинг оптималь қийматларини ҳисоблаш топиш учун табиий эволюцион алгоритмлардан бири бўлган генетик алгоритмдан фойдаланиш ёндашуви қаралади.

2.5-параграфда ε_i -бўсаға параметрлари қийматларини ҳисоблаш усулларининг 4 грухи ишлаб чиқилган. Кўпгина ҳисоблаш усуллари ε_i -бўсаға қиймати учун фақат битта қиймат вариантини таклиф этади. Бундай ҳолларда ε_i -бўсағаларнинг мақбул қийматларига эга бўлиш учун ҳар доим ҳам самара беравермайди [4,52]. Шунинг учун уларнинг мақбул қийматларини итерацион ҳисоблаш усулларидан фойдаланиб турли вариантлари бўйича аниклаш имконини беради.

Маълумки, параметрларнинг мақбул қийматларини аниклашда итерацион қадамлар орқали ҳисобловчи усул ва алгоритмлардан фойдаланиш самарали ҳисобланади. Бир алгоритм таркибида бошқа бир алгоритмнинг қўлланилиши – алгоритмлар интеграцияси, синтезланиши ёки колектив қарорлар чиқариш каби юритилади. Одатда, алгоритмларнинг интеграцияси қўлланилаётган усул ёки алгоритм параметрлари қийматларини ҳисоблаш ёки созлашда бошқа ҳисоблаш усуллари ёки табиий алгоритмлар деб аталувчи алгоритмлардан фойдаланилади. Бундай усулларга нейрон тўрлар усули, генетик алгоритм, чумоли алгоритми ва бошқа усулларни келтириш мумкин.

Ушбу ишда БХАНИНГ ε_i -бўсағавий параметрлар оптимал қийматларини аниқлашда генетик алгоритмнинг кўлланилиши кўриб ўтилган.

Генетик алгоритм (ГА) – бу сунъий интеллект соҳасидаги табиий танловни амалга оширувчи эвристик қидирав усулидир. Бу эвристик (баъзан метаэвристик деб аталувчи) алгоритм одатда масалани ечиш учун фойдали бўлган ечимларни генерация қилади ва уларнинг оптимал қийматларини аниқлашга хизмат қилади. ГА эволюцион алгоритмларнинг кўп фойдаланиладиган усуллари сирасига киради. Унда насл қолдириш, мутация, танлаш ва кроссинговер каби табиий эволюцион ҳисоблаш алгоритмларидан фойдаланиб, оптималлаштириш масалалари ечимларини генерация қилади [71, 83, 84].

Объектлар тўпламидан иборат T_{nml} кўринишидаги ўқув танланма жадвали берилган бўлсин. Ўқув танланма l та синфга ажратилган K_1, K_2, \dots, K_l , $K_u \cap K_q = \emptyset$, $u, q = \overline{1, l}$ бўлсин. Ўқув танланма объектлари ва уларнинг белгилари мос равишда қуйидаги кўринишда берилган T_{nml} : $S_j = (x_{1j}, x_{2j}, \dots, x_{nj})$, $x_{ij} \in X_i$, $i = \overline{1, n}$, $j = \overline{1, m}$. Бу ерда n – белгилари сони, m – эса ўқув танланмадаги объектлар сонини ифодалайди. Ушбу ўқув танланмадаги i -белги учун ε_i -бўсағаларни ҳисоблаш учун ГАни $GA_t(x_i(S_j), \varepsilon_i)$ кўринишда ёзиб олиш мумкин. Бу формула объектларнинг факат миқдорий қийматлар қабул қилувчи (метрикага асосланган) белгиларининг учунгина амал қилади.

Ҳар бир метрик белги учун ГАдан фойдаланиб, ε_i -бўсағаларнинг мақбул қийматларини ҳисоблашда φ_t сифат функционалларининг максимум қийматли φ^* функционални топиш талаб этилади:

$$\varphi^* = \max \left(\varphi_t \left(\Gamma_u(S_j), GA_t(x_i(S_j), \varepsilon_i) \right) \right).$$

Бу ерда $\Gamma_u(S_j) = S_j$ объектни K_u синфга берган овози натижалари миқдорий баҳоси, $GA_t(x_i(S_j), \varepsilon_i)$ – эса i -белги учун ε_i -бўсағалар қийматларини Генетик алгоритм воситасида аниқлаш функцияси.

S_j ва S_q объектларининг ўзаро “ўхшашлик” даражалари $r(S_j, S_q)$ кўринишдаги яқинлик функцияси ёрдамида аниқланади. ε_i -бўсағаларнинг оптимал қийматларини аниқлаш БХАНИНГ иккинчи босқичида аниқланади. Яқинлик функцияси $r(S_j, S_q)$

күйидагиңа қурилади ва у мос белгиларнинг яқинлик даражасини аниқловчи $\sigma(\alpha_{ij}, \alpha_{iq})$ функцияга боғлиқ бўлади:

$$\rho(x_{ij}, x_{iq}) = \begin{cases} 1, & \text{агар } |x_{ij} - x_{iq}| \leq \varepsilon_i \text{ бўлса,} \\ 0, & \text{агар } |x_{ij} - x_{iq}| > \varepsilon_i \text{ бўлса.} \end{cases}$$

$$r(S_j, S_q) = \begin{cases} 1, & \text{агар } \sum_{i=1}^n \rho(\alpha_{ij}, \alpha_{iq}) \leq \varepsilon \text{ бўлса,} \\ 0, & \text{акс ҳолда,} \end{cases} \quad (2.20)$$

бу ерда ε юқорида келтирилган $\rho(x_{ij}, x_{iq})$ учун ўрнатилган бўсаға ҳисобланади.

(1) формула бўйича S обьектнинг j -синфга берадиган микдорий баҳолари $\Gamma_1(S), \Gamma_2(S), \dots, \Gamma_l(S)$ күйидаги ҳисобланади [42]:

$$a) \Gamma_u(S) = \sum_{q=m_{u-1}+1}^{m_u} C_{n-\rho(S, S_q)}^k;$$

$$b) \Gamma_u(S) = \sum_{q=m_{u-1}+1}^{m_u} 2^{n-\tilde{\rho}(S, S_q)} - 1.$$

Бу ерда k – овоз берувчи жамланмалар сони, n – белгилар сони.

Генетик алгоритм популяция деб аталувчи элементлар (хромосомалар) жамланмасини генерация қилишдан бошланади. Дастрраб бир популяция элементлари олинади ва янги популяцияни шакллантиришда қўлланилади. Бундай мотивациялаш янги популяцияни аввалгисидан яхшилиги билан ифодаланади. Янги натижаларни (авлодни) шакллантириш учун танланган элементлар уларнинг яроқлилигига кўра ажратиб борилади.

БҲАнинг ε_i -бўсағалар қийматларини генетик алгоритм ёрдамида ҳисоблаш процедураси күйидаги қадамларда амалга оширилади:

1-қадам. T_{nml} ўқув танланмани юклаш;

2-қадам. Ўқув танланманинг метрик хусусиятга эга бўлган X_i белгисини танлаш;

3-қадам. Танланган белгининг қийматлари соҳаси $\left[0, \frac{2}{3}(\max(X_i) - \min(X_i))\right]$ оралиғини аниқлаш, бу ерда $\frac{2}{3}(\max(X_i) - \min(X_i))$ ε_i -бўсаға учун мезон. Хромосомаларнинг элементлари қийматлари ушбу ораликлардан танланади;

4-қадам. Генетик алгоритм модулини ишга тушириш ва ε_i -бўсаға қийматини аниқлаш;

5-қадам. БХАнинг 6 босқичи бўйича ўқув танланмани ўқитиш (объектларини қайта синфларга ажратиб кўриш) жараёнида φ_t сифат функционалиниг қиймати аниқлаш. Сифат функционалиниг қийматлари популяциялар ҳажмига боғлик ҳолда, бир нечта бўлиши мумкин. Агар сифат функционалиниг қиймати танланган белги бўйича максимум натижага эга бўлса ёки ўрнатилган мезондан катта бўлса, унда 6-қадамга ўтади, акс ҳолда 4-қадамга ўтилади;

6-қадам. Кейинги метрик белгига ўтиш, $i = i + 1$.

Классик генетик алгоритм бошланғич популяцияни тасодифан генерациялайди. Популяциядаги ҳар бир хромосома ε_i -бўсағанинг бир қийматига мос келади. Генетик алгоритм ўз фаолиятини берилган қадамлар сони бажарилмагунига қадар ёки белгиланган тўхтатиш мезонигача давом эттирувчи итерацион жараённи ўзида акс эттиради. Ҳар бир популяция авлодида мослашиш, қоришириш ва мутация бўйича пропорционал танлов функциялари амалга оширилади.

Генетик алгоритмнинг модули қўидаги қадамларда келтирилади:

1-қадам. Инициализациялаш ёки хромосомаларнинг кирувчи популяциясини ажратиш;

2-қадам. Популяцияда (ε_i учун) хромосомаларнинг $GA_t(x_i(S_j), \varepsilon_i)$ мувофиқлик функцияси баҳосини ҳисоблаш;

3-қадам. Алгоритмни тўхтатиш шартларини текшириш. Агар хромосомаларнинг популяцияга мувофиқлик баҳоси аввалгисидан юқори бўлса, унда 7-қадамга ўтилади, акс ҳолда янги популяцияни яратиш учун 4-6 қадамлар бажарилади;

4-қадам. Кейинги популяция учун наслларни яратишда иштирок этувчи хромосомаларни танлаш;

5-қадам. Генетик операторларни қўллаш – мутация ва қоришириш;

6-қадам. Янги популяцияни яратиш ва 2-қадамга ўтиш;

7-қадам. Энг яхши хромосома натижасини танлаб, ишни тугатиш ва натижани БХА ε_i -бўсаға параметрига узатиш.

Тажрибавий тадқиқотлар. Юқорида келтирилган алгоритм воситасида Iris маълумотлар базаси устида тажрибавий тадқиқотлар ўтказилди. Бу маълумотлар базасида 4 та метрик белги орқали характерланувчи 150 та объектлар 50 тадан 3 синфга ажратилган.

ГАдан фойдаланиб ε_i -бўсағаларнинг бир қанча қийматлари ҳисобланиб, таниб олишнинг сифат функциясининг экстремум қийматлари аниқланди (2.5-жадвал).

2.5-жадвал. ε_i -бўсағаларнинг қийматлари ва таснифлаш натижалари

#	X1	X2	X3	X4	TC %	TO
1	12	11	9	4	96,0	144
2	15	11	9	4	96,0	144
3	16	11	9	4	96,0	144
4	17	11	9	4	96,0	144
5	18	11	9	4	96,0	144
6	19	11	9	4	96,0	144
7	20	11	9	4	96,0	144
8	17	10	10	4	96,0	144
9	17	11	11	4	96,7	145
10	17	15	11	4	96,7	145
11	17	12	11	4	97,3	146
12	17	13	11	4	97,3	146
13	17	14	11	4	97,3	146
14	17	15	11	4	97,3	146
15	17	16	11	4	97,3	146
16	17	17	11	4	97,3	146
17	17	10	11	4	97,3	146
18	18	11	11	4	97,3	146
19	19	12	11	4	97,3	146
20	20	13	11	4	97,3	146
21	20	15	11	4	97,3	146

Бу ерда X1, ..., X4 – белгилар номи, ТС – Таниб олиш сифати, ТО – Тўғри таниб олинган обьектлар сони.

Юқорида келтирилган натижалар бизга ε_i -бўсағаларнинг оптимал қийматлари гурӯхини аниқлашда ёрдам беради. ε_i -бўсаға параметрларининг олинган қийматлари асосий қийматлар сифатида фойдаланилади. Итерацион усуллар уларнинг оптимал қийматларини топишда қўлланилади. Анаъанавий усуллар ε_i -бўсағаларнинг факат бир қийматли вариантини тақдим этса,

итерацион усуллар эса бир нечта вариантын аниқлаб беришга хизмат қиласы.

Қисмий прецедентликка асосланған БХАни турли ёндашувли модификацияларини амалға ошириш, ёндашувларни ишлаб чиқиш ушбу бобда күзде тутилиб, асосий мақсад қилиб олинган. Ушбу бобда амалға оширилған таҳлилларга асосланыб белгиланған йұналиш бўйича қуидаги натижалар олинди:

- Параметрларнинг ўзаро боғлиқликлари аниқлаб олиш учун БХАда қўлланиладиган барча параметрларнинг босқичли тузилмаси шакллантирилди;
- БХАдаги энг мураккаб жараёнлардан бири ҳисобланған таянч тўпламлар тизимини аниқлаш учун уларнинг информацион салмоғини ҳисоблаш алгоритми ишлаб чиқилди;
- Норавшан тўпламлар назариясининг асосий элементларидан ҳисобланған тегишлилик функцияларини БХА таркибида фойдаланиш ёндашувлари ҳамда ушбу ёндашувлар асосланған алгоритм ишлаб чиқилди;
- БХАнинг мухим параметрларидан бири ҳисобланған ε_i -бўсағалар усулларини шакллантириш ва уларни танлаш ҳамда танланған усул бўйича мақбул қийматларни аниқлаш алгоритми ишлаб чиқилди.

III БОБ. ҚАРОР ҚАБУЛ ҚИЛИШГА КҮМАКЛАШУВЧИ МАЪЛУМОТЛАРНИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ТАҲЛИЛЛАШ УСУЛЛАРИ

3.1. Суст тузилмали маълумотларни интеллектуал таҳлиллашда норавшан тўпламлар назарияси усул ва ёндашувларини қўллаш

3.1.1. Суст тузилмали маълумотларни интеллектуал таҳлиллашнинг норавшан тўпламлар назарияси ёндашувли тамойиллари

МИТ тизимлари автоматлаштирилган бошқариш тизимларининг фундаментал тамойиллари ёпик бошқарув, компенсация, қайтар алоқаларга асосланиб қурилади. Ёпик бошқарув тамойили интеллектуал таҳлиллаш тизимларини шакллантиришда устқурма вазифасини бажаради.

Интеллектуал таҳлиллаш механизмли автоматлаштирилган бошқарув тизимини қуриш бир нечта тамойиллар асосида амалга оширилади:

а) бошланғич ахборотни ишлатиш;

Тамойил қуйидаги маълумотлар асосида амалга оширлади:

берилган объектни бошқариш жараёни аниқлиги ва сифатига талабларни мужассамлаштирган;

бошқарилаётган объект ҳақида;

бошқарув тизимига бўйсундирилган қуий иерархиянинг мавжудлиги;

бошқарув тизими таркибида юқори иерархияга таълуқли элементнинг мавжудлиги.

б) муҳит ҳақида ахборотни жараённи бошқариш таъсирини ишлаб чиқиш учун йиғиш ва фойдаланиш;

в) ўз-ўзини шакллантириш;

г) бошқарилаётган объект ҳолатини мақсадга йўналтирилган созлашни амалга ошириш;

д) реал вақт оралиғида бошқаришни йўлга қўйиш.

Л.А.Заде норавшан ҳол учун оддий ўзгарувчи тушунчасини умумлаштириди ва норавшан ўзгарувчилар қиймати бўлган лингвистик ўзгарувчиларни аниқлаб берди [9].

Шакллантирилган тамойилларга таянган ҳолда мазкур тадқиқот ишида Л.Заде ёндашувига асосланган норавшанликларни мантикий лингвистик формаллаштириш амалга оширилган. Норавшан қисм тўплам умумий тегишлилик тушунчасини киритиш орқали ҳосил қилинади, яъни икки элементли $\{0,1\}$ характерга эга бўлган функция континиумга $[0,1]$ кенгайтирилади. Бу тўлиқ тегишлиликтан сакраб ўтиш эмас, балки текис, босқичма-босқич ўтишни назарда тутади, тегишлилик $[0,1]$ оралиқдаги сонлар билан ифодаланади.

Оддий ўзгарувчини $u(X, U, C)$ кўринишида аниқлади, бу ерда X – ўзгарувчи номи, U – универсал тўплам, C – ўзгарувчининг қийматлар соҳаси ёки бошқа сўзлар билан айтганда $u \in U$ элемент қийматлари чекланишларининг X шартли номи. Масалан, агар X инвестицион лойиҳада “Юқори даражадаги таваккал”ни англатса, у U сифатида $[0; 100]$ оралиқдан олиниши мумкин, C эса ушбу оралиқнинг қисм тўплами бўлиши мумкин [135].

Норавшан ўзгарувчи $(X, U, M(x))$ жамланма билан характерланади, бу ерда X – ўзгарувчи номи, U – универсал тўплам, аммо бу ерда оддий ўзгарувчи ўрнида $M(X) = \bigcup_{u \in U} \frac{\mu_{M(X)}(u)}{u}$ кўринишдаги U норавшан қисм тўплам, у ўзида $u \in U$ элемент қийматларига X шартли номланган чегараланишни ифодалайди. $M(X)$ норавшан ўзгарувчи семантикаси (мағзи) сифатида интерпретацияланади. Бундай интерпретация профессионал тилдаги тушунчалар, муносабатлар, ифодаларни формаллаштириш имкониятини беради.

Норавшан ўзгарувчини киритиш, бир томондан инвестицион жараённинг комплекс ҳусусиятларини “Юқори даражадаги таваккал” ифодаси орқали акс эттиrsa, бошқа томондан бу ифодага юқорида аналитик ифодада келтирилган фикрдаги норавшан ўзгарувчи номи сифатида қараш мумкин. Айни пайтда бу ифодалаш орқали профессионал иқтисодий тилда тушунчаларни шакллантиришни амалга ошириш имконини берувчи ёндашув таклиф этилган.

Юқорироқ бўлган ўзгарувчи лингвистик ўзгарувчи ҳисобланади ва у (X, T, U, G, M) жамланма билан характерланади, бу ерда X – лингвистик терм номи, E – қийматлар ёки термлар тўплами (бунда уларнинг ҳар бири $(T_i, U, M(T_i))$) норавшан

ўзгарувчи ҳисобланади, уларни яна асосий терм-тўплам ҳам дейилади, U – универсал тўплам, T тўпламда лингвистик ўзгарувчи қийматини аниқловчи G – синтактик қоида, M – T_x янги термга бириктириш имконини берувчи $M(T_x)$ мазмуни ҳисобланади.

Норавшан моделларни қуриш, норавшан мантиқ назариясига асосланади [111]. Норавшан мантиқда норавшан амалларнинг берилиш усулларини қараб ўтилади.

Заде бўйича норавшан инкор амали – бу унар амал бўлиб, у қўйидагида берилади:

$$c(a) = 1 - a, \forall a \in [0,1],$$

Инкор амали қўйидаги хусусиятларни қаноатлантиради:

$$c : [0,1] \rightarrow [0,1],$$

$$c(0) = 1, c(1) = 0, c(c(a)) = a,$$

$$\forall a_1, a_2 ((a_1, a_2 \in [0,1]) \wedge ((a_1 < a_2) \rightarrow (c(a_1) > c(a_2)))).$$

Инкор амалини беришнинг бошқа усуллари бўлиши мумкин, масалан:

$$\text{Сугено бўйича: } c(a) = \frac{1-a}{1+\lambda a}, \text{ бу ерда } \lambda > -1;$$

$$\text{Ягер бўйича: } c(a) = \sqrt[p]{1-a^p}, \text{ бу ерда } p > 0.$$

Конъюнкция ва дизъюнкция амаллари t -норма ва t -конормалар орқали аниқланади [19].

$T_n : [0,1]^n \rightarrow [0,1]$ функция $[0,1]$ оралиқда t -норма (t -нормал функция) деб аталади, $S_n : [0,1]^n \rightarrow [0,1]$ функция $[0,1]$ оралиқда t -конорма (t -конормал функция), агар $a_1, a_2, \dots, a_n, d_1, d_2, \dots, d_n \in [0,1]$ бўлса, келтирилган функциялар қўйидаги хусусиятларга эга бўлади (t -норма ва t -конорма аксиомалари):

коммутативлик

$$T_n(a_1, a_2, \dots, a_n) = T_n(a_{p_1}^1, a_{p_2}^2, \dots, a_{p_n}^n),$$

$$S_n(a_1, a_2, \dots, a_n) = S_n(a_{p_1}^1, a_{p_2}^2, \dots, a_{p_n}^n),$$

бу ерда $a_{p_1}^1, a_{p_2}^2, \dots, a_{p_n}^n$ – a_1, a_2, \dots, a_n нинг қайта жойлаштирилиши;

ассоциативлик

$$T_n(a_1, a_2, \dots, a_n) = T_{i+1}(a_1, a_2, \dots, a_i, T_{n-i}(a_{i+1}, \dots, a_k, \dots, a_n)) =$$

$$T_{n-j+1}(T_j(a_1, a_2, \dots, a_j), a_{j+1}, \dots, a_n)),$$

$$S_n(a_1, a_2, \dots, a_n) = S_{i+1}(a_1, a_2, \dots, a_i, S_{n-i}(a_{i+1}, \dots, a_k, \dots, a_n)) =$$

$$S_{n-j+1}(S_j(a_1, a_2, \dots, a_j), a_{j+1}, \dots, a_n)),$$

монотонлик

$$T_n(a_1, a_2, \dots, a_n) \leq T_n(d_1, d_2, \dots, d_n)$$

$$S_n(a_1, a_2, \dots, a_n) \leq S_n(d_1, d_2, \dots, d_n)$$

барча $a_i \leq d_i$ лар учун ўринли;

чегаравий шартлар

$$T_n(a_1, a_2, \dots, a_{i-1}, 1, a_{i+1}, \dots, a_n) = T_{n-1}(a_1, a_2, \dots, a_{i-1}, a_{i+1}, \dots, a_n),$$

$$S_n(a_1, a_2, \dots, a_{i-1}, 0, a_{i+1}, \dots, a_n) = S_{n-1}(a_1, a_2, \dots, a_{i-1}, a_{i+1}, \dots, a_n),$$

$$S_n(a_1, a_2, \dots, a_{i-1}, 1, a_{i+1}, \dots, a_n) = 1,$$

$$T_n(a_1, a_2, \dots, a_{i-1}, 0, a_{i+1}, \dots, a_n) = 0.$$

Бундан ташқари T ва S операторлар бир-бирлариға нисбатан иккиламчи ҳисобланишади:

$$T_n(a_1, a_2, \dots, a_n) = 1 - S_n(1 - a_1, 1 - a_2, \dots, 1 - a_n),$$

$$S_n(a_1, a_2, \dots, a_n) = 1 - T_n(1 - a_1, 1 - a_2, \dots, 1 - a_n),$$

инкор амали $c(a) = 1 - a$ каби берилган ҳолатда.

Айрим t -нормал ва t -конормал функцияларни ва уларни ҳисоблашнинг қизиқарлироқ бўлган алгоритмларини қараб ўтилган.

Заде функцияси. Икки ўзгарувчи учун Заде функцияси қўйидагича берилади:

$$T(a, b) = \min(a, b), \quad S(a, b) = \max(a, b);$$

n ўзгарувчи учун:

$$T(a_1, a_2, \dots, a_n) = \min(a_1, a_2, \dots, a_n),$$

$$S(a_1, a_2, \dots, a_n) = \max(a_1, a_2, \dots, a_n).$$

Эҳтимоллик функциялари. Икки ўзгарувчи учун:

$$T(a, b) = a * b, \quad S(a, b) = a + b - a * b;$$

n ўзгарувчи учун:

$$T(a_1, a_2, \dots, a_n) = a_1 * a_2 * \dots * a_n,$$

$$S(a_1, a_2, \dots, a_n) = \left(\sum_{i=1}^n a_i - \sum_{i=1}^n \sum_{j>i}^n a_i a_j + \sum_{i=1}^n \sum_{j>i}^n \sum_{k>j}^n a_i a_j a_k \pm \dots \pm \prod_{i=1}^n a_i \right).$$

t -конормал эҳтимоллик функцияси S ни ҳисоблаш алгоритми қўйида келтирилган.

Кириши. (x_1, x_2, \dots, x_n) нинг аниқ қийматлар массиви.

Чиқиши. t -конорманинг S қиймати.

1-қадам. $a_1 = \mu_{LX1}(x_1), a_2 = \mu_{LX2}(x_2), \dots, a_n = \mu_{LXn}(x_n)$ ни ҳисоблаш.

2-қадам. $S = a_n, i = n - 1$ ни ҳисоблаш.

3-қадам. $i > 0$ бўлган ҳолатда бажарилсин:

3.1-қадам. $S = a_i + (1 - a_i) * S$ ҳисоблансин;

3.2-қадам. $i = i - 1$ ҳисоблансин.

4-қадам. S чиқиши (натижаси).

Лукасевич функцияси. Икки ўзгарувчи учун:

$$T(a,b) = \max(a+b-1,0), S(a,b) = \min(a+b,1);$$

n ўзгарувчи учун:

$$T(a_1, a_2, \dots, a_n) = \max\left(\sum_{i=1}^n a_i - (n-1), 0\right),$$

$$S(a_1, a_2, \dots, a_n) = \min\left(\sum_{i=1}^n a_i, 1\right).$$

Швейцер ва Склэр функцияси учун икки ўзгарувчилик кўриниш қўйидагича бўлади:

$$T(a,b) = 1 - ((1-a)^p + (1-b)^p - (1-a)^p * (1-b)^p)^{\frac{1}{p}},$$

$$S(a,b) = (a^p + b^p - a^p * b^p)^{\frac{1}{p}}, \quad p > 0,$$

ёки *n* ўзгарувчи учун

$$\begin{aligned} T(a_1, a_2, \dots, a_n) &= 1 - \left(\sum_{i=1}^n (1-a_i)^p - \sum_{i=1}^n \sum_{j>i}^n (1-a_i)^p (1-a_j)^p + \right. \\ &\quad \left. \sum_{i=1}^n \sum_{j>i}^n \sum_{k>j}^n (1-a_i)^p (1-a_j)^p (1-a_k)^p \pm \dots \pm \prod_{i=1}^n (1-a_i)^p \right)^{\frac{1}{p}} \\ S(a_1, a_2, \dots, a_n) &= \left(\sum_{i=1}^n a_i^p - \sum_{i=1}^n \sum_{j>i}^n a_i^p a_j^p + \sum_{i=1}^n \sum_{j>i}^n \sum_{k>j}^n a_i^p a_j^p a_k^p \pm \dots \pm \prod_{i=1}^n a_i^p \right)^{\frac{1}{p}} \end{aligned}$$

Швайцер-Склэр *t*-конормал *S* функциясини хисоблаш алгоритми қўйида келтирилган.

Кириш. (x_1, x_2, \dots, x_n) нинг аниқ қийматлар массиви.

Чиқиши. *t*-конорманинг *S* қиймати.

1-қадам. $a_1 = \mu_{LX1}(x_1)^p, a_2 = \mu_{LX2}(x_2)^p, \dots, a_n = \mu_{LXn}(x_n)^p$ ни хисоблаш.

2-қадам. $S = a_n, i = n - 1$ ни хисоблаш.

3-қадам. $i > 0$ бўлган ҳолатда бажарилсин:

3.1-қадам. $S = a_i + (1-a_i) * S$ хисоблансин;

3.2-қадам. $i = i - 1$ хисоблансин.

4-қадам. $S = S^{1/p}$ ни хисоблаш.

t-нормани хисоблаш учун иккиламчилик хусусиятидан фойдаланилади.

Қўйида импликация амалининг бажарилишини келтирилган.

$I : [0,1] \times [0,1] \rightarrow [0,1]$ функцияси қўйидаги шартларни қаноатлантируса, ушбу функция импликация функцияси бўлади:

$$I(0,0) = I(0,1) = I(1,1) = 1;$$

$$I(1,0) = 0.$$

Импликация амалининг берилиши конъюнкция ва дизъюнкция амалларини тавсифлаш усулига боғлиқ бўлади. Классик импликация амали дизъюнкция амали ёки t -ко нормал функцияси орқали аниқланади:

$$a_1 \rightarrow a_2 = I(a_1, a_2) = S(1 - a_1, a_2).$$

Куйида учта энг кўп ишлатилувчи S -турдаги импликация амали берилиши келтирилган.

Заде функциясидаги импликация:

$$I(a_1, a_2) = S(1 - a_1, a_2) = \max(1 - a_1, a_2).$$

Эҳтимоллик функцияларидағи импликация:

$$I(a_1, a_2) = 1 - a_1 + a_2 * a_1.$$

Лукасевич импликацияси:

$$I(a_1, a_2) = \min(1 - a_1 + a_2, 1).$$

t -нормага асосланган T -турдаги импликацияларнинг берилиши юқорида санаб ўтилган шартларни қаноатлантирумайди. Куйида бундай импликациялардан иккитасини келтирилган:

Мамдани бўйича импликация:

$$I(a_1, a_2) = \min(a_1, a_2).$$

Ларсен бўйича импликация:

$$I(a_1, a_2) = a_2 * a_1.$$

3.1.2. Суст тузилмали маълумотлар таснифи ва интеллектуал таҳлил модели учун информатив факторларни танлаш

Норавшан модельнинг марказий элементи (йўналтирувчи) қоидалар базаси бўлади, чунки унда модел тузилмаси тўғрисида ахборот сақланади.

Моделлаштирилаётган тизим тўғрисидаги асосий ахборот ёки бошқача айтганда норавшан йўналтирувчи “интеллект”и қоидалар базасида сақланганлиги учун уни тўғри шакллантириш муҳим шарт ҳисобланади. Бу норавшан модел учун қоидалар базасининг муҳимлигидан келиб чиқсан ҳолда ўзига хос “қўпол” ҳатоликларни бартараф этиш имкониятини беради.

Қоидалар, қоидалар базаси ва норавшан модельнинг асосий хусусиятлари қуидагилардан иборат бўлади:

- қоидаларнинг локал хусусиятга эгалиги,
- қоидалар миқдорининг норавшан тўплам моделида мавжудларига боғлиқлиги,
- модельнинг тўлиқлиги,
- қоидалар базасининг қарама-қарши бўлмаслиги,

- қоидалар базасининг боғлиқлиги,
- қоидалар базасининг ортиқчамаслиги.

Моделнинг мураккаблашиши (қоида ёки норавшан тўплам миқдорининг ошиши) реал тизимни тасвирилаш имкониятини кенгайтиради. Бироқ мураккабликнинг ошиши билан моделлаштирилаётган тизимни ифодаловчи ахборот ҳажмининг сезиларли даражада ошади (масалан, барча норавшан тўпламларнинг тегишлилик функцияси параметрлари). Шу қаторда моделлаштирилаётган тизим ҳақидаги ахборот ҳажми янада мураккаброқ моделни қуриш учун етарли бўлмай қолиши мумкин, бу ҳолатда моделнинг мураккаблиги унинг камчилигига айланади. Шунинг учун норавшан моделлаштириш масаласи қаралаётганда мураккаблик даражаси чегараси ҳамда мураккабликни нима келтириб чиқариши мумкинлиги ҳақида тасавурнинг пайдо бўлиши мухим аҳамият касб этади.

Агар моделнинг киришлари сони x_i ни ω билан белгилаб олинса ва уларнинг ҳар бири норавшан тўпламнинг бир хил z сони билан берилса, у ҳолда r қоидалар миқдори қуйидаги формула билан аниқланади:

$$r = z^\omega.$$

Баъзи ҳолларда норавшан моделлар бир ёки бир нечта устма-уст тушувчи қоидаларга эга бўлади (яъни шарт ва хulosалари бир-бири билан устма-уст тушиб қолади). Бундай ҳолатларнинг сабаблари қуйидагилар бўлиши мумкин:

1) қоидалар базасини лойиҳалаштирилаётганда йўл қўйилган хатолик (қоидаларнинг катта миқдорда бўлганлиги);

2) хulosалашларни кучайтириш учун ўзи ташкил бўладиган норавшан моделларда мавжудлари билан устма-уст тушадиган қўшимча қоидаларнинг генерацияси.

Қоидалар базаси норавшан моделнинг талаб этилган аниқлигига эришилишини таъминлаши лозим (унинг параметрлари аниқлангандан сўнг). Шу билан бир вақтда ҳисоблаш харажатларини камайтириш ҳамда моделнинг янада “шаффофлиги”ни таъминлаш учун базада сақланаётган қоидалар миқдорини имкон қадар камайтириш лозим бўлади. Шу қаторда моделдаги бир нечта киришли қоидаларни қисқартириш унинг параметрларини созлашни амалга ошириш учун дастлабки талаблар бўлиши мумкин [13, 72].

Үтә содда ва юқори самарадорликка эга бўлган сонли маълумотлар асосида норавшан қоидалар базасини қуриш усулини таклиф этилган. Бу усул мавжуд қоидалар базасини сонли маълумотлар асосида тўлдирилган ўқитиш маълумотлари сифатида олинган сонли маълумотлар ва қоидалар базаси кўринишида олинган лингвистик ахборотларни бирлаштириш имконини беради [18, 19].

Норавшан тизим учун n киришли ва битта чиқишли қоидалар базасини ташкил этилади [47,48]. Қуйидаги жуфтликлар тўплами кўринишидаги ўқитиш маълумотлари зарурлиги аён бўлади

$$(x_1(i), x_2(i), \dots, x_n(i), d(i)), i=1, 2, \dots,$$

бунда $x_1(i), x_2(i), \dots, x_n(i)$ - норавшан бошқариш моделига бериладиган сигналлар, $d(i)$ - эса кутилаётган (эталонли) чиқиш сигнали қиймати.

X ўлчов фазоси ва $r: X \rightarrow R$ унда аниқланган ўлчов бирлиги, $(X_1, \dots, X_n) \subset X$ - X даги элементлар кетма-кетлиги.

Кейин қуйидагини тасаввур қилинади:

$$\forall i \in \{1, \dots, n\} \exists j \in \{1, \dots, n\}: X_i \neq X_j. \quad (3.1.1)$$

(3.1.1) шартдан келиб чиқкан ҳолда $\forall i \in \{1, \dots, n\}$ ўринли:

$$\max \{r(X_i, X_k) | k \in \{1, \dots, n\}\} > 0. \quad (3.1.2)$$

Шу қаторда ҳар-бир i индекс учун функцияни аниқланади, у i -тартибдаги j -элементнинг мослиги ўлчовини ифодалайди:

$$\begin{aligned} \xi_i : \{1, \dots, n\} &\rightarrow [0, 1], \\ \xi_i(j) &:= 1 - \frac{d(X_i, X_j)}{\max \{d(X_i, X_k) | k \in \{1, \dots, n\}\}}. \end{aligned} \quad (3.1.3)$$

Ҳар бир i индекс учун k - ва l -элементнинг i -элементга нисбатан мослик даражасини ифодаловчи функцияни топиб олинади:

$$\begin{aligned} \varsigma_i : \{1, \dots, n\}^2 &\rightarrow [0, 1], \\ \varsigma_i(k, l) &:= 1 - |\xi_i(X_k) - \xi_i(X_l)|. \end{aligned} \quad (3.1.4)$$

Бутун кетма-кетликдаги элементлардан ихтиёрий икки кетмакет элементнинг мос келиш ўлчовини ифодаловчи функцияни аниқланади:

$$\begin{aligned} \mu : \{1, \dots, n\}^2 &\rightarrow [0, 1], \\ \mu(i, j) &:= \min \{\varsigma_k(i, j) | k \in \{1, \dots, n\}\} \end{aligned} \quad (3.1.5)$$

Агар k ва i учун $\varsigma_k(i, i) = 1 - |\xi_k(X_k) - \xi_k(X_i)| = 1$ бўлса, у ҳолда

$$\mu(i, i) := \min \{ \xi_k(i, i) \mid k \in \{1, \dots, n\} \} = 1, \quad \mu(i, i) = 1, \forall i \quad (3.1.6)$$

Агар ундан кейин

$$\xi_k(i, j) = 1 - |\xi_k(X_i) - \xi_k(X_j)| = 1 - |\xi_k(X_j) - \xi_k(X_i)| = \xi_k(j, i)$$

кўриниш бўлса, у ҳолда:

$$\mu(i, j) := \min \{ \xi_k(i, j) \mid k \in \{1, \dots, n\} \} = \min \{ \xi_k(j, i) \mid k \in \{1, \dots, n\} \} = \mu(j, i),$$

$$\mu(i, j) = \mu(j, i), \forall i, j \quad (3.1.7)$$

бўлади. $k = 1, 2, \dots, n$ учун рекурсив функцияни аниқланади:

$$\begin{cases} \mu^{(1)}(i, j) := \mu(i, j), \\ \mu^{(k)}(i, j) := \max \{ \min \{ \mu^{(k-1)}(i, s), \mu^{(k-1)}(s, j) \} \mid s \in \{1, \dots, n\} \} \end{cases} \quad (3.1.8)$$

$$\mu^{(k)}(i, i) = 1, \forall i, k. \quad (3.1.9)$$

$$\mu^{(k)}(i, j) \geq \mu^{(k-1)}, \forall k > 2. \quad (3.1.10)$$

$\alpha \in [0, 1]$ и $i, j_1, \dots, j_k, j \in \{1, \dots, n\}$ учун қўйидаги ҳолат ўринли:

$$\mu(i, j_1), \dots, \mu(j_k, j) \geq \alpha \Rightarrow \mu^{(k)}(i, j) \geq \alpha. \quad (3.1.11)$$

$\alpha \in [0, 1]$, $i, j, k \in \{1, \dots, n\}$ ва $\mu^{(k)}(i, j) \geq \alpha$ бўлсин. У ҳолда шундай m сон ва $j_1, \dots, j_m \in \{1, \dots, n\}$ индекс мавжуд бўладики, унинг учун

$$\mu(i, j_1), \dots, \mu(j_m, j) \geq \alpha \quad (3.1.12)$$

ўринли.

$\alpha \in [0, 1]$, $i, j, m \in \{1, \dots, n\}$ ва $\mu^{(n)}(i, j) \geq \alpha, \mu^{(n)}(j, m) \geq \alpha$ бўлсин.

У ҳолда

$$\mu^{(n)}(i, m) \geq \alpha. \quad (3.1.13)$$

$\alpha \in [0, 1]$ учун $\{X_1, \dots, X_n\}$ тўпламда қўйидаги кўринишда бериладиган $R_\alpha \subset \{X_1, \dots, X_n\}^2$ бинар муносабатни аниқланади:

$$(X_i, X_j) \in R_\alpha \Leftrightarrow \mu^{(n)}(j, j) \geq \alpha.$$

R_α муносабат $\{X_1, \dots, X_n\}$ тўпламни кесишмайдиган эквивалентларга ажратувчи эквивалентлик муносабати ҳисобланади. X_i, X_j икки элемент (3.1.11), (3.1.12) лар элементларнинг кетма-кетлиқдаги $(X_i, X_{j_1}), (X_{j_1}, X_{j_2}), \dots, (X_{j_r}, X_j)$ жуфтликларда μ функция қиймати катта бўлганда эквивалентликнинг мавжудлиги асосида $\mu^{(n)}$ функцияниң қиймати ушбу элементлардан катта бўлса ва фақат шундай бўлган ҳолатда бир синф эквивалентлигига киради. μ нинг аниқланишига қараб элементларнинг ҳар бир жуфтлиги бир-бирига яқинлигини билдиради.

Масала шакллантирилган қоидалар базаси асосида бошқарув модули киравчи сигналларни олиши билан кам миқдордаги хатоликка эга бўлган чиқувчи сигналларни олишни талаб этади.

3.2. Маълумотларни интеллектуал таҳлиллашда таснифлаш ва башоратлаш масалаларини ечиш алгоритмлари

3.2.1. Норавшан қоидалар базаси параметрларини созлаш ёндашувлари

Юқорида объектни тавсифловчи ахборот асосида классификация қилиш учун норавшан қоидалар базасини шакллантириш усулинни қараб ўтдик. Ушбу математик баённинг алгоритмик таъминоти қўйидаги қўринишга эга.

1-қадам. Киравчи ва чиқувчи фазо маълумотларини соҳаларга ажратиш.

Ҳар бир киравчи ва чиқувчи ахборотнинг минимал ва максимал қийматлари аниқ деб фараз қилинсин. Улар орқали мумкин бўлган қийматлар ётган оралиқни аниқлаш мумкин. x_i киравчи сигнал учун бундай оралиқни каби белгилаб олинади. Агар x_i^- ва x_i^+ қийматлари ноаниқ бўлса, у ҳолда ўқитиш маълумотларидан фойдаланган ҳолда улардан мос равишда минимал ва максимал қийматларни танлаб олиш мумкин бўлади.

d этalon сигнали учун $[d^-, d^+]$ оралиқ олинади.

Бу қўринишда олинган ҳар бир оралиқни K соҳага (кесмаларга) бўлиб чиқилади, бу ерда ҳар бир сигнал учун K қиймат индивидуал ҳолатда, кесмалар бир хил ёки турли узунликда олиниши мумкин.

Лингвистик ўзгарувчилар қийматларини баҳолаш учун ягона сифат терм ўлчовларидан фойдаланилади: К - қуи, ЎП – ўртадан пастроқ, Ў – ўрта, ЎЮ – ўртадан юқори, Ю - юқори. Ҳар бир термлар мос тегишлилик функциялари билан берилган норавшан тўпламни ифодалайди.

Киритилган сифат термлари ва эксперт билимлари асосида муносабатларни жадвал қўринишида тасвирланади.

Жадвал ва •(ВА - min) ва √(ЁКИ - max)лардан фойдаланган ҳолда диагнозлар ва киравчи ўзгарувчиларнинг тегишлилик функциясини боғлаб турувчи норавшан мантиқий тенгламалар тизимини осон ёзиб олиш мумкин бўлади.

Умумий ҳолатда ҳар бир $x_i, i = \overline{1, n}$ кирувчи ўзгарувчи тенгламада ишлатиладиган ўзининг (Н, НС, С, ВС, В) норавшан термлари билан тегишлилик функциясига эга бўлади. Моделлаштиришни осонлаштириш учун $x_i, i = \overline{1, n}$ ўзгарувчиларнинг барчаси учун ягона қўринишдаги тегишлилик функциясидан фойдаланилади.

2-қадам. Ўқитиш маълумотлари асосида норавшан қоидаларни қуриш.

Бошида 1-қадамда ажратилган ҳар бир соҳа учун $(x_1(i), x_2(i), \dots, x_n(i), d(i)), i = \overline{1, 2, \dots}$, ўқитиш маълумотлари учун тегишлилик функциясини аниқланади. Бу даражалар норавшан тўпламнинг ҳар бир гурӯҳи учун мос тегишлилик функцияси қиймати билан ифодаланади.

Қуйидаги муносабатлар орқали $[0, l]$ универсал оралиқнинг биттасининг ўзгарувчилари учун ўзгариш оралиғини келтирилади:

$$\mu^j(x_i) = \tilde{\mu}^j(u),$$

$$u = l \frac{x_i - \underline{x}_i}{\overline{x}_i - \underline{x}_i}, \quad j = H, nC, C, vC, B,$$

унда $[\underline{x}_i, \overline{x}_i] - x_i, i = \overline{1, n}$ ўзгарувчининг ўзгариш оралиғи.

Тегишлилик функциясининг аналитик модели қуйидаги қўринишда бўлади:

$$\tilde{\mu}^j(u) = \frac{1}{1 + \left(\frac{u - b}{c}\right)^2}. \quad (3.2.1)$$

Эксперт томонидан танланган жуфт таққосламалари тегишлилик функциясининг яхши акс эттирувчилари бўлади ва функциялар танлаб олинади.

Норавшан мантикий тенгламалар норавшан термларнинг тегишлилик функциялари билан биргаликда қуйидаги алгоритм асосида қарор қабул қилиш имкониятини яратади:

1°. j тегишлилик функцияси бўйича энг катта қийматларни берадиган обьект ҳолатлари параметрлари қийматларини аниқланади:

$$X^* = (x_1^*, x_2^*, \dots, x_n^*).$$

2°. (14) модел ҳамда b ва c параметрларни қўллаб, $x_i^*, i = \overline{1, n}$ параметрларнинг белгиланган қийматларида $\mu^j(x_i^*)$ тегишлилик функцияси қийматларини аниқланади.

3°. Мантиқий тенгламадан фойдаланган ҳолда барча бошланғич d_1, d_2, \dots, d_m маълумотлар учун $X^* = (x_1^*, x_2^*, \dots, x_n^*)$ ҳолат векторида $\mu^{d_j}(x_1^*, x_2^*, \dots, x_n^*)$ тегишлилик функциясини ҳисобланади. Бунда функциялар устида амалга ошириладиган ВА (Λ) ҳамда ЁКИ (V) мантиқий амалларини *min* ва *max* амаллари билан алмаштирилади:

$$\begin{aligned}\mu(a) \wedge \mu(b) &= \min[\mu(a), \mu(b)], \\ \mu(a) \vee \mu(b) &= \max[\mu(a), \mu(b)].\end{aligned}$$

4°. d_j^* қарорни аниқланади:

$$\mu^{d_j^*}(x_1^*, x_2^*, \dots, x_n^*) = \max_{j=1,n} [\mu^{d_j}(x_1^*, x_2^*, \dots, x_n^*)].$$

3-қадам. Ҳар бир қоидага ҳаққонийлик даражасини боғлаш.

Маълумки, ўқитиш маълумотларнинг катта миқдордаги жуфтликлари мавжуд, шунинг учун улардан қайсиdir бирлари “зид” бўлиб қолиши мумкин. Бу бир хил шартли турлича хулосалашли қоидаларга тааллукли. Ушбу муаммони ечишнинг усулларидан бири бу зиддиятли бўлган қоидалардан даражаси каттарофининг даражасини ўзлаштириш орқали амалга оширилади. Шу билан бирга зиддиятли қоидалар муаммоси эмас, балки, уларнинг умумий миқдори ҳам камайтириб олинади.

4-қадам. Норавшан қоидалар базасини шакллантириш.

$\beta(l)=0$; $l=\overline{1,L}$ жадвални ҳосил қилиш. Навбатдаги $(x_1(i), x_2(i), \dots, x_n(i), d(i))$, $i=1,2,\dots$, маълумотлар жуфтлигини танлаш. Норавшан тўпламга маълумотларнинг тегишлилик даражасини ўрнатиш ва мос келувчи қоидани шакллантириш.

Қўйидаги кўринишда қоиданинг ҳаққонийлик даражасини аниқлаш

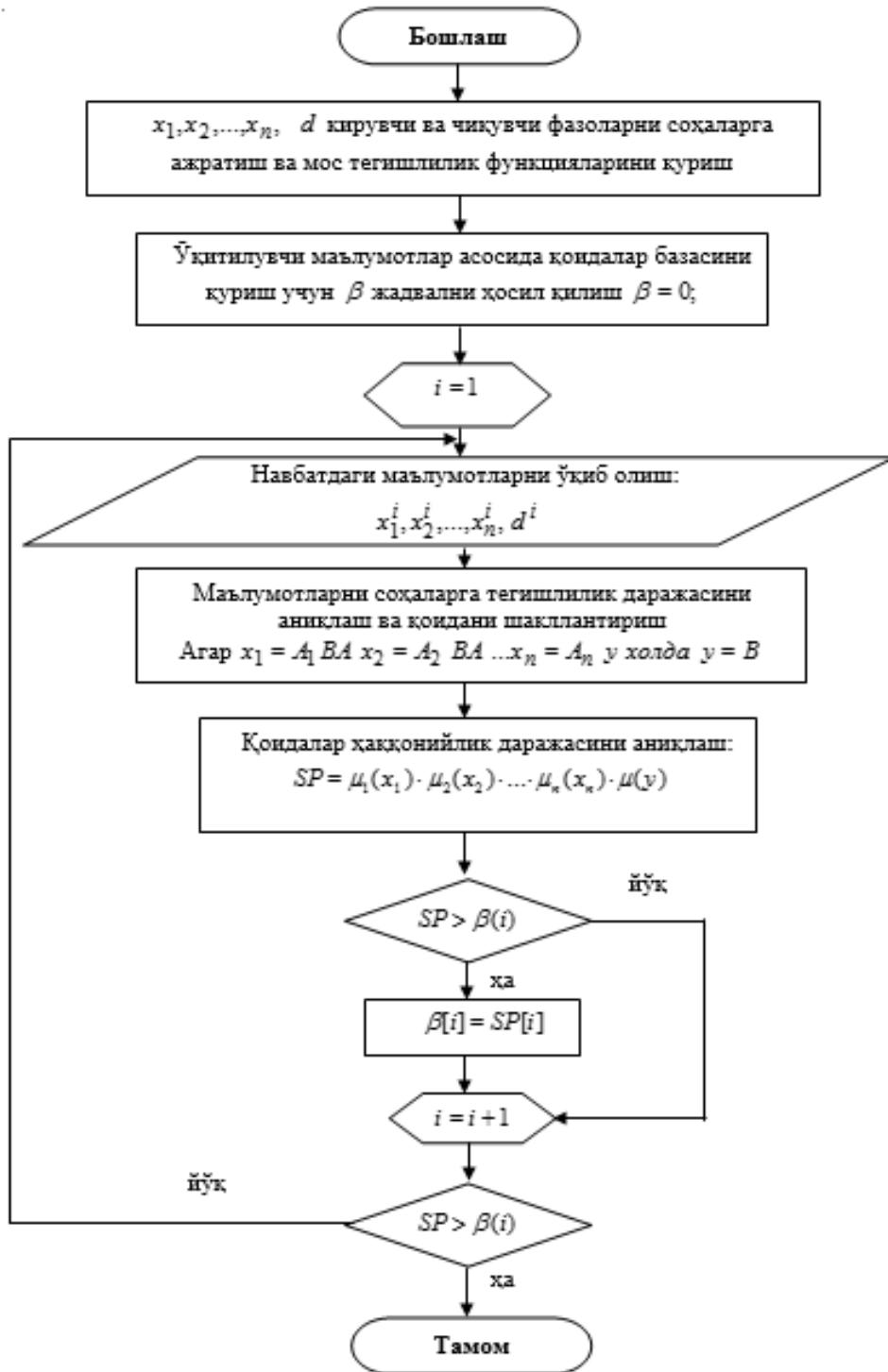
$$\mu^{d_j^*}(x_1^*, x_2^*, \dots, x_n^*) = \max_{j=1,n} [\mu^{d_j}(x_1^*, x_2^*, \dots, x_n^*)].$$

Агар $\beta(l) < \mu^{d_j^*}(x_1^*, x_2^*, \dots, x_n^*) = \max_{j=1,n} [\mu^{d_j}(x_1^*, x_2^*, \dots, x_n^*)]$ бўлса, у ҳолда

$$\beta(l) = \mu^{d_j^*}(x_1^*, x_2^*, \dots, x_n^*) = \max_{j=1,n} [\mu^{d_j}(x_1^*, x_2^*, \dots, x_n^*)].$$

5-қадам. Дефаззификация.

Масала қоидалар базаси ёрдамида $f: (x_1(i), x_2(i), \dots, x_n(i)) \rightarrow y$ акслантиришни аниқлашдан иборат, бу ерда y – норавшан тизимнинг чиқувчи қиймати. $(x_1(i), x_2(i), \dots, x_n(i))$ кирувчи сигнал маълумотлари учун у бошқарув таъсири миқдорий қийматини аниқлашда дефаззификация амалини

3.2.1-расм. Норавшан қоидалар базасини қуриш алгоритми

бажариш зарур. Бошида $(x_1(i), x_2(i), \dots, x_n(i))$ кирудиши сигналлар учун кўпайтириш амали ёрдамида k норавшан қоида шартларини бирлаштирилади. Бунинг ёрдамида k қоиданинг фаоллик даражаси аниқланади.

у чиқувчи қийматни хисоблаш учун ўрта марказ бўйича деффазификация усулидан фойдаланилади.

Расмда норавshan қоидалар базасини қуриш алгоритмининг блок-схемаси келтирилган (3.2.1-расм).

Таклиф қилинган норавshan қоидалар базасини қуриш алгоритми бўйича дастурий восита ишлаб чиқилган ва тегишли натижалар тажрибавий тадқиқотларда синовдан ўтган.

3.2.2. Кўп мезонли қарор қабул қилиши стратегиясини қидирии алгоритми

Кўп мезонли ҚҚҚ жараёнининг схемаси. Кўп мезонли масалаларда ҚҚҚ жараёнининг умумий схемасини келтирилган. Бунда ҚҚҚ мавжуд бўлган муқобиллардан энг маъқулини танлаш ҳисобланиб, унда турли хиллик ва баъзида қарама-қаршиликни ҳисобга олган ҳолда мақсад функцияси оптималлаштирилади. Бошқача айтганда ечим максимал равишда қўйилган мақсадга эришишни таъминлайди.

Жараёнининг ҳолатлари тўғрисидаги билимларнинг тўлиқ бўлмаслигидан келиб чиқувчи ноаниқлик шароитида ҚҚҚнинг динамик жараёнини қараб ўтилган. Жараёнининг ўзи дискрет вақтдаги ҳолатларнинг якуний сони билан Марков жараёни ҳисобланади. Ечим якуний матрицадан ўтиш эҳтимолликлари матрицасини танлашдан иборат [37].

Ҳар бир ҳолатлар жуфтлиги бир ҳолатдан бошқасига ўтишга сарфи бўйича қўйилган. Ахборот манбасига мурожаат учун ҳам сарф қилинади.

($k = 0, \dots, m$) бир хилли Марков занжирининг $\{S_k\}$ ҳолатлар тўплами ва якуний элементлар сонини мужассамлаштириши мумкин бўлган Φ ечимлар тўплами берилган бўлсин.

Ҳар бир $\varphi \in \Phi$ ечим учун A_φ ўтиш эҳтимоли матрицаси берилган

$$A_\varphi = [p_{ij}(\varphi)]_{i,j=0}^N \quad \sum_{j=0}^N p_{ij}(\varphi) = 1, \\ p_{i,j}(\varphi) \geq 0.$$

$\varphi \in \Phi$ ҚҚҚда S_i ҳолатни S_j ҳолатга ўтиш учун йўқотишлар киритилади. Ҳар бир $\varphi \in \Phi$ учун $[f_{ij}^k(\varphi)]_{i,j=0}^N$, $f_{ij}^k(\varphi) \geq 0$ матрица ташкил этилади, у ерда $f_{ij}^k(\varphi) - \varphi \in \Phi$ ҚҚҚда норавshan кўринишда

берилган S_i ҳолатни S_j ҳолатга ўтиш учун йўқотишлари, улар μ_{ij}^k тегишлилик функцияси билан беришган. Дефаззификация процедурасини ишлатиш орқали $f_{ij}(\varphi) - \varphi \in \Phi$ КККда норавшан кўринишда беришган S_i ҳолатни S_j ҳолатга ўтиш учун йўқотишлар қўйидагича топилади:

$$f_{ij} = \frac{\sum_{k=1}^K \mu_{ij}^k f_{ij}^k}{\sum_{k=1}^K \mu_{ij}^k}.$$

$G = [g_j(k)] \quad 1 \leq j \leq N, \quad 1 \leq k \leq M$ матрица жараён ҳолати ҳақидаги ахборот манбасини аниқлайди.

$j = l$ кўрсатмага харажат $c_l^1 > 0$ ($l = 1, \dots, m$) га тенг

Жараён S_k ($k = 1, \dots, N$) ҳолатлардан бошлансин. $\{\varphi\} = \{\varphi_1, \varphi_2, \dots, \varphi_l, \dots\}$ стратегияни танланади, бу ерда φ_l l -қадамда қабул қилинаётган қорор ($\varphi_l \in \Phi$). $\{\varphi\}, \varphi_e \in \Phi$ стратегиядаги бутун жараён йўқотишнинг математик кутилмаси чегараланганди.

$\{\varphi\}^{onm}$ стратегияни топишда бутун жараёндаги йўқотиш минимал кўринишдаги математик кутилмаси қўйидаги кўринишда юз беради:

Жараён ҳолатлари эҳтимоллиги тақсимланиши киритилади

$P = (P_0, P_1, \dots, P_N)$, у ерда P_i – S_i ҳолат эҳтимоллиги.

$\varphi \in \Phi$ КККдаги битта ўтиш учун йўқотишнинг математик кутилмаси қўйидагига тенг

$$\sum_{i,j=0}^N f_{ij}(\varphi) p_{ij}(\varphi) p_i = (U_\varphi, p),$$

бунда U_φ – $(U_\varphi)_0 = 0$, $(U_\varphi)_i = \sum_{j=1}^N f_{ij}(\varphi) p_{ij}(\varphi)$ ($i = 1, \dots, N$) компонентали вектор.

$F(p)$ - оптималь стратегиядаги йўқотишларнинг математик кутилмаси бўлсин. У ҳолда оптималь стратегия учун Беллман тенгламаси [13, 96-99-б.] қўйидаги кўринишда бўлади

$$F(P) = \min_{\varphi \in \Phi} [(U_\varphi, P) + F(A_\varphi^A P)], \quad F(0) = 0.$$

ККК стратегиясини қидириш алгоритми. Бошланғич маълумотлар сифатида A_φ - ўтишлар эҳтимоллиги матрицаси; U_φ - харажат вектори; G – ахборот матрицаси.

Кетма кет яқинлашиш усули билан ечилаётган тенглама қуидаги күринищда бўлади:

$$F(p) = \min\left\{ \min_{\varphi} [(U_{\varphi}, p) + F(A_{\varphi}p)], [c + F_1(G_1p) + F_2(G_2p)] \right\},$$

$$F(0) = 0;$$

Алгоритм тавсифи.

1. Бошланғич ахборотни киритиш.
2. $F(P)$, $F_1(P)$ ва $F_2(P)$ массивларни шакллантириш;
3. $F(P)$ ҳаражат функциясининг кетма кет яқинлашишини қуидаги схема орқали ҳисоблаш:

a) $F(P) = 0$;

б) $F_1(P) = \min_{\varphi} [(U_{\varphi}, P) + F(A_{\varphi}P)]$;

в) $F_2(P) = \min [F_1(P), c + F_1(G_1P) + F_1(G_2P)]$;

г) $\max_P [F_2(P) - F(P)] \leq \varepsilon$;

д) агар 2-шарт бажарилган бўлса е) га ўтиш, акс ҳолда $F(P) = F_2(P)$ ва б- га ўтиш;

е) ККК оптимал дастурини қидириш

$$\min \begin{cases} \min[(U_{\varphi}, P) + F_2(A_{\varphi}P)], & 1 \leq \varphi \leq N \\ [c + F_2(G_1P) + F_2(G_2P)], & \varphi = 0. \end{cases}$$

Ҳар бир P учун минимумга эришадиган φ қийматни аниқлаб, $\varphi(P)$ оптимал дастур массиви ҳосил қилинади.

IV БОБ. ҚИСМИЙ ПРЕЦЕДЕНТЛИК АЛГОРИТМЛАРИДА НОРАВШАН ТҮПЛАМЛАР НАЗАРИЯСИ ЭЛЕМЕНТЛАРИНИНГ ҚҰЛЛАНИЛИШИ

4.1. Белгиларда норавшан түпlamларнинг шаклланиши

Норавшан түпlamлар ёрдамида аниқ бўлмаган ва кўп қийматли тушунчаларни формал аниқлаш мумкин. Масалан, “юқори температура”, “кatta шаҳар” каби ёки “кўп”, “кам”, “оғир”, “ўртача”, “енгил” каби математик тилда ифодалаш қийин бўлган лингвистик термларни мисол сифатида келтириш мумкин. Норавшан түпlamларни шакллантириш учун уларнинг муҳокама соҳасини (universe of discourse) аниқлаш зарур. Амалий масалаларда норавшан түпlamларнинг муҳокама соҳасини аниқлаш масаласи – бу уларни компьютер тушунадиган сонли кўринишга ўтказишидир.

Қиёсланаётган объектларнинг ҳар бир мос белгиси яқинлигини аниқлаш учун маҳсус функциялар – элементар мантиқий классификаторлар қурилади [91]. Ушбу ишда ЭМКни БҲАнинг иккинчи босқичи учун қурилади. БҲАда объектларнинг детерминаллашган (миқдорий узлуксиз бўлмаган) қийматли белгиларини қиёслаш учун ЭМК қурилган. Норавшан белгиларни қиёслаш учун БҲАда норавшан түпlamлар назариясидан фойдаланишига тўғри келади.

Норавшан түпlamлар кўринишидаги белгилар учун ЭМКни қуриш жуда мураккаб. Бунинг асосий сабаби – объектларнинг қиёсланишда иштирок этувчи элементи битта эмас, балки түпlamдан иборатлигидадир. Бундан ташқари бундай түпlamлар устида амаллар бажариш учун норавшан түпlamлар назарияси усул ва алгоритмларига мурожаат этиш талаб этилади.

Одатда, норавшан түпlamни ифодалашда соҳа мутахассисларининг тажрибаларига таянилади. Ушбу ишда U бош түпlamда бу масала ҳал этилган бўлсин, яъни барча норавшан түпlamли белгилар соҳа мутахассислари томонидан аниқланган бўлсин. Масалан, обьект товушини баландлилик даражаси бўйича қисмларга ажратиладиган бўлсак, “паст” “ўрта”, “баланд” кўринишдаги терм-түпlamларга эга бўламиз. Бу терм-түпlamлар [0, 100] оралиқдаги шкала орқали ифодаланиши билан [0, 1000] оралиқдаги шкалалар орқали ифодаланиши ўртасида умуман мос

келмайди. Бу оралиқлар аниқланиш соҳаси ёки мұхокама соҳаси деб юритилади. Мұхокама соҳаси аник қийматлар билан ифодаланадиган фазо ёки түплемни акс эттиради ва X_i билан белгиланади. Бу ерда X_i аник түплем ҳисобланади.

Агар U түплемда равshan ва норавshan бўлган белгилар мавжуд бўлса, уларни $X_i \subseteq U$ – равshan белгилар, $X'_i \subseteq U$ – норавshan белгилар сифатида белгилаймиз. X_i ва X'_i белгидаги B^i норавshan түплем соҳа мутахассислари томонидан ёки уларнинг кузатув-тажрибалари асосида жамланган ўқув танланма воситасида аниқланади. Аксарият ҳолларда норавshan белгидаги терм-түплемларнинг сонини тоқ кўринишда танланади. Мисол учун U универсал түплемда жами $n = 7$ та белги мавжуд бўлсин. X_1, X_4, X_5, X_7 – миқдорий, $X'_2, X'_3, X'_6 \dots$ – норавshan белгилар бўлса, $n_1 = 4$ ва $n_2 = 3$ teng бўлади. Масалан, Таниб олиш алгоритмини амалга оширишда X_i белги бир вақтнинг ўзида ҳам норавshan, ҳам миқдорий бўлиши мумкин эмас.

$S_j \in U$ объектнинг $x'_{ij} \in X'_i$ белгиси қиймати X'_i норавshan белгига аниқланган $B^i, C^i, D^i \dots$ норавshan түплемларга тегишлилик даражаси μ тегишлилик функцияси орқали $[0, 1]$ оралиқда аниқланади. X'_i норавshan түплемга тегишлилик даражаси тегишлилик функциялари ёрдамида қўйидаги $\mu_{B_1^i}(x'_{ij}), \mu_{B_2^i}(x'_{ij}), \mu_{B_3^i}(x'_{ij}) \dots$ кўринишда ёзилади.

Ўқув танланмада $S_q = (\alpha_{1q}, \alpha_{2q}, \dots, \alpha_{nq})$, $\alpha_{iq} \in X_i$, $i = \overline{1, n}$, $q = \overline{1, m_e}$, этalon объектлари аввалдан маълум бўлган K_1, K_2, \dots, K_l ($K_u \cap K_g = \emptyset$, $u \neq g$, $u, g = \overline{1, l}$) синфларга ажратилган бўлсин. Ҳар қандай реал объектларни бир-биридан фарқлаш (“ўхшаш” ёки “ўхшаш эмаслиги”ни аниқлаш) учун уларнинг мос таснифий белгилари ўзаро қиёсланади.

Турли типли белгиларни қиёслаш учун $\rho_i(x_{ij}, x_{iq})$, $\rho_i \in D$ қиёслаш функцияларини қуриш таклиф этилади.

Бош түплемдан танлаб олинган ўқув ва назорат жадвалларида белгилар типлар бўйича гурухланади. Агар тип гурухларнинг сони t та бўлса, уларни Y_1, Y_2, \dots, Y_t кўринишда белгилаб олсак, $\rho_i \rightarrow Y_\nu, i \geq \nu$ бўлади. ρ_i функциялар Y_ν типли белгилар гурухининг тамойилларига мос равища қурилади.

БҲАда белгиларнинг турли типда берилганда ρ_i ЭМКни қуриш [91] да келтирилган.

Тадқиқ қилинаётган обьектларни тавсифловчи белгилар қийматлари турли типли бўлганда БҲАнинг 2-босқичини модификациялаш, яқинлик функцияси қийматларини тўғри ҳисоблашга хизмат қилувчи қиёслаш функцияларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. БҲАда обьектлар белгилари қийматларини қиёслашда сонли (евклид ва хемминг) метрикаларидан фойдаланган бўлса, унга қўшимча равища лингвистик сўзлар, жумлалар ва норавшан тўпламлар билан ифодаланган қийматларни қиёслашда эса тегишлилик функцияларидан фойдаланилади. Иккита норавшан белгилар қийматларининг бир-бирига яқинлигини уларнинг мос равища энг катта қиймат оловчи терм тўпламлари бир хиллиги билан аниқлаш мумкин.

Икки S_j ва S_q обьектларнинг i - норавшан белгисининг қиймати B^i терм-тўпламга тегишли бўлиши учун уларнинг тегишлилик функциясининг қийматлари қуйидаги муносабатда бўлиши керак:

$$\rho_i(x'_{ij}, x'_{iq}) = \begin{cases} 1, & \text{агар } \mu_{B^i}(x'_{ij}) \equiv \mu_{B^i}(x'_{iq}) \text{ бўлса,} \\ 0, & \text{агар } \mu_{B^i}(x'_{ij}) \not\equiv \mu_{B^i}(x'_{iq}) \text{ бўлса,} \end{cases}$$

бу ерда $\mu_{B^i}(x'_{ij}) = \max_{u=1,t}(\mu_{B^i}(x'_{uj}))$, $\mu_{B^i}(x'_{iq}) = \max_{u=1,t}(\mu_{B^i}(x'_{uq}))$, \equiv ва $\not\equiv$ белгилар эса мос равища x'_{ij} ва x'_{iq} қийматларни B^i терм-тўпламга ўзаро тегишли ёки тегишли эмаслигини англаради.

Агар X_i фазода B норавшан тўплам берилган бўлса, у $B \subseteq X_i$ кўринишда белгиланади ва қуйидаги жуфтлик тўплам орқали ифодаланади:

$$B = \{(x, \mu_B(x_i)); x \in X_i\} \quad (3.1)$$

бу ерда B норавшан тўпламнинг тегишлилик функцияси:

$$\mu_B: X_i \rightarrow [0, 1]. \quad (3.2)$$

Тегишлилик функциясининг тегишлилик даражаси қуйидаги кўринишда ифодаланади:

$$\left\{ (x'_{ij}, \mu_{B^i}(x'_{ij})) ; x'_{ij} \in X'_i \right\} = \begin{cases} x'_{ij} \in B^i, \text{ агар } \mu_{B^i}(x'_{ij}) = 1 \\ x'_{ij} \not\in B^i, \text{ агар } 0 < \mu_{B^i}(x'_{ij}) < 1 \\ x'_{ij} \notin B^i, \text{ агар } \mu_{B^i}(x'_{ij}) = 0, \end{cases} \quad (3.3)$$

бу ерда, тегишлилик функциясининг қиймати 1 га teng бўлганда x'_{ij} қийматни B^i норавшан тўпламга тўлиқ тегишилилигини, 0 га teng

бўлганда тегишли эмаслилигини, 0 дан катта ва 1 дан кичик бўлса, қисман тегишлилигини ($\widetilde{\epsilon}$) билдиради.

Турли манбаларда тегишлилик даражасини ифодалаш учун турли ёндашувлар таклиф этилган. Масалан, [108]да тегишлиликнинг икки даражаси e_1 ва e_2 ($e_1, e_2 \in [0, 1]$) сонлари киритилган. Бундан: а) агар $\mu_{B^i}(x'_{ij}) \geq 1 - e_1$ бўлса, x'_{ij} қиймат B^i норавшан тўпламга “тегишили”; б) агар $\mu_{B^i}(x'_{ij}) \leq e_2$ бўлса, x'_{ij} қиймат B^i норавшан тўпламга “тегишили эмас”; агар $e_2 < \mu_{B^i}(x'_{ij}) < 1 - e_1$ бўлса, x'_{ij} қиймат B^i норавшан тўпламга “нисбатан тегишили” бўлади.

Агарда X_i фазо чекли сондаги элементлардан иборат бўлса, яъни

$X_i = \{x_1, x_2, \dots, x_n\}$, унда $B \subseteq X_i$ норавшан тўплам қуидаги кўринишда ёзилади:

$$B = \frac{\mu_B(x_1)}{x_1} + \frac{\mu_B(x_2)}{x_2} + \dots + \frac{\mu_B(x_n)}{x_n} = \sum_{i=1}^n \frac{\mu_B(x_i)}{x_i}. \quad (3.4)$$

X_i тўпламнинг элементлари факат сонлардан иборат эмас, балки предмет, символ ва ҳ.к. бўлиши мумкин, яъни келтирилган ёзув белгили характерга эга. Шунинг учун «—» белгиси бўлиш амалини эмас, x_1, x_2, \dots, x_n элементларга $\mu_B(x_1), \mu_B(x_2), \dots, \mu_B(x_n)$ тегишлилик даражаларини мос қўйишни англатади, яъни:

$$\frac{\mu_B(x_i)}{x_i} \Leftrightarrow \{x, \mu_B(x_i)\}, i = 1, 2, \dots, n.$$

Худди шунингдек, “+” белги ҳам қўшиш амали эмас, балки (3)даги элементларнинг тўплами йифиндисини билдиради. Масалан, мактаб баҳолари тўпламини символик кўринишда ёзилади:

$$B = 2 + 3 + 4 + 5 \Leftrightarrow A = \{2, 3, 4, 5\}.$$

Агар X_i фазо чексиз миқдордаги элементлардан иборат бўлса, унда $B \subseteq X_i$ норавшан тўплам қуидаги кўринишда ифодаланади:

$$B = \int_X \frac{\mu_A(x)}{x}. \quad (3.5)$$

Тимсолларни аниқлаш масалаларида бундай ҳолатлар кам учрайди.

НТНда обьектларни тавсифлашда норавшан белгилар ва лингвистик белгилар тушунчалари келтирилади [135].

Норавшан белги $\langle b, X, B \rangle$ учлиги орқали ифодаланади. Бу ерда b – белги номи; X – тўплам а белгининг аниқланиш соҳаси; B –

X түпламдаги а белги ва унинг тегишлилик даражаси тавсифланадиган норавшан түпламни ифодалайди.

Лингвистик белги $\langle b, B, X, G, M \rangle$ түплами орқали аникланади. Бу ерда b – лингвистик белгининг номи; B – лингвистик белгининг қийматлари түплами (терм-түплам) бўлиб, улар ҳар бирининг мухокама соҳаси X түпламга тегишли бўладиган норавшан белгилар номларини ўзида акс эттиради; G – B терм-түплам элементларига таъсир қилувчи синтактик процедура бўлиб, янги термларни (қийматларни) генерациялади; M – G процедураси орқали олинган ҳар бир янги лингвистик белгини норавшан белгига ўтказувчи, яъни мос норавшан түпламни шакллантирувчи семантик процедура ҳисобланади.

Масалан, эксперт объектнинг товушини компьютер тизимидағи [1, 100] фоизлар оралиғида “паст”, “ўртача”, “баланд” тушунчалар ёрдамида аникламоқчи бўлса, $\langle b, B, X, G, M \rangle$ лингвистик белги ёрдамида қуйидагича шакллантирилади:

$$b = \text{“овознинг даражаси”};$$

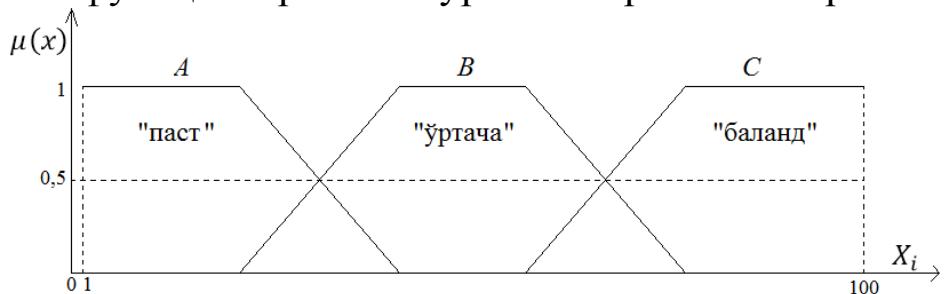
$$B = \{\text{“паст”, “ўртача”, “баланд”}\};$$

$$X = [1, 100], \text{бу ерда } \min(X_i) = 1, \max(X_i) = 100 \text{ бўлади};$$

G – “ва”, “ёки” боғловчилари ва “жуда” “эмас” “унчалик ... эмас” каби модификаторлар ёрдамида янги термлар ҳосил қилинадиган бўлса, улар “жуда паст овоз”, “паст ёки ўртача овоз”, “унчалик баланд овоз эмас” ва ҳ.к. кўринишга эга бўлади ва $G(B)$ кўринишида ёзилади.

M вазифалар процедураси $X = [1, 100]$ түпламнинг $B_1 = \text{“паст”}$, $B_2 = \text{“ўртача”}$, $B_3 = \text{“баланд”}$ норавшан түпламлари ҳамда $G(T)$ нинг термлари учун норавшан түпламлари ва бошқа амаллар кетма-кетлигидан иборат бўлади (3.1-расмга қаранг).

Қуйидаги расмда бир нечта норавшан түпламлар учун тегишлилик функцияларининг кўринишлари акс эттирилган:

4.1-расм. Норавшан белгининг термлар ва тегишлилик функция билан ифодаланиши

Баъзи тегишлилик функцияларининг кўринишлари. Ўқув танланмада белгининг қабул қилиши мумкин бўлган қийматлари бўйича тегишлилик функцияларининг кўринишлари турлича бўлади. Қўйида тегишлилик функцияларининг баъзи кўринишлари келтирилади. Айрим иловаларда тегишлилик функциясининг стандарт шаклларидан фойдаланилган. Ушбу функцияларни аниқлаштириб, уларнинг график талқинларини кўриб чиқамиз.

1. Синглтон типидаги тегишлилик функциялари. Тегишлилик функциясини бир қанча кўринишда қуриш мумкин, улардан бири сифатида қўйидаги қўнғироқсимон кўринишдаги формула танлаб олинди [116]:

$$\mu_B(x_i) = \begin{cases} 1, & \text{агар } x_i = \bar{x}_l \text{ бўлса,} \\ 0, & \text{агар } x_i \neq \bar{x}_l \text{ бўлса.} \end{cases} \quad (3.6)$$

Ушбу маҳсус синглтон тегишлилик функцияси x_i элементнинг B норавшан тўпламдаги ягона ечимга teng бўлишида 1 қийматни қабул қиласи, бошқа нуқталарда эса 0 га teng бўлади. Бу тегишлилик функцияси бир элементли норавшан тўпламни характерлайди. B норавшан тўпламга тўлиқ тегишлиликни ифодалаш учун ягона \bar{x}_l нуқта етарли бўлади. “Синглтон” типидаги тегишлилик функцияси норавшан холоса тизимларида қўлланиладиган фаззификация амалини амалга ошириш учун фойдаланилади.

2. s синфнинг тегишлилик функцияси

$$s(x : a, b, c) = \begin{cases} 0 & x \leq a \text{ да,} \\ 2\left(\frac{x-a}{c-a}\right)^2 & a \leq x \leq b \text{ да,} \\ 1 - 2\left(\frac{x-c}{c-a}\right)^2 & b < x \leq c \text{ да,} \\ 1 & x \geq c \text{ да} \end{cases} \quad (3.7)$$

каби кўринишда аниқланди, бу ерда $b=(a+c)/2$. Мазкур синфга тегишли бўлган тегишлилик функцияси “s” ҳарфини эслатувчи график тасвирга эга, жумладан унинг шакли a , b ва c параметрларнинг сараланиб олишига боғлик бўлади. $x=b=(a + c)/2$ нуқтада s синфнинг тегишлилик функцияси 0,5 га teng бўлган қийматни қиласи.

3. π синфнинг тегишлилик функцияси s синфнинг тегишлилик функцияси орқали аниқланади:

$$\pi(x; b, c) = \begin{cases} s(x; c-b, c-b/2, c) & x \leq c \text{ да}, \\ 1 - s(x; c, c+b/2, c+b) & x \geq c \text{ да}. \end{cases} \quad (3.8)$$

π синфнинг тегишлилил функцияси $x \geq c+b$, ва $x \leq c-b$ да нол қийматларни қабул қиласди. $x = c \pm b/2$ нуқтада унинг қиймати 0,5 га тенгдир.

4. γ синфнинг тегишлилил функцияси қўйидаги ифода орқали ёзиб олинади:

$$\gamma(x; a, b) = \begin{cases} 0 & x \leq a \text{ да}, \\ \frac{x-a}{b-a} & a \leq x \leq b \text{ да}, \\ 1 & x \geq b \text{ да}. \end{cases} \quad (3.9)$$

Ўкувчи с ҳамда γ синфларнинг тегишлилил функцияларининг шакллари ўртасидаги ўхшашликни осонлигча аниқлади.

5. t синфнинг тегишлилил функцияси:

$$t(x; a, b, c) = \begin{cases} 0 & x \leq a \text{ да}, \\ \frac{x-a}{b-a} & a \leq x \leq b \text{ да}, \\ \frac{c-x}{c-b} & b \leq x \leq c \text{ да}, \\ 1 & x \geq c \text{ да}. \end{cases} \quad (3.10)$$

Айрим иловаларда t синфнинг тегишлилил функцияси π синфнинг функциясига нисбатан устувор деб қаралиши мумкин.

6. L синфнинг тегишлилил функцияси қўйидаги ифода орқали аниқланади:

$$L(x; a, b) = \begin{cases} 0 & x \leq a \text{ да}, \\ \frac{b-x}{b-a} & a \leq x \leq b \text{ да}, \\ 1 & x \geq b \text{ да}. \end{cases} \quad (3.11)$$

Юқорида келтирилган тегишлилил функцияларининг яна кўплаб кўринишларини келтириш мумкин. Бу қўйилган масаладаги норавшан белгининг қабул қилувчи қийматларига боғлиқ бўлади.

Норавшан мантиқий холоса. Норавшан мантиқий холоса деб норавшан амаллар ва норавшан базадан фойдаланиш асосида киравчи жорий қийматларига тўғри келувчи норавшан тўплам кўринишидаги холосани олишга айтилади. Норавшан мантиқий холоса асосини Заденинг композицион қоидаси ташкил этади [Zadeh].

Экспертнинг билими $B \rightarrow K_u$ фикр ва хулосанинг норавшан сабабли муносабатини акс эттиради. Шунинг учун уни норавшан муносабат деб аташ мумкин ва у R орқали белгиланади: $R = B \rightarrow K_u$, бу ерда “ \rightarrow ” норавшан импликация дейилади.

Норавшан тўпламлар алгебрасида импликация амали ҳам композиция амали сингари турли қўринишларда амалга оширилади. Аммо ҳар қандай умумий мантиқий хулоса қоидадагидек қўйидаги 4 босқичда амалга оширилади:

1. Норавшанликнинг киритилиши (фазификация). кирувчи маълумотлар учун аниқланган тегишлилик функцияси уларнинг аниқ қийматларига ҳар бир қоидадаги ҳар бир шартнинг ҳаққонийлик даражасини ҳисоблашда қўлланилади.
2. Мантиқий хулоса. Ҳар бир қоидадаги ҳар бир шартнинг ҳаққонийлик даражаси учун ҳисобланган қиймат ҳар бир қоиданинг якуний хулосасини аниқлашга қўлланилади. Одатда, мантиқий хулоса қоидалари сифатида фақатгина $\min(\text{минимум})$ ёки $\prod(\text{кўпайтма})$ амалларидан фойдаланилади.
3. Композиция. Ҳар бир чиқувчи маълумот учун тайинланган барча норавшан тўпламлар қоидалари битта норавшан қисм тўпламни шакллантириш учун биргаликда умумлаштирилади.
4. Дефазификация (равшанликка келтириш). Бу босқич норавшан хулосаларни равшан сонга акслантириш жоиз бўлганда фойдаланилади.

Фазификация жараёнида $T_{nml} \subset U$ ўқув танланма предмет соҳа эксперт ва мутахассислари норавшан хулосалар механизми асосида шакллантириладиган норавшан мантиқий қоидалар жамланмаси қўринишда ифодаланади.

Кирувчи маълумотлар ва чиқувчи маълумотлар кўп ўлчовли боғланишларни бергани учун ВА ҳамда ЁКИ мантиқий амаллари қўлланилади. Қоидаларнинг ўзгарувчиларини ўзаро ВА мантиқий амали билан боғланадиган, маълумотлар базасида эса ЁКИ амали билан боғланадиган қилиб баён этиш қулай. Бундай ҳолда $S_j = (x_{1j}, x_{2j}, \dots, x_{nj})$ киришни у чиқиш билан боғлайдиган норавшан билимлар базасини қўйидагича тасвиrlаш мумкин:

$$\text{АГАР } (x_1 = a_{1j1}) \text{ ВА } (x_2 = a_{2j1}) \text{ ВА...ВА } (x_n = a_{nj1})$$

ЁКИ ($x_1 = a_{1j2}$) ВА ($x_2 = a_{2j2}$) ВА...ВА ($x_n = a_{nj2}$)

...

ЁКИ ($x_1 = a_{1jk_l}$) ВА ($x_2 = a_{2jk_l}$) ВА...ВА ($x_n = a_{njk_l}$),
БҮЛСА, У ҲОЛДА $y = K_j$, $j = \overline{1, l}$.

Бу ерда $a_{ijp} - jp$ ($p = \overline{1, k_j}$) рақамли қаторда x_i ўзгарувчиси баҳоланадиган норавшан терм;

k_i – чиқувчи K_j қийматлар билан баҳоланадиган конюкциялар қатори сони;

m – чиқувчи ўзгарувчи (синф)ни баҳолаш учун қўлланиладиган турли хил қийматлар сони.

Тимсолларни аниқлашда юқорида келтирилган билимлар базасини билимлар матрицаси деб номланувчи жадвал кўринишида тасвирлаш қулай. (4.1-жадвалга қаранг). Бу жадвал одатда предмет соҳа мутахассислари томонидан берилади.

4.1-жадвал – Норавшан қоидалар базасининг умумий кўриниши

X_1	X_2	...	X_n	K_u
a_{111}	a_{211}	...	a_{n11}	K_1
a_{112}	a_{212}	...	a_{n12}	
...	
a_{11k_1}	a_{21k_1}	...	a_{n1k_1}	
a_{121}	a_{221}	...	a_{n21}	K_2
a_{122}	a_{222}	...	a_{n22}	
...	
a_{12k_2}	a_{22k_2}	...	a_{n2k_2}	
...				K_l
a_{1l1}	a_{2l1}	...	a_{nl1}	
a_{1l2}	a_{2l2}	...	a_{nl2}	
...	
a_{1lk_l}	a_{2lk_l}	...	a_{nlk_l}	

4.1-жадвал кўринишидаги билимлар базасини қуришда БҲАнинг таянч тўпламлар тизимидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Заденинг композицион норавшан мантиқий хулоса асосида таснифлаш масаласида $X = \{X_1, X_2, \dots, X_n\}$ белгилар фазоси бўйича Ўқув танланмадаги $S_j = (x_{1j}, x_{2j}, \dots, x_{nj})$ объектлар қийматлари (кирувчи маълумотлар) ёрдамида $S = (x_1, x_2, \dots, x_n)$ объектни K_1, K_2, \dots, K_n синфлардан бирига тегишли эканлигини аниқлашдан масаласи келтирилади.

Норавшан мантиқий хулоса асосидаги таснифлаш қўйидаги кўринишдаги қоидалар базаси асосида амалга оширилади:

$$\bigcup_{p=1}^{k_j} (\bigcap_{i=1}^n x_i = a_{ijp} \quad w_{jp} \text{ вазн}) \rightarrow K_u, u = \overline{1, l}. \quad (3.12)$$

бу ерда \cup - ЁКИ норавшан мантиқий амал, \cap - ВА норавшан мантиқий амал, $w_{jp} \in [0,1]$ - jp номердаги қоиданинг муҳимлик коэффициенти.

Равшан мантиқий хулосада кўпинча modus ponens қоидаси ишлатилади, уни қўйидагича ёзиб олиш мумкин:

Жўнатиш	<i>B</i> рост
Импликация	Агар <i>B</i> , у ҳолда K_u
Мантиқий хулоса	K_u рост

Modus ponens “*B* рост” лиги маълум бўлса ва “*B* бўлса, у ҳолда K_u ” қоидаси мавжуд бўлса “ K_u рост” деган хулосани чиқаради. Лекин, агар прецедент бўлмаса, модус поненс ҳеч қандай тахминий хулосани чиқара олмайди. Агар *B* га яқин бўлган “*B* рост” деган мулоҳаза маълум бўлса ҳам, modus ponensни қўллаб бўлмайди. Норавшан маълумот асосида қарор қабул қилишнинг мавжуд усулларидан бири норавшан мантиқий хулосани қўллашдир.

Ўқув танланма $S_j = (x_{1j}, x_{2j}, \dots, x_{nj})$ объектлари вектор орқали берилган синфлаштириш объективининг маълумотлар базасининг K_u синфларига тегишлилик даражаси қўйидагича хисобланади:

$$\mu_{K_u}(S) = \bigvee_{p=\overline{1, k_j}} w_{jp} \cdot \Lambda_{i=\overline{1, n}} (\mu_{jp}(x_i)), j = \overline{1, l}, \quad (3.13)$$

бу ерда $\bigvee(\Lambda)$ - ЁКИ (ВА) мантиқий амаллар тўпламидан иборат. Одатда ЁКИ амали учун максимумни топиш ҳамда ВА амали учун минимумни топиш қўйидаги услублардан фойдаланилади.

Таснифлаш натижаси сифатида тегишлилик функциясининг максимум қийматга эга бўлган синфи танланади:

$$u = \max_{K_u} (\mu_{K_1}(S), \mu_{K_2}(S), \dots, \mu_{K_l}(S)) \quad (3.14)$$

Юқорида келтирилган норавshan тўпламлар элементлари тимсолларни аниқлашда норавshan қийматларни равshan (аниқ) қийматларга ўтказиш учун хизмат қиласди.

4.2. Норавshan тўпламлар назарияси элементлари қўлланилган баҳоларни ҳисоблашга асосланган алгоритмларни ишлаб чиқиши.

Мазкур параграфда БҲА босқичларида норавshan тўпламлар назариясининг μ тегишлилик функцияси ҳамда норавshan мантикий хулоса элементларини қўллаш орқали ушбу синф алгоритмларини модификацияланади. 1.3-параграфда келтирилган БҲАнинг классик кўринишига асосланиб, унинг янги модели ишлаб чиқилади.

Ўқув танланмада жами белгилар сони n та бўлиб, улардан n_1 та норавshan белгилар ва n_2 та норавshan бўлмаган белгилар иштирок этсин. Белгилар фазосида норавshan белгининг иштироки БҲА босқичлари сонини ўзгартирмайди. БҲАнинг дастлабки босқичда ҳам қисмий прецедентлик тамойилидан фойдаланиш давом эттирилади.

Норавshan белгилар иштирок этадиган ихтиёрий 4.1-жадвал кўринишидаги қоидалар базаси жадвалини стандарт ўқув танланма (2.1, 2.1-жадвалига қаранг) кўринишига келтириш мумкин. Қоидалар базаси кўринишда шакллантирилган жадвал маълумотлари асосида таснифлаш масаласини ечиш учун БҲА босқичлари қуидагича ишлаб чиқилди.

1. Норавshan мантикий қоидали ўқув танланмани фазификация ва дефазификация амаллари ёрдамида шакллантириш. Даствабки босқичда норавshan белгилар иштирок этувчи танланмаларни фазификация ва дефазификация амаллари орқали миқдорий кўринишдаги T_{nml} жадвалига акслантирилади. Бу жараён қуидагича амалга оширилади:

Фазификациялаш амалини бажариш учун тегишлилик функцияларининг мос кўриниши (3.6-3.11 формулаларга қаранг) танланади. Улардан бири сифатида куйидаги қўнғироқсимон тегишлилик функциясини келтирамиз:

$$\mu_B(a_j; b, c) = \sum_{j=1}^k \frac{1}{1 + \left(\frac{a_j - c}{b}\right)^2}$$

бу ерда b ва c параметрлар.

Ҳар бир норавшан X_i белги учун фаззификация амали унинг ҳар бир терм-тўпламга тегишлилик даражаларини мос келувчи μ_B^i тегишлилик функциялари аниқланади ва дефаззификация усули орқали норавшан сонни ягона сонга ўтказилади. Кенг фойдаланилаётган дефаззификация усулларидан бири ўртача марказлаштириш (center average defuzzification) усулининг кўриниши қуйидагича:

$$\bar{x}_i = \frac{\sum_{j=1}^N \mu_B(a_j) \cdot a_j}{\sum_{j=1}^N \mu_B(a_j)}$$

2. Таъянч тўпламлар тизими. Барча $\{1, 2, \dots, n\}$ белгилар тўпламидан мавжуд бўлган барча $M_{\tilde{\omega}}$ қисм тўпламлар аниқланган бўлсин. Барча бундай қисм тўпламлар жамланмаси Ω тўплам кўринишида белгиланган бўлсин. Бу босқичда баҳоларни ҳисоблашнинг A алгоритмни аниқлаш $\Omega_A \subseteq \Omega$ тўпламлар оиласидан Ω_A таянч тўпламлар тизимни аниқлашдан иборат. У овоз берувчи белгилар сони ифодалайди ва k ($k = 1, 2, \dots, n$) орқали белгиланади. Ω_A таянч тўпламда белгиларнинг танланиши учун элементлари 0 ёки 1 қийматни қабул қилувчи $\tilde{\omega} = (\omega_1, \omega_2, \dots, \omega_n)$ вектор шакллантирилади. Агар $\omega_i = 1$ бўлса, i -белгининг танланганлигини, акс ҳолда танланмаганлигини билдиради.

3. Норавшан белгиларни қиёслашда норавшан бўсағавий параметрларни аниқлаш.

4. Яқинлик функцияси. S ва S_q қаторларнинг Ω_A учун $\tilde{\omega}$ -қисми $\tilde{\omega}S$ ва $\tilde{\omega}S_q$ кўринишида ёзилади. $\tilde{\omega}$ -қисм белгилар тўпламининг танланган k та белгилари қисмини англатади. Белгиларнинг қисм тўпламлари учун куйидаги яқинлик функциясидан фойдалансак,

$$r(\tilde{\omega}S, \tilde{\omega}S_q) = \begin{cases} 1, \text{ агар } \sum_{i=1}^k \rho_i(x_i, x_{iq}) \leq \varepsilon \\ 0, \text{ бошқа ҳолатларда.} \end{cases}$$

Бу ерда асосий эътибор $\rho_i(x_i, x_{iq})$ – элементар мантиқий классификаторга қаратилади.

Унинг қиймати 2.1-параграфда келтирилган кўринишда ифодаланади.

а) Агар i -норавшан белги A_1, A_2, \dots, A_t норавшан лингвистик тўпламлар билан ифодаланса, яъни $x_i \in \{A_1, A_2, \dots, A_t\}$ ва $x_{iq} \in \{A_1, A_2, \dots, A_t\}$ бўлса ρ_i функция:

$$\rho_i(x_i, x_{iq}) = \begin{cases} 1, & \text{агар } x_i = x_{iq} \text{ бўлса,} \\ 0, & \text{агар } x_i \neq x_{iq} \text{ бўлса,} \end{cases}$$

б) Агар i -норавшан белги қиймати сон билан ифодаланган бўлса, унда ρ_i функция:

$$\rho_i(x_{ij}, x_{iq}) = \begin{cases} 1, & \text{агар } \mu_{A_u}^*(x_{ij}) = \mu_{A_u}^*(x_{iq}) \text{ бўлса,} \\ 0, & \text{агар } \mu_{A_u}^*(x_{ij}) \neq \mu_{A_u}^*(x_{iq}) \text{ бўлса,} \end{cases}$$

5. Фиксирангандек таянч тўпламнинг қаторлари бўйича баҳоларни ҳисоблаш. Учинчи босқичда баҳо деб юритиладиган сонли хусусиятлар билан бериладиган А алгоритмни топишдан иборат. Баҳо $\tilde{\omega}S$, $\tilde{\omega}S_q$ ($q = 1, 2, \dots, m$) қаторлар бўйича яқинлик функцияларининг қийматлари бўйича $\Gamma_{\tilde{\omega}}$ баҳо аниқланади. Баҳони ҳисоблашда қаторлар учун ўрнатилган “ташқи параметрлар”дан ҳам фойдаланиш мумкин. Масалан, бундай ташқи параметрлар “муҳимлик даражаси” ёки S_q қаторларнинг ишончлилигини оширишни ифодалаши мумкин:

$$\Gamma_{\tilde{\omega}}(S, S_q) = \gamma_1(S_q) \gamma_2(S_q) r(\tilde{\omega}S, \tilde{\omega}S_q)$$

$\gamma_1(S_q)$, $\gamma_2(S_q)$ – S_q обьект учун ташқи параметрлар. Баъзан бу параметрларнинг қийматларини аниқлаш мумкин бўлмаса, улардан фойдаланмаслик ҳам мумкин.

Ташқи параметрлар мавжуд бўлмаса, унда

$$\Gamma_{\tilde{\omega}}(S, S_q) = r(\tilde{\omega}S, \tilde{\omega}S_q).$$

6. Фиксирангандек таянч тўплам бўйича синф учун баҳоларини ҳисоблаш. $\tilde{\omega}$ -қисми бўйича K_u синфга берилган баҳони ҳисоблаш учун куйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\Gamma_{\tilde{\omega}}^u(S) = \psi \left(\tilde{\omega}\Gamma(S, S_{j_1}^u), \tilde{\omega}\Gamma(S, S_{j_2}^u), \dots, \tilde{\omega}\Gamma(S_j, S_{j_t}^u) \right)$$

$S_{j_i}^u \in K_u$, $i = \overline{1, t}$, $t - K_u$ ($u = \overline{1, l}$) синфдаги обьектлар сони

Масалан K_1 синф объектлари учун баҳоларни ҳисоблаш қуидаги кўринишда бўлади:

$$\Gamma_{\tilde{\omega}}^1(S) = \sum_{q=1}^{m_1} \tilde{\omega} \Gamma(S, S_q).$$

7. Таянч тўпламлар тизимлари бўйича K_u синфининг баҳоси. Барча таянч тўпламлар тизими бўйича S обьектнинг K_u синфга берган овозларининг жамланмаси қуидагича ҳисобланади:

а)

$$\Gamma_u(S) = \sum_{\tilde{\omega} \in \Omega_A} \Gamma_{\tilde{\omega}}^u(S);$$

б) баҳолар нормаллаштирилганда

$$\Gamma_u(S) = \frac{1}{N} \sum_{\tilde{\omega} \in \Omega_A} \Gamma_{\tilde{\omega}}^u(S);$$

с) $\tilde{\omega}$ таянч тўпламнинг муҳимлик даражаси аниқланганда

$$\Gamma_u(S) = \phi(\tilde{\omega}) \sum_{\tilde{\omega} \in \Omega_A} \Gamma_{\tilde{\omega}}^u(S).$$

8. A алгоритм учун ҳал қилувчи қоида. Таянч тўпламлар тизимлари бўйича ҳисобланган $\Gamma_u(S)$ ($u = 1, 2, \dots, l$) овозлар орқали S обьектни қайси синфга тегишлилиги $F(\Gamma_1(S), \Gamma_2(S), \dots, \Gamma_l(S)) = u$, $1 \leq u \leq l$ функция орқали қуидагича аниқланади:

а)

$$F(\Gamma_1(S), \Gamma_2(S), \dots, \Gamma_l(S)) = \begin{cases} u, & \text{агар } \Gamma_u(S) - \Gamma_j(S) \geq \delta_1 \\ 0, & \text{қолган барча ҳолатларда} \end{cases}$$

б)

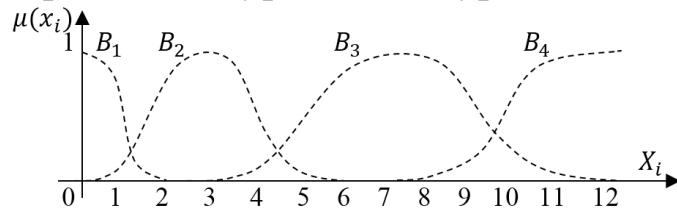
$$F(\Gamma_1(S), \Gamma_2(S), \dots, \Gamma_l(S))$$

$$= \begin{cases} u, & \text{агар, } \begin{cases} 1^0 & \Gamma_u(S) - \Gamma_j(S) \geq \delta_1 \\ 2^0 & \frac{\Gamma_u(S)}{\sum_{j=1}^l \Gamma_j(S)} \geq \delta_2 \end{cases} \\ 0, & 1^0 \text{ ёки } 2^0 \text{ шартлардан бири бажарилмаса} \end{cases}$$

бу ерда δ_1 , ва δ_2 катталиклар синфларга тегишлиликни чегараловчи бўсағавий ўзгармас қийматлардир.

Юқорида таснифлаш масаласи учун БҲА синфининг тегишлилик функцияларини қўлланилган модификацияланган модели ишланмаси келтирилди.

Энди БХА босқичларини баъзи мисолларда қараб ўтамиз. Ботаника соҳасида ўсимлик намуналарини идентификациялаш масаласи кўйилди. Бу масалани ҳал этиш учун ботаниклар ёрдамида ўқув танланма келтирилди (2-иловада келтирилган жадвалга қаранг). Унда шундай белгилар мавжудки, улардаги лингвистик ўзгарувчиларни миқдорий кўринишга келтириш ўта мушкул. Масалан, ўсимлик барги четининг тўлқинланиши белгисини қарайлик. Унинг қийматлари “тўлқинланмаган”, “кам тўлқинланган”, “тўлқинланган” ва “кўп тўлқинланган” лингвистик қийматлар билан берилади. Бу норавшан қийматларни фазификациялаш ва дефазификациялаш ўта муҳим ҳисобланганлиги боис, соҳа мутахассисларнинг ёндашувини эътиборга олган ҳолда, уларни сонлар ўқида шкалалаштирилади. Барг четининг тўлқинланганлик даражасини тўлқинлар сонига нисбатан оладиган бўлсак, унда мутахассисларнинг хулосаларига асосланиб 0 дан 12 сон бирлиги бўйича шкалага ажратилди. Норавшан тўпламларни мос равища A_1 – “тўлқинланмаган”, A_2 – “кам тўлқинланган”, A_3 – “тўлқинланган” ва A_4 – “кўп тўлқинланган” белгилаб олинди ва уларга тегишлилик функциялари 4.2-расмдаги кўринишда қуриб олинди:

4.2-расм. Терм-тўпламларнинг ифодаланиши

Бунинг учун предмет соҳа мутахассис ёки унинг томонидан тақдим этилган ўқув танланма асосида жадвал (илова В: В.2-жадвал) шакллантирилди. Барг четининг тўлқинланиш даражаси белгиси 0-12 оралиғидаги қийматлар кўринишида қуйидагича шкалалаштирилди (3.3-жадвал):

4.2-жадвал. Норавшан қийматлар жадвали

	B_1	B_2	B_3	B_4
min	0	0,4	3,1	8
max	2	6	11,8	12

4.2-жадвалда шкалалаштирилган норавшан тўпламларнинг ТФлари қуйидагича аниқланди:

$$B_1 = \frac{1}{0} + \frac{0,9}{0,4} + \frac{0,8}{0,8} + \frac{0,4}{1,2} + \frac{0,1}{1,6} + \frac{0}{2}$$

$$B_2 = \frac{0}{0,4} + \frac{0,1}{1} + \frac{0,4}{1,6} + \frac{0,8}{2} + \frac{0,9}{2,6} + \frac{1}{3} + \frac{0,9}{3,4} + \frac{0,8}{3,8} + \frac{0,3}{4,2} + \frac{0,15}{4,8} + \frac{0,1}{5,4}$$

$$+ \frac{0}{6}$$

$$B_3 = \frac{0}{3,1} + \frac{0,1}{4} + \frac{0,4}{5} + \frac{0,8}{6} + \frac{0,95}{7} + \frac{1}{7,4} + \frac{0,95}{8} + \frac{0,6}{9} + \frac{0,3}{10} + \frac{0,1}{11}$$

$$+ \frac{0}{11,8}$$

$$B_4 = \frac{0}{8} + \frac{0,15}{9} + \frac{0,5}{10} + \frac{0,9}{11} + \frac{1}{12}$$

Илова Внинг В.1 ва В.2-жадвалларда келтирилган бошқа норавшан белгилар ҳам мутахассисларнинг ёрдамида шу тариқа аниқлаб олинади.

4.3. Объектлар ҳақидаги ахборотларнинг норавшанлик ҳолатида яқинлик функцияси параметрларининг мақбул қийматлари генетик алгоритм ёрдамида аниқлаш

Тимсолларни аниқлашнинг таснифлаш масаласини ечиш учун $S_j \in \{S\}$ объектлар тўплами берилган бўлсин. Одатда, табиатда S_j , $j = 1, 2, \dots, m$ объектлар турли типли X_i , $i = 1, 2, \dots, n$ белгилар орқали $S_j = (x_{1j}, x_{2j}, \dots, x_{nj})$, $x_{ij} \in X_i$ ифодаланади. Ушбу X_i , $i = 1, 2, \dots, n$ белгиларнинг элементлари (қийматлари) мантикий, миқдорий, лингвистик каби турли типли қийматлар билан ифодаланиши мумкин. Таниб олиш масаласида назорат объектини у ёки бу синфга тегишлилигини берилган белгилар асосида аниқланади.

Маълумки, БҲАда таниб олиш масаласи таниб олинаётган объекти этalon объекtlарининг турли белгилар жамланмалари бўйича овоз бериш процедураси ёрдамида амалга оширилади. Аксарият ҳолларда овоз бериш процедураси объекtlарнинг миқдорий белгилари учун ишлатилган. аммо объект белгилари норавшан қийматлар (лингвистик терmlар) билан ифодаланиши мумкин. Бундай ҳолларда икки объекtnинг мос норавшан белгилари ўртасидаги яқинлик тушунчаси қаралади. Бунинг учун

$r(S, S_q)$ функциясининг қийматларини тўғри ҳисоблаш мақсадида БҲАнинг иккинчи босқичини модификациялашга тўғри келади. Бу ерда S – назорат обьекти.

БҲАнинг биринчи босқичи 4.3-параграфда келтирилганидек шакллантирилади.

Иккинчи босқичда S ва S_q обьектларнинг $\tilde{\omega}$ -қисми бўйича $r(\tilde{\omega}S, \tilde{\omega}S_q)$ яқинлик функцияси аниқланиши лозим. $r(\tilde{\omega}S, \tilde{\omega}S_q)$ яқинлик функциясининг қиймати мос белгиларнинг ўзаро яқинлигини ҳисобловчи $\rho(x_i, x_{iq})$ ЭМКнинг қийматига боғлиқ. Бу функция қоидадагидек, фойдаланилаётган белгининг характеристига мувофиқ танланади.

Икки обьектнинг $r(\tilde{\omega}S_j, \tilde{\omega}S_q)$ яқинлик функциясининг кўринишлари 1.3-параграфда, обьектлар белгиларини қиёслаш учун ЭМКнинг кўринишлари 2.2-параграфда келтирилган. Норавшан тўпламлар орқали берилган белгилар учун тегишлилик функцияларининг турли (қўнғироқсимон, трапециясимон, учбуручаксимон, гаусс типидаги ва х.к.) стандарт кўринишларидан фойдаланилади. Одатда бундай функциялар икки ёки уч параметрли бўлади (масалан, b ва c) [71]. Икки параметрли тегишлилик функциясига мисол сифатида қуйидаги formulani қараймиз:

$$\mu_B(x_j; b, c) = \frac{1}{1 + \left(\frac{x_j - c}{b}\right)^2}.$$

Бу ерда b, c мос равища тегишлилик функциясининг эни ва марказини билдирувчи параметрлар.

Одатда предмет соҳа мутахассиси тегишлилик функциясининг кўриниши ва унинг параметрларини аниқлаб беради ҳамда киравчи маълумотлар асосида ҳар бир белгининг қийматларига мос келувчи тегишлилик функциялари қурилади. Бироқ предмет соҳа мутахассисларини берилган амалий масалани ечиш учун ҳар доим ҳам жалб этиб бўлмайди. Шунинг учун мутахассислар томонидан тақдим этилган ўқув танланма асосида тегишлилик функцияларининг параметрларини созлаш алгоритмини ишлаб чиқиши зарурияти вужудга келади.

Параметрлаштириш масаласини ечиш учун генетик алгоритм, нейрон тармоқлари, “чумоли колонияси” алгоритми, иммун

алгоритм каби эволюцион ва кўп агентли усул ва алгоритмлардан фойдаланиш мумкин. Ҳар бир усул ва алгоритм ўз хусусий хоссалари ва параметрларига эга.

Объект белгиси қиймати ҳақидаги ахборотнинг норавшанлик ҳолатида тегишлилик функциясидан фойдаланиш ҳамда генетик алгоритм ёрдамида унинг параметрларини аниқлаш масалалари қаралади. Бу алгоритм ёрдамида оптималлаштириш масаласини қуидаги мақсад функцияси ёрдамида ечилади:

$$y = F(S, B, C)$$

бу ерда S – белгилари норавшан қийматлар билан берилган объекслар тўплами; $B = (b_1, b_2, \dots, b_q)$ ва $C = (c_1, c_2, \dots, c_q)$ – тегишлилик функцияларини созлаш параметрлари векторлари; q – термларнинг умумий сони; F – БҲА босқичларини амалга оширишдан сўнг мос қийматни қабул қилувчи ва оптималлаштириш босқичининг сифатини аниқловчи мақсад функцияси (функционали).

Тажрибавий маълумотлар асосида олинган қуидагича m ўлчовли ўқув танланма берилган бўлсин:

$$(S_j, y_j), j = \overline{1, m}$$

бу ерда $S^j = (x_{1j}, x_{2j}, \dots, x_{nj})$ – кирувчи ветор ва y_j – j -жуфтликтаги <кириш-чиқиш> учун у чиқувчи ўзгарувчининг мос қиймати, $y_j \in [\underline{y}, \bar{y}]$.

Норавшан моделни оптимал созлаш масаласи энг кичик квадратлар усули ёрдамида қуидаги кўринишида шакллантирилиши мумкин: қуидаги чегараларда қаноатлантирувчи (B, C) векторни топиш талаб этилади:

$$b_t \in [\underline{b}_t, \bar{b}_t], c_t \in [\underline{c}_t, \bar{c}_t], t = \overline{1, q},$$

ва қуидаги миқдор минимумга эришишни таъминлайди

$$\sum_{j=1}^m [F(S_j, B, C) - y_j]^2 = \min_{B, C} \quad (3.1)$$

бу ерда \underline{b}_t ва \underline{c}_t (\bar{b}_t ва \bar{c}_t) яқинлик функциялари параметрларининг қуий (юқори) чегаралари.

Ушбу (3.1) кўринишидаги масалани ечиш учун оптималлаштириш генетик алгоритми таклиф этилади [71, 85]. Генетик алгоритмни амалга ошириш учун B ва C номаълум параметрлари қийматларини кодлаштириш услубини беришга тўғри келади. B ва C параметрларини битта векторга йиғамиз:

$$\theta = (B, C) = (b_1^1, c_1^1, \dots, b_1^{t_1}, c_1^{t_1}, \dots, b_n^1, c_n^1, \dots, b_n^{t_n}, c_n^{t_n})$$

бу ерда $t_i = x_i$ ($i = \overline{1, n}$) киувчи ўзгарувчининг терм-баҳолари миқдори,

$$t_1 + t_2 + \dots + t_n = q;$$

q – термларнинг умумий сони; θ вектор эса $F(S, B, C)$ норавшан моделни ягона кўринишида аниқлади.

Чатиштириш оператори. Бу оператор генетик алгоритмнинг асосий операцияси ҳисобланади. Икки θ_1 ва θ_2 она-хромосомасини чатиштириш оператори натижасида n -нуқтадаги генларни алмаштириш йўли орқали Ch_1 ва Ch_2 хромосомаларга эга бўлинади.

Таъкидлаш жоизки, $A_i = \{a_i^1, a_i^2, \dots, a_i^{t_i}\}$ тўпламлар терм-баҳолари бўйича киувчи маълумотлар ўсиш тартибida тартибланган (яни қуий, ўрта, баланд ва ҳ.к.) бўлса, чатиштириш опреаторибу тартибга амал қиласлиги мумкин. Шунинг учун генларни ўрин алмаштириш учун термлар тўплами тартибланган ҳолида қолишини назоратини амалга оширишга тўғри келади. Қуидаги белгиланишларни киритамиз:

$b_{ip}^{\theta_1}$ – θ_1 она-хромосомада b нинг ip -параметри,

$b_{ip}^{\theta_2}$ – θ_2 она-хромосомада b нинг ip -параметри,

$b_{ip}^{Ch_2}$ – Ch_2 она-хромосомада b нинг ip -параметри,

$\theta_1 = (b_1^{1(1)}, c_1^{1(1)}, \dots, b_1^{t_1(1)}, c_1^{t_1(1)}, \dots, b_n^{1(1)}, c_n^{1(1)}, \dots, b_n^{t_n(1)}, c_n^{t_n(1)})$,

$\theta_2 = (b_1^{1(2)}, c_1^{1(2)}, \dots, b_1^{t_1(2)}, c_1^{t_1(2)}, \dots, b_n^{1(2)}, c_n^{1(2)}, \dots, b_n^{t_n(2)}, c_n^{t_n(2)})$.

Чатиштириш операториданр сўнг қуидаги янги хромосомалар олинади:

$Ch_1 = (b_1^{1(1)}, c_1^{1(1)}, \dots, b_1^{t_1(2)}, c_1^{t_1(2)}, \dots, b_n^{1(1)}, c_n^{1(1)}, \dots, b_n^{t_n(2)}, c_n^{t_n(2)})$

$Ch_2 = (b_1^{1(2)}, c_1^{1(2)}, \dots, b_1^{t_1(1)}, c_1^{t_1(1)}, \dots, b_n^{1(2)}, c_n^{1(2)}, \dots, b_n^{t_n(1)}, c_n^{t_n(1)})$

Икки θ_1 ва θ_2 она хромосомаларни чатиштириш орқали Ch_1 ва Ch_2 ларни ҳосил қилувчи алгоритм қуидаги кўринишида бўлади:

1-қадам. n та z_i ихтиёрий сонни генарациялаймиз, $1 \leq z_i \leq t_i$, бу ерда $t_i - x_i$ ($i = \overline{1, n}$) киувчи ўзгарувчининг терм-баҳолари сони.

2-қадам. z_i алмашиш нуқтасининг топилган қийматларига мос генларни алмаштириш қуидаги қоида бўйича амалга оширилади:

$$b_{ip}^{Ch_1} = \begin{cases} b_{ip}^{\theta_1}, & p \leq z_i, \\ b_{ip}^{\theta_2}, & p > z_i. \end{cases} \quad b_{ip}^{Ch_2} = \begin{cases} b_{ip}^{\theta_2}, & p \leq z_i, \\ b_{ip}^{\theta_1}, & p > z_i, \end{cases} \quad 1 \leq p < t_i, i = \overline{1, n}.$$

3-қадам. Термлар тартиби назоратини амалга оширамиз:

$$(b_{i\beta} > b_{i\eta}) \wedge (\beta < \eta) \Rightarrow b_{i\beta} \leftrightarrow b_{i\eta}, c_{i\beta} \leftrightarrow c_{i\eta}, 1 \leq \beta, \eta \leq l_i, i = \overline{1, n},$$

бу ерда \leftrightarrow белги алмаштиришни тушуnilади.

Мутация оператори. S векторнинг ҳар бир элементи p_m эҳтимоллик билан ўзгариши мумкин. Мутациянинг t элементини $Mu(t)$ орқали ифодаланади:

$$Mu(b_{ip}) = RANDOM([\underline{x}_i, \bar{x}_i]) \quad (2)$$

$$Mu(c_{ip}) = RANDOM([\underline{c}_i, \bar{c}_i]) \quad (3)$$

бу ерда $[\underline{c}_i, \bar{c}_i] - x_i$ киравчи ўзгарувчи терм-баҳоларининг яқинлик функцияси марказлашган-бузилиш коэффицентининг мумкин бўлган қийматлар оралиғи, $[\underline{c}_i, \bar{c}_i] \subset (0, +\infty]$, $i = \overline{1, n}$;

Мутация оператори алгоритми қуидаги кўриишда бўлади:

1-қадам. θ векторда ҳар бир $z \in \theta$ элемент учун $z = RANDOM([0, 1])$ тасодифий сонларни генерациялаймиз;

Агар $z > p_m$ бўлса, унда мутация амалга оширилмайди ва 2-қадамга ўтилади.

2-қадам. (2)-(3) формулаларга мувофиқ $z \in \theta$ элементнинг мутация операциясини амалга оширилади.

3-қадам. Сараланганлик назорати амалга оширилади.

Мувофиқлик функцияси. θ хромосомаларининг мувофиқлик функциясини $FF(\theta)$ (fitness function) орқали белгилаймиз. Мувофиқлик функцияси сифатида минус белгиси билан олинган оптималлаштириш мезонидан фойдаланилади.

БҲАнинг ишлаб чиқилган $F(S, B, C)$ моделлари учун (1) мезондан олинган θ хромосоманинг мувофиқлик функциясини қуидаги кўринишида бўлади:

$$FF(\theta) = -\sum_{j=1}^m [F(S_j, B, C) - y_j]^2.$$

Минус белгиси мувофиқлик функциясининг мазмуни ўзгармаслиги учун керак, яъни қуида таклиф этилаётган моделнинг сифати қанчалик қуи бўлса, унинг мувофиқлик функцияси қиймати шунчалик кичик бўлади.

Генетик алгоритмнинг тамойилига кўра қоришлириш амали учун аждодларни танлаш тасодифан амалга оширилмайди. Қандайдир хромосомада мувофиқлик функциясининг қиймати қанчалик катта бўлса, ушбу хромосома насл бериш эҳтимоллиги шунчалик юқори бўлади.

Аждодни танлаш услуби популяциядаги ҳар бир S_i хромосома мос равища p_i сонига мувофиқ қўйилишига асосланади ва у қуидагича ёзилади:

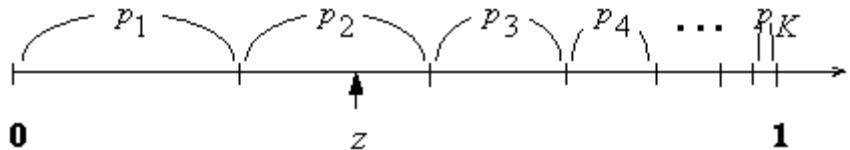
$$p_i \geq 0, \sum_{i=1}^K p_i = 1, FF(\theta_i) > FF(\theta_j) \Rightarrow p_i > p_j,$$

K – популяциядаги хромосомалар сони. p_i сони әхтимоллик қүйидагы хисобланадиган күринишида интерпретацияланади:

$$p_i = \frac{FF(\theta_i)}{\sum_{j=1}^K FF(\theta_j)}.$$

p_i сонлар қаторидан фойдаланиб, қоришириш амали учун ота-хромосомалар қүйидаги алгоритм орқали аниқланади:

1-қадам. Горизонтал сонлар ўқида p_i ажратамиз (2-расм).

4.3-расм. Ота-хромосомани танлаш

2-қадам. $[0, 1]$ оралиқда тенг тақсимот қонунига бўйсунувчи z тасодифий сонни генерациялаймиз (3.3-расм).

3-қадам. Аждод сифатида z сон тушган p_i оралиққа мос θ_i хромосомани танлаймиз. Масалан, 2-расмда генерацияланган z сон θ_2 ни ота хромосома сифатида аниқлайди.

4-қадам. Иккинчи ота-хромосомани аниқлаш учун 1-3 қадамлар тақорорланади.

Популяцияни генерациялаш. Популяцияни генерациялаш деганда қориширишга келтирилувчи ечимларнинг (ота-хромосомаларнинг) бошланғич тўпламини аниқлаш тушунилади. Дастребки ечимларни (S вектор элементларини) қўйидаги кўринишида берилади

$$\begin{aligned} b_i^0 &= RANDOM\left[\underline{x}_i, \bar{x}_i\right], \\ c_i^0 &= RANDOM\left[\underline{c}_i, \bar{c}_i\right], \end{aligned}$$

бу ерда $RANDOM\left[\xi, \bar{\xi}\right]$ - $\left[\xi, \bar{\xi}\right]$ оралиқда тенг тақсимланадиган тасодифий сонни топиш амали.

Хромосомаларнинг дастребки варианtlарини тасодифий аниқлагандан сўнг уларни термларнинг тартибланганлиги сақланиши учун назорат қилишга тўғри келади.

Дастребки популяцияда K ота-хромосомалар мавжуд деб тахмин қилинади.

Генетик алгоритмнинг ҳар бир итерациясида популяция $K \cdot p_c$ бола-хромосомаларга кўпаяди, бу ерда p_c – қоришириш

коэффиценти. Популяциянинг доимий ўлчамини (K) сақлаб қолиш учун ҳар бир кейинги итерацияда яроқсиз $K \cdot p_c$ хромосомаларни ташлаб юборишга тўғри келади. Шуни ҳисобга олиб, БҲАда $F(S, B, C)$ норавшан моделини оптималь созлаш генетик алгоритми қуидаги кўринишда бўлади:

1-қадам. Дастребки популяцияни генерациялаш.

2-қадам. БҲА босқичлари ёрдамида $FF(\theta_i), i = \overline{1, K}$ мувофиқлик функциясининг қийматини топиш.

3-қадам. Ота-хромосомаларнинг $\frac{K \cdot p_c}{2}$ жуфтлиги аниқланади.

4-қадам. Қоришириш алгоритми орқали ҳар бир ота-хромосома жуфтликлари учун қоришириш амали бажарилади.

5-қадам. Олинган бола-хромосомаларни мутация алгоритмига мувофиқ p_m эҳтимоллик билан мутация амалга оширилади.

6-қадам. Олинган $K + K \cdot p_c$ ўлчовли популяциядаги хромосомаларнинг $FF(\theta_i)$ мувофиқлик функцияси ёрдамида аниқланган $K \cdot p_c$ тасини олиб ташаланади.

7-қадам. Агар олинган S_i хромосома учун $FF(\theta_i) = 0$ бўлса, унда алгоритм ишини тўхтатади, акс ҳолда 8-қадамга ўтади.

8-қадам. Агар берилган қадамлар сони якунланмаган бўлса, унда 2-қадамга ўтилади, акс ҳолда БҲА орқали олинган $FF(\theta_i)$ мувофиқлик функциясининг энг юқори қийматига эриштирувчи хромосома субоптималь ечимни акс эттиради. Алгоритм ишини тўхтатади.

Таъдидлаш жоизки, норавшан белгининг қиёсланаётган икки қиймати бир вақтда битта терм-тўпламга тегишли бўлса, улар бир-бирига яқин бўлади:

$$\rho(x_{ij}, x_{iq}) = \begin{cases} 1, & \mu_{A_v}^*(\xi_{ij}) = \mu_{A_v}^*(\xi_{iq}) \\ 0, & \text{акс} \end{cases}$$

бу ерда

$$\mu_{A_v}^*(\xi_{ij}) = \max_{v=1,t}(\mu_{A_v}(\xi_{ij}),$$

$$\mu_{A_v}^*(\xi_{iq}) = \max_{v=1,t}(\mu_{A_v}(\xi_{iq}).$$

Бу ерда норавшан белгининг барча x_{ij} қийматлари қуидаги ифодалан орқали ягона универсал $[0, v]$ оралиқка келтирилади:

$$\xi_{ij} = v \frac{\underline{x}_{ij} - \bar{x}_{ij}}{\bar{x}_{ij} - \underline{x}_{ij}}$$

бу ерда $\overline{x_{ij}}, \underline{x_{ij}} = x_{ij}$ қийматларнинг ўзгариш оралиғи, $i=\overline{1,n}$, ξ_{ij} – нормаллаштирилган белги.

S_j ва S_q объектларнинг $\tilde{\omega}$ -қисми бүйича $r(\tilde{\omega}S_j, \tilde{\omega}S_q)$ яқинлик функцияси ҳисобланғандан сўнг БҲАнинг 3-5 босқичларида K_u , $u=1,2,\dots,l$ синф учун $\Gamma(S_j, K_u)$ овозлар ҳисобланади [35]:

$$\Gamma(S_j, K_u) = \frac{1}{N_u} \sum_{q=m_{u-1}+1}^{m_u} \sum_{\tilde{\omega} \in \Omega_A} r(\tilde{\omega}S_j, \tilde{\omega}S_q),$$

бу ерда $S_q \in K_u$, $q = \overline{m_{u-1}+1, m_u}$, $N_u, N_u = m_u - m_{u-1} - K_u$ синфдаги объектлар сони.

Қараб ўтилган алгоритм эксперталар томонидан бериладиган ўқув танланмалар асосида БҲАнинг адаптив моделини қуриш имконини беради.

Таъкидлаш жоизки, генетик алгоритм ёрдамида БҲА каби мураккаб алгоритмларнинг параметрларини созлашда жуда кўп ҳисоблашлар ва вақт сарфини талаб қиласди. Бу муаммони ҳал этишда кўпроцессорли параллел ҳисоблаш технологиясидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Ушбу бобда қисмий прецедентликка асосланган БҲА норавшан ёндашувли модификацияларини амалга ошириш асосий мақсад қилиб олинган бўлиб, қуйидаги натижаларга эришилди:

- Норавшан тўпламлар назариясида норавшан белгиларнинг ўзаро яқинлигини аниқлаш учун зарурый элементлари келтирилади. Унда асосан тегишлилик функциялари, норавшан мантикий хуросалар ўрин олган;
- Ўқув танланмани норавшан қоидалар базасига акслантириш ва унинг устида фазификация ва дефазификация усулларидан фойдаланиб миқдорий қўринишга ўтказилди;
- БҲАнинг НТН элементлари қўлланилган янги босқичлари ишлаб чиқилди.

В БОБ. ТАСНИФЛАШ МАСАЛАЛАРИНИ ЕЧИШДА АНЬАНАВИЙ ВА НОРАВШАН-ТҮПЛАМЛИ ЁНДАШУВГА АСОСЛАНГАН ТИЗИМЛАР

5.1. Таниб оловчи дастурий мажмуа тузилмаси, функционал имкониятлари ва график интерфейси

Тадқиқот ишида ишлаб чиқилган назарий маълумотлар асосида таниб оловчи дастурий мажмуани яратиш, уни уни синовдан ўтказиш ҳамда амалиётга тадбиқ этиш ишнинг муҳим қисми ҳисобланади.

Ҳозирги кунда ҳар бир соҳада натижаларни яхшилашга қаратилган турли ёндашувлар, тамойиллар ва усулларнинг ишлаб чиқилиши ҳамда замонавий компьютерларнинг техникавий таъминоти кучайиши бундай дастурий маҳсулотларни яратишга бўлган талабларни ҳам орттишига олиб келди.

Ўтган асрнинг 70-йиллари бошларида БҲА асосида яратилган таниб олиш соҳасида ўз даврининг самарали дастурий маҳсулотларидан бири ҳисобланган ПРАСК-1 таниб оловчи дастурий мажмуаси ишлаб чиқилган [42,53]. Ҳозирги куннинг замонавий ахборот технологиялар талабларига жавоб бера оладиган, МИТнинг замонавий усуллар ва алгоритмлардан фойдаланиладиган дастурий маҳсулотлар ишлаб чиқиш ва уларни такомиллаштириб бориш мақсадга мувофиқдир. Тадқиқот иши доирасида келтириладиган таниб оловчи дастурий мажмуа – ПРАСК-2 (ПРАСК-1нинг мантиқий давомидир). ПРАСК-2 мажмуасида қисмий прецедентлик алгоритмлари синфида сўнги йилларда ишлаб чиқилган ва қўшимча функциялар билан бойитилди. ПРАСК-2 да асосан БҲА ёрдамида таснифлаш масаласига алоҳида эътибор қаратилади. Бундан ташқари пераметризация ва кластеризация блоклари ҳам келтирилади [110]. ПРАСК-2 мажмуаси ва унинг модуллари Microsoft Visual Basic 6.0 дастурлаш муҳитида ишлаб чиқилган.

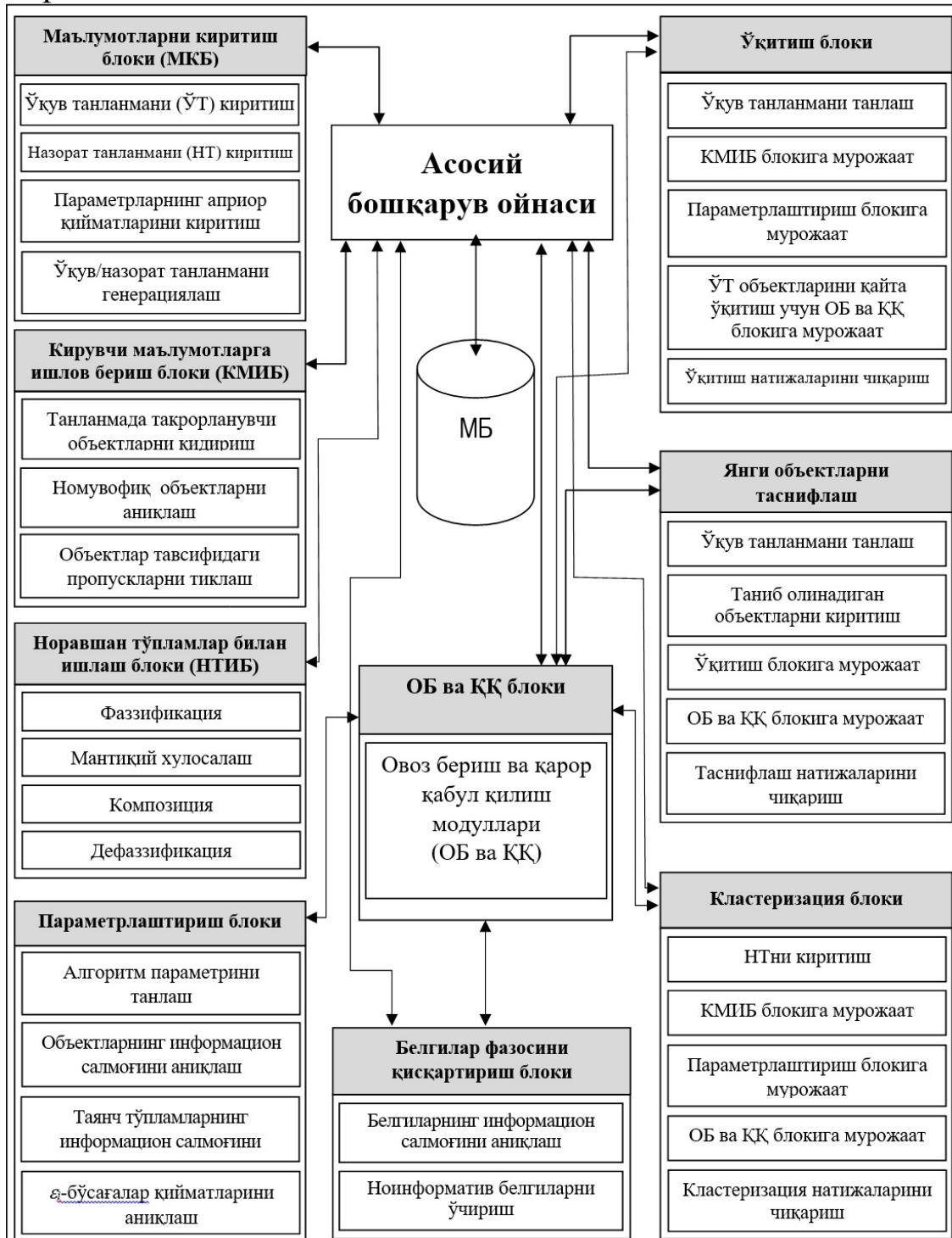
ПРАСК-2 нинг функционал тузилмаси. ПРАСК-2 мажмуасида ПРАСК-1 умумий тамойиллари, блокларига асосланган бўлиб, амалга оширилиши ва ўзгаришлари қуидагилар:

- маълумотларга дастлабки ишлов бериш;

- белгилар фазосини қисқартириш;
- предмет соҳа (ПС)га алгоритмнинг мослашишини таъминлаш;
- параметрларни тестлаш.

Бундан ташқари мажмууда юқоридаги параграфларда келтирилган алгоритмлар модуллар сифатида шакллантирилган.

ПРАСК-2 мажмуасининг умумий тузилмаси 4.1-расмда келтирилган.

5.1-расм. ПРАСК-2нинг умумий тузилмаси

Юқорида келтирилган тузилма ПРАСК-2 мажмуасининг умумий иш режими ҳамда унинг асосий модулларини яратиш хақида ахборот беради.

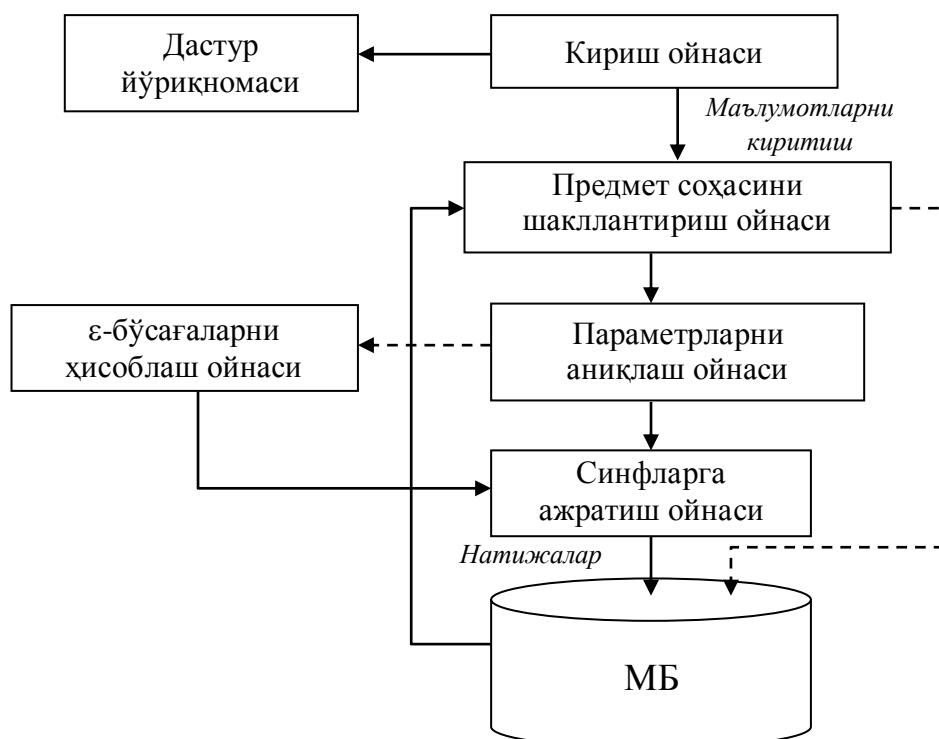
Мажмуанинг функционал имкониятлари:

- ПС маълумотларини киритиш учун махсус шаблонлардан фойдаланадиган маълумотлар базасини яратиш;
 - ўқув танланма ва назоратдаги объектларни киритиш, ўзгартириш, юклаш ва акс эттириш;
 - параметрларни киритиш ёки ўқув танланма асосида уларни турли усуллар ёрдамида аниқлаш;
 - назоратдаги объектларни қисмий прецедентлик тамойилларига асосланган БҲА ёрдамида синфларга ажратиш.

ПРАСК-2нинг “дўстона” интерфейси тимсолларни аниқлаш фойдаланувчиларининг кенг оммасига мўлжалланган. Унинг сўнгги (ПРАСК-2М) версияси универсал платформали Java дастурлаш тилида ишлаб чиқилмоқда.

Куйидаги параграф ушбу модулларнинг формалари схемаси, иш режими блок-схемаси ва бошқа маълумотлар келтирилади.

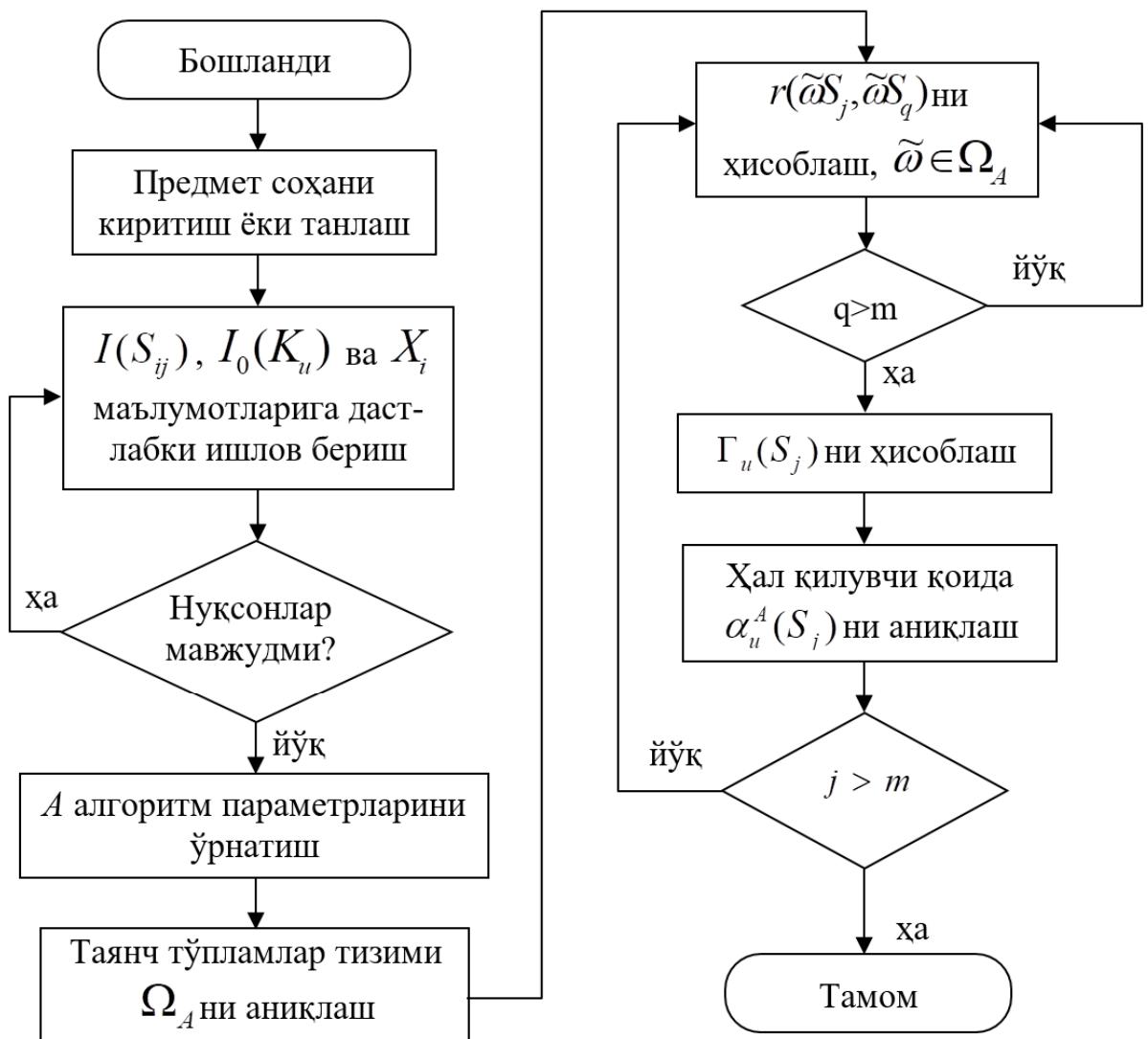
ПРАСК-2 нинг асосий модуллари. 5.2-расмда ПРАСК-2 блоклари формаларнинг тузилмаси келтирилган. Ҳар бир модул бир нечта қисм дастурларга бўлинади.

5.2-расм. ПРАСК-2 нинг асосий блоклари

Юқорида келтирилган 5.2-расмда блокларнинг кетма-кет иш бажариши ва сифат функцияси ёрдамида мақбул параметрларни аниқлаш ёритилган. Қуида мазкур блоклар ҳақида янада чуқурроқ маълумотлар келтирилади.

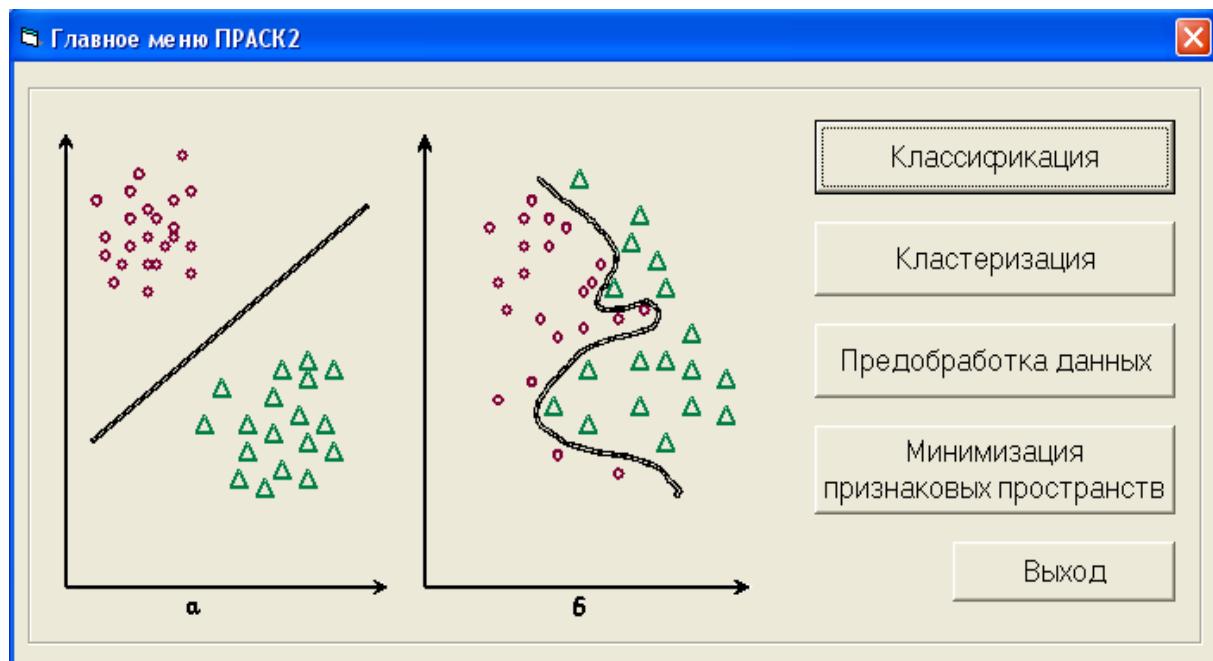
5.3-расмда юқорида келтирилган формаларни бошқарувчи процедураларнинг блок-схемаси тақдим этилган.

5.3-расм. Объектларни синфларга ажратиш жараёнининг блок-схемаси

ПРАСК-2 мажмуасининг график интерфейси. ПРАСК-2нинг график интерфейси асосан икки қисмдан иборат: биринчиси

предмет соҳа ва ўқув танланма параметрлари, иккинчиси эса ўқитиш ва синфларга ажратиш жараёнини бажарувчи ойналардан ташкил топади. Дастурни ишга туширганда экранда қуидаги ойна пайдо бўлади.

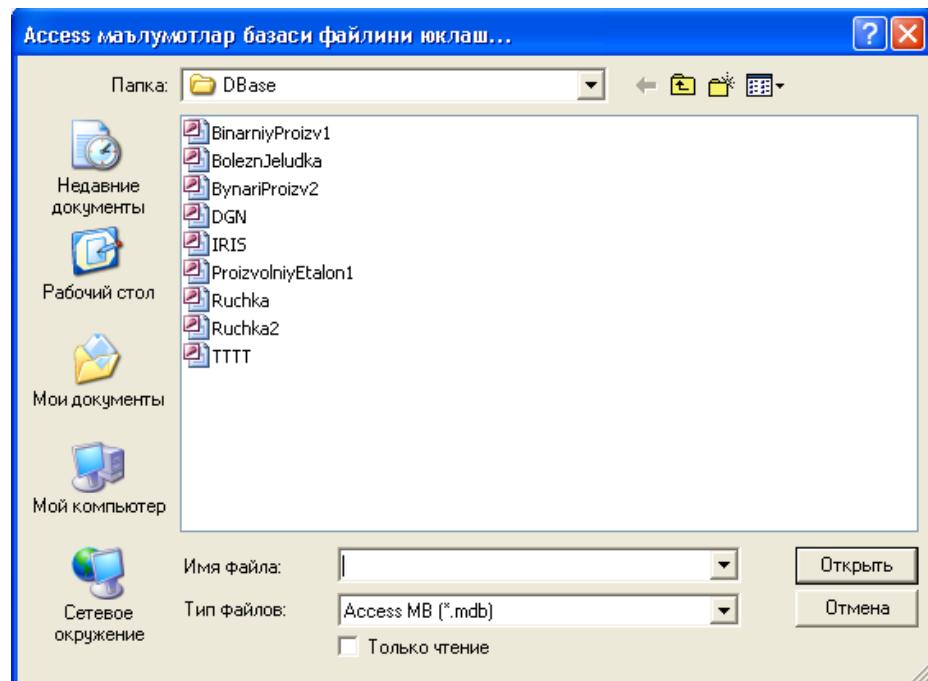

5.4-расм. Дастурнинг асосий ойнаси.

ПРАСК-2 нинг кейинги ойналари ва тавсифлари билан қуидаги қисми параграфларда келтирилади.

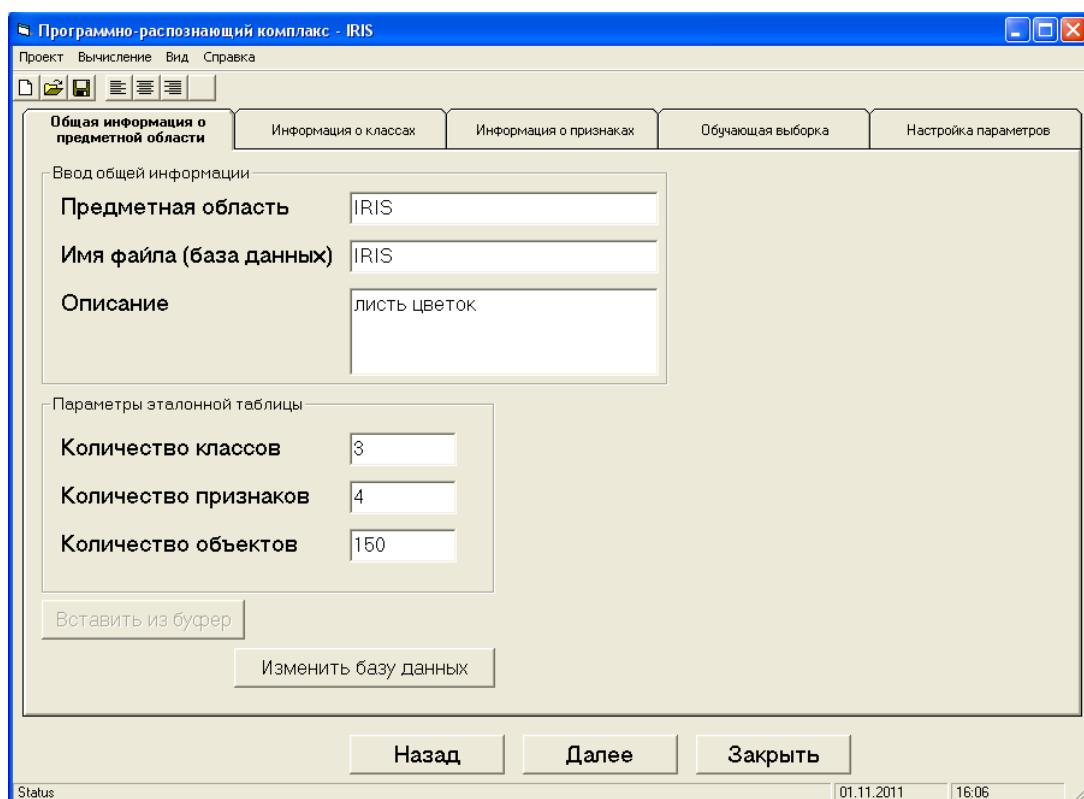
Қуидаги ойнада синфларга ажратиш масаласини ҳал этишда янги предмет соҳа (ПС) учун «Новый» тутмаси, хотирадаги ПС учун «Открыть» тутмасидан фойдаланилади. Дастурдан фойдаланиш учун фойдаланувчиларга қўлланма «Руководство», дастур ҳақидаги умумий маълумотлар «О программе» тутмалари орқали аниқланади.

Юқорида ПС ҳақида киритилган маълумотлар (mdb) базага сақланади. Базада сақланган маълумотларни дастлабки ойнадаги «Открыть» тутмасини босиб, маълумотлар базаси (МБ) файлни қуидаги ойнадан танланади (5.5-расм). Танланган МБ маълумотларини, параметрларини ўзгартириш ёки қайта ҳисоблаш ишлари олиб бориши мумкин.

5.5-расм. МБни юклаш мулокат ойнаси

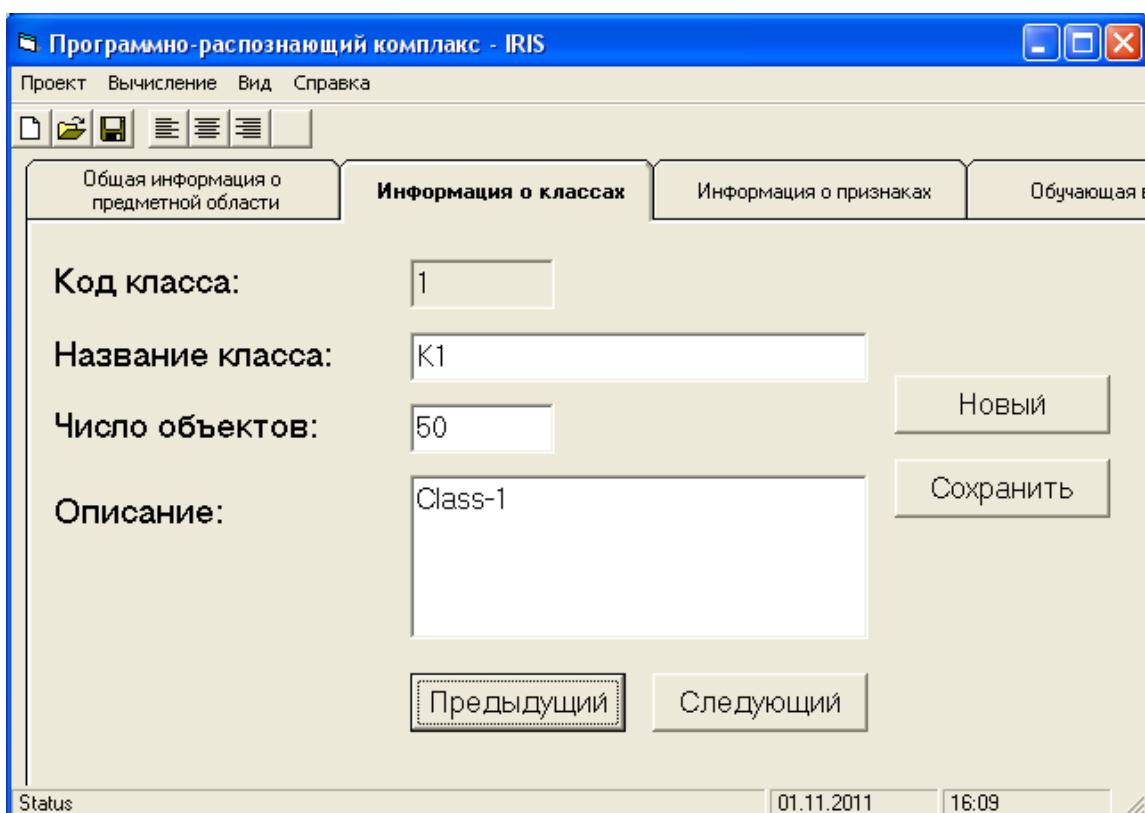
Қуйидаги расмда хотирада сақланган «IRIS» маълумотлар базаси (Фишер ирислари ўқув танланмаси) юкландиганини кўриш мумкин (5.6-расм). «IRIS» маълумотлар базасини ўқитиш жараёни кейинги моделли масалаларни тажрибадан ўтқазиш 5.5-параграфида батафсил ёритилган.

5.6-расм. Предмет соҳалар параметрлари

ПСни ўзгаририш учун «Изменить баз данных» тугмаси ишлатилади. Агар янги ПС киритилса, бу тугманинг ўрнига «Создать баз данных» тугмаси фаол бўлади ва у ишлатилганда «Имя файла (база данных)» катагидаги ном билан махсус шаблонлардан иборат бўлган маълумотлар базаси ва унинг синфларни, белгиларни ҳамда объектларни киритиш мумкин бўлган жадвалларини автоматик яратади.

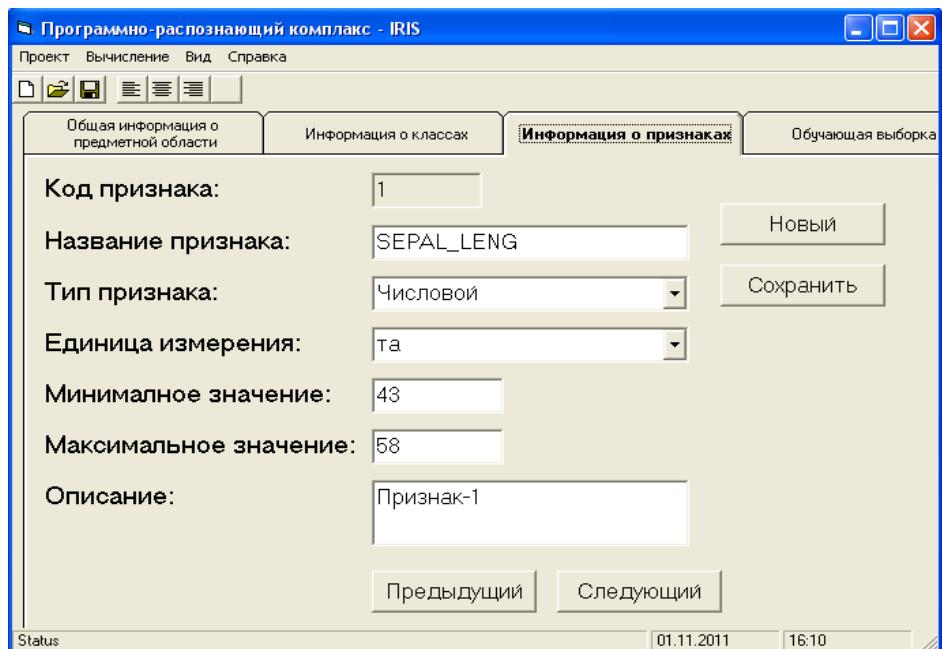
Синфлар ҳақидаги барча маълумотлар қўйидаги ойнада акс эттирилади (5.7-расм). Унда синф коди, номи, эталон объектлари сони ва тавсифи келтирилади. Агар янги ПС киритилаётган вақтда уларни қўшиш мумкин бўлади.

5.7-расм. Синфларни акс эттириш.

Белгилар ҳақидаги умумий маълумотлар қўйидаги ойнада келтирилган (5.7-расм). Ҳар бир белгининг параметрлари (код рақами, номи, типи, минимал ва максимал қийматлари, ўлчов бирлиги, тавсифи)нинг маълумотлар базасига киритилади.

Белгиларнинг метрик ўлчовларини аниқлаш учун белги типи майдонидан ёки умумий маълумотлари соҳасидан метрикани танловчи усуллардан фойдаланилади (2.2-параграфга қаранг).

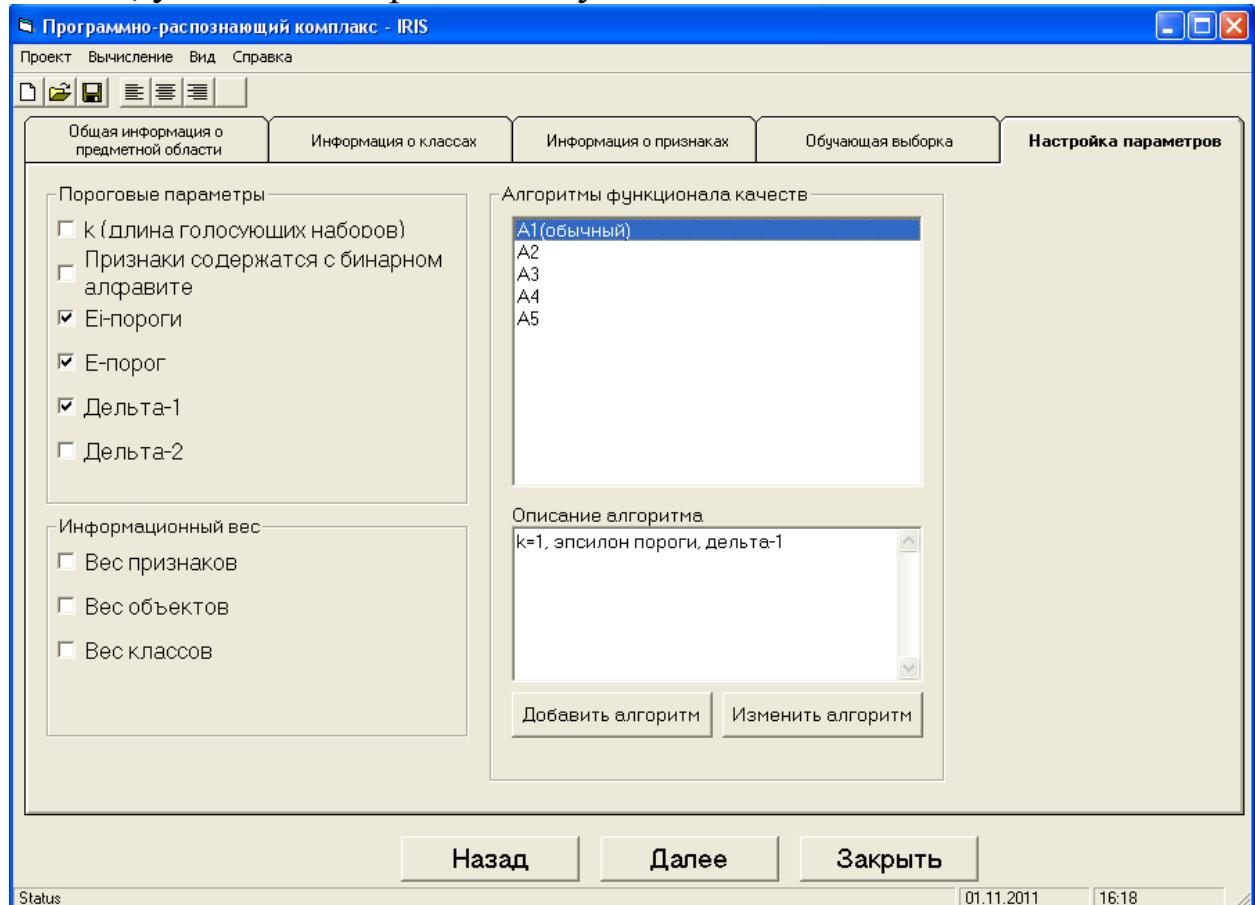
5.8-расм. Белгиларни аниқлаш соҳаси ва типларини киритиш.

Ўқув танланма маълумотлари тўплами жадвали, унинг майдонлари (белгилар ва синфлар), қаторлари (объектлар) қийматлари келтирилади (4.9-расм). Бу ойнадаги барча тугмалар мажмуанинг муҳим вазифаларини (ўқитиш, параметрларни созлаш) бажаради.

Общая информация о предметной области						Информация о классах		Информация о признаках		Обучающая выборка		Настройка параметров																																																																																															
<table border="1"> <thead> <tr> <th></th> <th>x1</th> <th>x2</th> <th>x3</th> <th>x4</th> <th>Классы</th> </tr> </thead> <tbody> <tr><td>S1</td><td>50</td><td>33</td><td>14</td><td>2</td><td>1</td></tr> <tr><td>S2</td><td>64</td><td>28</td><td>56</td><td>22</td><td>3</td></tr> <tr><td>S3</td><td>65</td><td>28</td><td>46</td><td>15</td><td>2</td></tr> <tr><td>S4</td><td>67</td><td>31</td><td>56</td><td>24</td><td>3</td></tr> <tr><td>S5</td><td>63</td><td>28</td><td>51</td><td>15</td><td>3</td></tr> <tr><td>S6</td><td>46</td><td>34</td><td>14</td><td>3</td><td>1</td></tr> <tr><td>S7</td><td>69</td><td>31</td><td>51</td><td>23</td><td>3</td></tr> <tr><td>S8</td><td>62</td><td>22</td><td>45</td><td>15</td><td>2</td></tr> <tr><td>S9</td><td>59</td><td>32</td><td>48</td><td>18</td><td>2</td></tr> <tr><td>S10</td><td>46</td><td>36</td><td>10</td><td>2</td><td>1</td></tr> <tr><td>S11</td><td>61</td><td>30</td><td>46</td><td>14</td><td>2</td></tr> <tr><td>S12</td><td>60</td><td>27</td><td>51</td><td>16</td><td>2</td></tr> <tr><td>S13</td><td>65</td><td>30</td><td>52</td><td>20</td><td>3</td></tr> <tr><td>S14</td><td>56</td><td>25</td><td>39</td><td>11</td><td>2</td></tr> <tr><td>S15</td><td>65</td><td>30</td><td>55</td><td>18</td><td>3</td></tr> </tbody> </table>							x1	x2	x3	x4	Классы	S1	50	33	14	2	1	S2	64	28	56	22	3	S3	65	28	46	15	2	S4	67	31	56	24	3	S5	63	28	51	15	3	S6	46	34	14	3	1	S7	69	31	51	23	3	S8	62	22	45	15	2	S9	59	32	48	18	2	S10	46	36	10	2	1	S11	61	30	46	14	2	S12	60	27	51	16	2	S13	65	30	52	20	3	S14	56	25	39	11	2	S15	65	30	55	18	3	<input type="button" value="Генерация эталона"/> <input type="button" value="Импорт из Excel"/> <input type="button" value="Экспорт в Excel"/> <input type="button" value="Повторяемые объекты"/> <input type="button" value="Сохранить данные"/> <input type="button" value="Выбор метрику"/>		<input type="button" value="Классификация по нечеткому подходу"/> <input type="button" value="Классификация по нечеткому подходу2"/>		<input type="button" value="Вес признаков"/> <input type="button" value="Вес объектов"/> <input type="button" value="Вес классов"/>	
	x1	x2	x3	x4	Классы																																																																																																						
S1	50	33	14	2	1																																																																																																						
S2	64	28	56	22	3																																																																																																						
S3	65	28	46	15	2																																																																																																						
S4	67	31	56	24	3																																																																																																						
S5	63	28	51	15	3																																																																																																						
S6	46	34	14	3	1																																																																																																						
S7	69	31	51	23	3																																																																																																						
S8	62	22	45	15	2																																																																																																						
S9	59	32	48	18	2																																																																																																						
S10	46	36	10	2	1																																																																																																						
S11	61	30	46	14	2																																																																																																						
S12	60	27	51	16	2																																																																																																						
S13	65	30	52	20	3																																																																																																						
S14	56	25	39	11	2																																																																																																						
S15	65	30	55	18	3																																																																																																						
						<input type="button" value="Назад"/> <input type="button" value="Далее"/> <input type="button" value="Закрыть"/>																																																																																																					
												01.11.2011 16:11																																																																																															

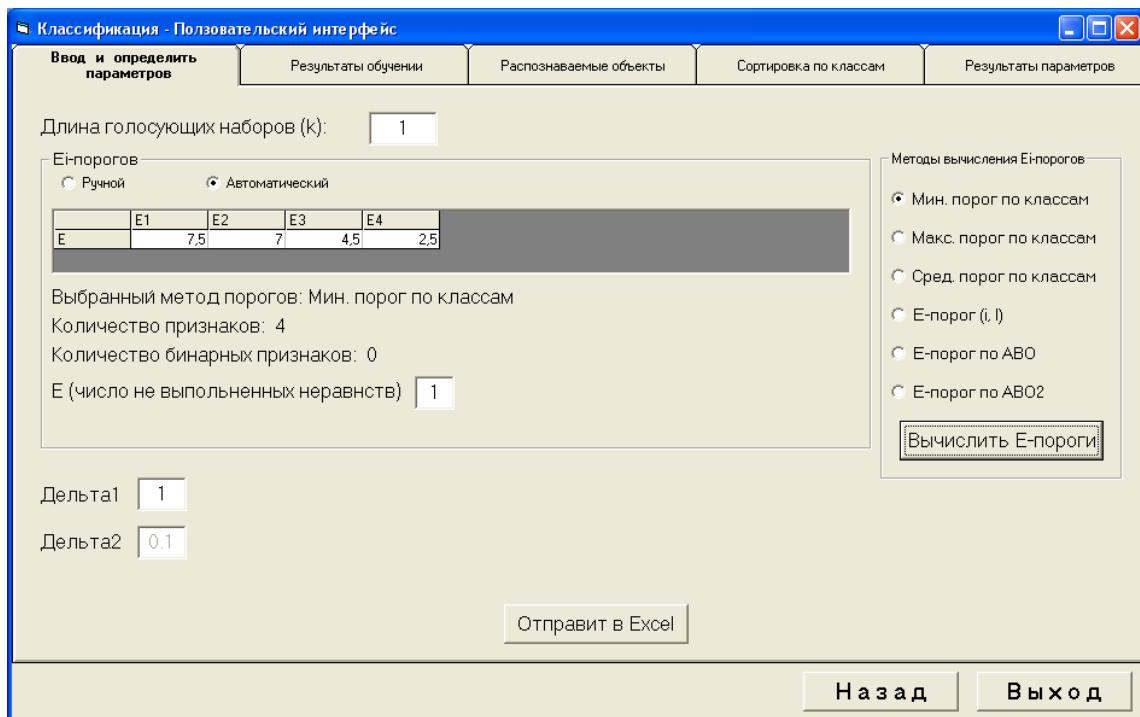
5.9-расм. Ўқув танланмани ўқитиш ойнаси.

Предмет соҳа бўйича қабул қилиниши зарур бўлган ёки натижаларни яхшиловчи БҲАнинг параметрларини танлаш, ўрнатиш вазифлари қуйидаги ойнада бажарилади. Унда параметрларга боғлиқ бўлган бир нечта A_i алгоритмлар келтирилган. Бу ойнада фойдаланувчи керакли параметрларни танлаб, ўзининг алгоритмини тузиш имконига эга.

5.10-расм. Параметрларни ўрнатиш ойнаси.

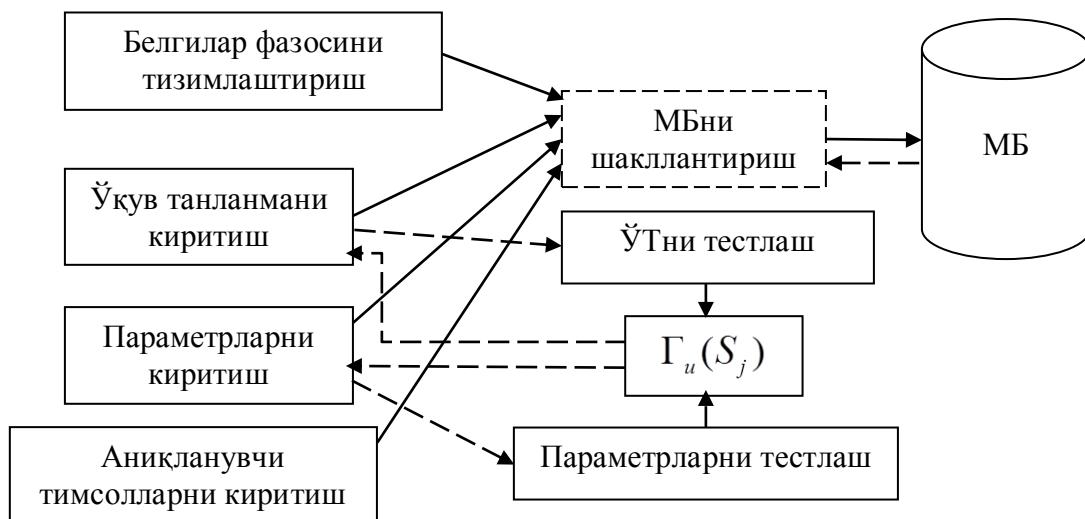
ПРАСК-2нинг синфларга ажратиш ойнаси бир нечта бандлардан иборат. Унинг дастлабки ойнаси «Параметрлар қийматларини аниқлаш ва киритиш»га қаратилган. Унда баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари (БҲА)нинг параметрлари ($\varepsilon_1, \varepsilon_2, \dots, \varepsilon_n, k, \delta_1, \delta_2$) киритилади. Бу ойнада эса ε -бўсағани ҳисоблаш ойнаси келтирилган. ε -бўсағани ҳисоблаш усулларидан мақбулини танлаш 2.4-параграфда келтирилган. Бу ойнада параметрларни комбинация усули ёрдамида олиб бўлмайди. Агар муҳим параметрлардан бири танламай қолса, унга тобе бўлган параметрни танлаш нотўғри бўлади. Шунинг учун параметрларни танлаш ойнасидан қоидалар асосида фойдаланиш зарур, акс ҳолда дастурда хатолик эълон қилинади.

5.11-расм. Параметрлаштиришда ε -бўсағани ҳисоблаш.

5.2. ПРАСК-2 модуллари

«Маълумотларни киритиш» модули. Қуйида ушбу модулнинг схемаси, вазифалари ва уларнинг тавсифлари ҳақида баён этилади.

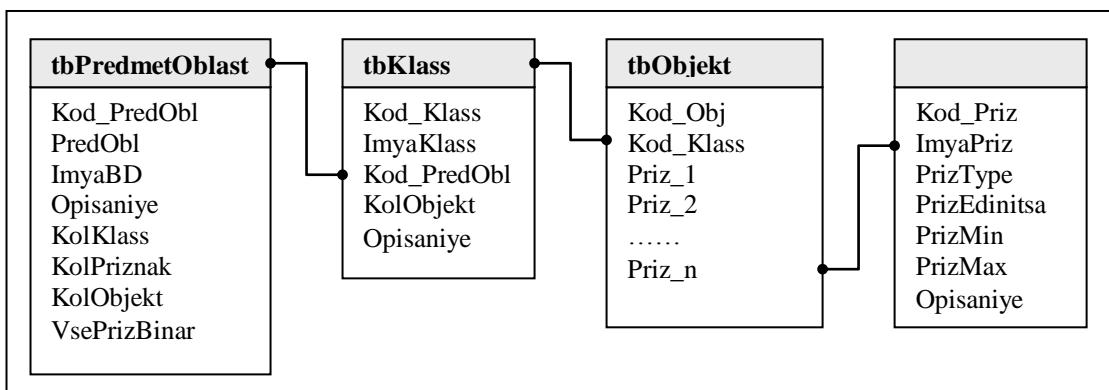

5.12-расм. «Маълумотларни киритиш» модули

Бу ерда «ЎТни тастлаш» - ўқув танланма(ЎТ)ни тест ёрдамида текшириш, $\Gamma_u(S_j)$ - овозларни ҳисоблаш функцияси.

Предмет соҳа (ПС) ҳақидаги барча маълумотлар «Маълумотларни киритиш» модулининг юқоридаги схемасида шакллантирилади. Маълумотлар эса МБда яратилган турли кўринишдаги ПСларини стандарт формада киритишга мўлжалланган маҳсус шаблонларга асосланган жадвалларда сақланади.

МБда синфларга ажратиш масаласи учун маҳсус шаблонлар тузилмаси шакллантирилган ва унинг асосий жадваллари қўйида келтирилган.

5.13-расм. МБдаги маҳсус шаблоннинг структураси

5.13-расмда келтирилганидек, ПС ҳақидаги керакли ахборотлар маълумотлар базаси(МБ)нинг асосий жадвалларида сақланади. Ҳар қандай ПС маълумотларига қўра бир-биридан фарқ қиласи. Агар унинг маълумотлари МБга киритилмаган бўлса, юқоридаги структуравий жадваллардан ташкил топган МБ автоматик яратилади. Бунинг учун ПС маълумотлари маҳсус шаблонлари талабларига мос стандарт шаклга келтирилади.

Қўйида «Маълумотларни киритиш» блокида бажариладиган вазифаларнинг бажарилиш қадамлари келтирилади.

1. Дастрраб ПС ҳақидаги ҳақидаги маълумотлар 5.13-расмда келтирилган майдонлар бўйича киритилади. Унда киритилган синфлар, белгилар, обьектлар сони ҳисоблаш жараёни учун мос равишида l, n, m ўзгарувчиларга берилади. Белгиларнинг қийматлари мантиқийлигини кўрсатувчи байроқчанинг “рост” қийматни қабул қилиши фақат Хемминг метрикасидан фойдаланиш рухсатини беради.

2. Объект белгиларни киритиш мобайнида унинг керакли қийматлари кўрсатилади (5.13-расм). Метрик ўлчов бирлигини танлаш барча ПСга оид ўқув танланма киритилгандан сўнг –

метрикани танлаш блокида адаптив амалга оширилади. Объектларнинг белгилари қийматларини киритишида оралик чегаралар ўрнатилади. Белгилар тўпламини X_1, X_2, \dots, X_n деб белгилаймиз.

3. Синфлар ҳақидаги инфомациялар $I_0(K_1, \dots, K_l)$ 5.1-жадвалда келтирилганидек киритилади.

4. Объектларни ўқув танланма жадвалига киритиш жараёнида белгилар ва синфларнинг тўғри киритиш тартиблари асосида чегараланади. Бу $S_{ij} = (a_{1j}, a_{2j}, \dots, a_{nj})$ - объектларни белгиланиши.

5. Кўшимча имкониятлар. Бу ерда ўқув танланма объектларини киритилгандан сўнг дастлабки ишлов бериш вазифалари амалга оширилади. Жумладан, ўқув танланмада такрорланган объектларни излаш, уларнинг элементлари қийматларининг номутаносиблиги ва нуқсонларини аниқлаш ҳамда МБ жадвалларини MS Excel электрон жадвалига экспорт қилиш.

Белгиларда метрика функцияниң мослигини аниқлаш. ПРАСК-2М мажмуасида метрикани танлаш икки хил ҳолатда юзага келади: 1. «Маълумотларни киритиш» блокида ҳар бир белги учун қатъий метрик ўлчовни ўрнатиш. Бу ёндашув ПС мутахассислари ёки дастур администратори томонидан тавсия этилади; 2. Тизим ўқув танланмадаги объектларнинг ҳар бир белгилари қийматлари асосида метрик ўлчовни адаптив равища жорий қиласди. Бу ҳолатда тизим ПСни мавжуд белгилари асосида метрик ўлчовлар тўпламидаги мос метрикани танлайди. Биринчи ёндашувни тизим ёрдамида текшириш ва шу билан бирга иккинчи ёндашув натижаларини мутахассислар ҳукмига ҳавола этиш хатоларни камайтиришга хизмат қиласди.

Метрикалар ҳақида умумий маълумотлар ва уларни танлаш босқичлари [57]да келтирилган. Ҳар бир белги учун коррект метрикани танлаш «IF-THEN» қоидалари орқали амалга оширилади.

Белгилар учун метрика танлови амалга оширилгандан сўнг ўхшашиблик даражалари аниқланаётган объектларнинг ўзаро яқинлик баҳоларини ҳисоблаш бошланади. Баҳоларни ҳисоблашнинг ҳар бир босқичларида параметрларни киритиш ёки аниқлаш талаб этилади.

БХА параметрларидан фойдаланиш. Турли усул ва алгоритмларда ўзига хос бўлган параметрлардан

фойдаланилганидек, БХА ҳам кўп параметрли алгоритмлар сирасига киритилади.

Параметрларни аниқлашнинг умумий босқичлари қуйидагича:

1. параметрларнинг дастлабки қийматларини аниқлаш;
2. дастлабки j -объектни A алгоритм ёрдамида синфга ажратиш;
3. Агар объект ўз синфига тўғри киритилса, 5-қадамга ўтилади;
4. Агар объект ўз синфига тўғри киритилмаса, параметрларни керакли йўналиш бўйича тўғрилаб борилади;
5. $j+1$ -объектга ўтиш.

Бу жараён ўқув танланмадаги хатолар сонини камайтириб бўлмайдиган ҳолатигача давом этади.

Параметрни ҳисоблаш, алгоритмни сифатини текшириш каби вазифалар $\Gamma_u(S_j)$ - овозларни ҳисобловчи блокка бевосита боғлик бўлади. Қуйида «Овоз бериш» блоки ҳақида сўз юритилади.

Объектларни таснифлаш масаласи учун «Овоз бериш» модули. Бу модул киритиш модулида тасвирланган ўқув танланма, синфлар, белгилар ва назоратдаги объектлар тўплами ҳақидаги ахборотлар ҳамда керакли бўлган параметрлардан фойдаланган ҳолда ҳар бир объектнинг синфларга берадиган овозлари миқдорий ҳисобланади.

Мазкур модулда вазифаларининг босқичлари қуйида келтирилади:

1. белгилар қийматларининг мантиқий ёки мантиқий эмаслигини аниқлаш;
2. овоз берувчи белгилар сони k нинг миқдорига боғлиқлигини аниқлаш
3. 1.8-параграфда юқоридаги босқичларга мос келувчи (1.8.1-1.8.4) формулалар ёрдамида овозларни ҳисоблаш.

Овозларни $\Gamma_u(S_j)$ билан белгиланган ва уларни ҳисоблашнинг бир нечта усуллари мавжуд. Бу усуллардан асосийлари [38,42] да келтирилган ва теоремаларда исботланган. Овозларни ҳисоблашнинг ушбу теоремаларида келтирилган формулалар мажмуанинг «Овоз бериш» блокида қўлланилган.

Қуйида 1- ва 2-формулалар белгиларнинг мантиқий қийматлари учун қўлланилади.

1. K_u синфга S объектнинг берадиган овози

$$\Gamma_u(S) = \sum_{q=m_{u-1}+1}^{m_u} C_{\tilde{r}(S, S_q)}^k. \quad (4.1)$$

Юқоридаги формула овозларни k параметрига боғлиқ бўлган ҳолатда ҳисоблашни амалга оширилади. Ω_A тўпламдаги k га тенг бўлган барча қисм тўпламларнинг таққосланувчи S ва S_q обьектларнинг мос тушувчи белгилари сони $\tilde{r}(S, S_q)$ билан ҳисобланади. Мос тушмайдиган белгилар сони $\rho(S, S_q)$ билан белгиланиб, $\tilde{r}(S, S_q) = n - \rho(S, S_q)$ бўлади.

Куйидаги формула k параметрга боғлиқ бўлмаган ҳолатлар учун қўлланилади.

2. K_u синфга S обьектнинг берадиган овози

$$\Gamma_u(S_j) = \sum_{q=m_{u-1}+1}^{m_u} 2^{\tilde{r}(S, S_q)} - 1. \quad (4.2)$$

3- ва 4-формулалар белгиларнинг ихтиёрий, микдорий қийматлари учун қўлланилади. Улар мос равища k параметрга боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган ҳолатлар учун келтирилади.

3. K_u синфга S обьектнинг берадиган овози

$$\Gamma_u(S_j) = \sum_{q=m_{u-1}+1}^{m_u} C_{n-\tilde{\rho}(S, S_q)}^k. \quad (4.3)$$

4. K_u синфга S обьектнинг берадиган овози

$$\Gamma_u(S_j) = \sum_{q=m_{u-1}+1}^{m_u} (2^{n-\tilde{\rho}(S, S_q)} - 1). \quad (4.4)$$

Юқоридаги формулалар ёрдамида олинган натижалар кейинги «Қарорлар қабул қилиш» блокида ҳал қилувчи қарорлар қабул қилишни амалга оширади.

«Қарорлар қабул қилиш» модули. Бу модулнинг вазифаси олинган $\Gamma_u(S_j)$ ($u = \overline{1, l}$, $j = \overline{1, m}$) овозларнинг қийматларини l синфдан қай бирига тегишлилигини аниқловчи қарорлар қабул қилишдан иборат. Бу блок БҲАда сўнгги 6-босқичда обьектнинг қайси синфга тегишли эканлилиги бўйича якуний қарорни қабул қиласди.

Қуйида обьектларнинг синфларга берган овозлари микдори бўйича қарорлар бир неча кўринишда акс эттирилган.

а) Оддий ҳал қилувчи қоида – обьектни максимал овозга эга бўлган бир синфга тегишлилигини аниқлайди.

$$\alpha_j^A(S) = \begin{cases} 1, & \Gamma_j(S) > \Gamma_i(S), i = 1, 2, \dots, l, i \neq j, \\ 0, & \text{акс холда.} \end{cases} \quad (4.1)$$

б) Янги обьектларда, ўқув танланмадаги обьектларга ўхшамайдиган обьектларда ёки икки ва ундан ортиқ синфларнинг

чегараларида жойлашган объектларда «эҳтиёткор» қарорларни қабул қилиш учун одатда икки бўсағавий параметрлар киритилади.

$$\alpha_j^A(S) = \begin{cases} \Gamma_j(S) > \Gamma_i(S) + \delta_1, i = 1, 2, \dots, l, i \neq j, \\ 1, & \Gamma_j(S) > \delta_2 \sum_{i=1}^l \Gamma_i(S), \\ 0, & \text{акс холда.} \end{cases} \quad (4.2)$$

Бу ерда $\delta_1, \delta_2 \geq 0$.

Бу ерда δ_1, δ_2 алгоритмнинг параметрлари ҳисобланади.

Барча ҳисоблаш жараёнининг ниҳояси «Қарорлар қабул қилиш» блокида якунланади. Объектларнинг синфларга берган барча овозлари бўйича уларнинг синфларини тўғри ажратиш имконини беради.

«Қарорлар қабул қилиш» блокида бажариладиган ишлар босқичлари қуйида келтирилади:

1. қарорлар қабул қилиш учун керакли бўлган δ_1 ва δ_2 параметрларини мавжудлигини аниқлаш;

2. параметрларнинг мавжудлигидан фойдаланиб, юқоридаги a ёки b ҳолат бўйича $\alpha_j(S_q)$ ни аниқлаш; $(\alpha_1^A(S), \alpha_2^A(S), \dots, \alpha_l^A(S))$ векторнинг қийматлари 0, 1 ва Δ дан иборат бўлади

3. $\alpha_j(S_q)$ массив бўйича S_q обьект K_u синфдан қайси бирига тегишлилигини аниқлаш; Агар $\alpha_j(S_q)$ қиймати 1 бўлса синфга тегишли, 0 бўлса тегишли эмас, акс ҳолда икки ёки ундан ортиқ синфларга бир хил овоз беради ва синфга ажратиш бекор қилинади.

Агар бажарилаётган ишлар ўқув танланма устида олиб борилаётган бўлса, қуйидаги 4-bosқич амалга оширилади, акс ҳолда у бажарилмайди.

4. ўқув танланмадаги S_q обьект ўзининг синфига нотўғри киритилса, $\varphi(A)$ сифат функциясининг қиймати ўзгартирилади (oshiрилади). Бу босқич ўқув танланма обьектларини текширувдан ўтказиш, мақбул параметрларни аниқлаш жараёнида амалга оширилади.

5.3. Ишлаб чиқилган усул ва алгоритмларни модел масалаларда тестлаш

ПРАСК-2 мажмуасида тажрибавий тадқиқотлар ўтказиш учун икки турдаги масалалар: моделли ва амалий масалаларни ечиш

асосида олиб борилади. Ишлаб чиқилган усул ва алгоритмларнинг натижалари шу масалаларда синовдан ўтказилади, ҳамда таҳлилий хулосалар чиқарилди.

Таниб олишнинг “ўқитувчи ёрдамида” ёки “ўқитувчисиз” ҳал қилинадиган масалаларда моделли масалаларни яратиш турлича бўлади. “Ўқитувчи ёрдамида” ҳал этиладиган масалаларда ўқув танланма объектлари аввалдан маълум бўлган синфларга ажратилган бўлади. “Ўқитувчисиз” ҳал этиладиган масалаларда эса ўқув танланма объектларининг синфлари номаълум ва бу синфларни объектларнинг ўзаро яқинлик муносабатлари орқали аниқлаш вазифалари ётади.

Дастурий таниб олувчи мажмууда таниб олишнинг таснифлаш (классификация) масаласига доир турли кўринишдаги мантиқий (бинар) ва миқдорий (сонли) модел масалаларни яратиш ва уларга асосан параметрлар созлигини текшириш вазифаларини бажариш блоклари ишлаб чиқилган.

Генерациялаш усуллари ёрдамида миқдорий модел масалаларни шакллантириш. Маълумки, генерация ёрдамида олинадиган ҳар бир ўқув танланма қандайдир қонуниятлар асосида олинади. ПРАСК-2 да бинар ҳамда ихтиёрий миқдорий қийматлар орқали ўқув танланма ва назорат танланма жадваллари яратилди.

Бинар қийматли ўқув танланма 0 ва 1 рақамлари ёки рост (True) ва ёлғон (False) мантиқий қийматлари билан ифодаланади.

Ихтиёрий сонли қийматли модел масалалари жадвалини генерациялаш.

ПРАСК-2 мажмуасида бир қатор модел масалалари устида тажрибавий тадқиқотлар ўтказилди. Таснифлаш ва кластеризацияга доир модел масалаларнинг МБ Интернет манбасида [77] келтирилган.

1. «IRIS» маълумотлар базасида тажрибавий тадқиқотнинг натижалари. Бу ўқув танланма 1936 йилда Фишер томонидан таклиф этилган. Унинг ойнасида «IRIS» маълумотлар базасида келтирилган ўқув танланманинг ҳар бир объектини БҲА ёрдамида синфларга ажратиш натижалари тасвиранланган. Ўқув танланмада 150 та объектлар берилган. Улар 4 та белгидан иборат: косачабаргининг узунлиги (Sepal Length), косачабаргининг эни (Sepal Width), гулбаргининг узунлиги (Petal Length), гулбаргининг энини (Petal Width) билдиради.

	CODE	SEPAL LENG	SEPAL WIDT	PETAL LENG	PETAL WIDT	CLASS
	1	50	33	14	2	1
	2	64	28	56	22	3
	3	65	28	46	15	2
	4	67	31	56	24	3
	5	63	28	51	15	3
	6	46	34	14	3	1
	7	69	31	51	23	3
	8	62	22	45	15	2
	9	59	32	48	18	2
	10	46	36	10	2	1
	11	61	30	46	14	2

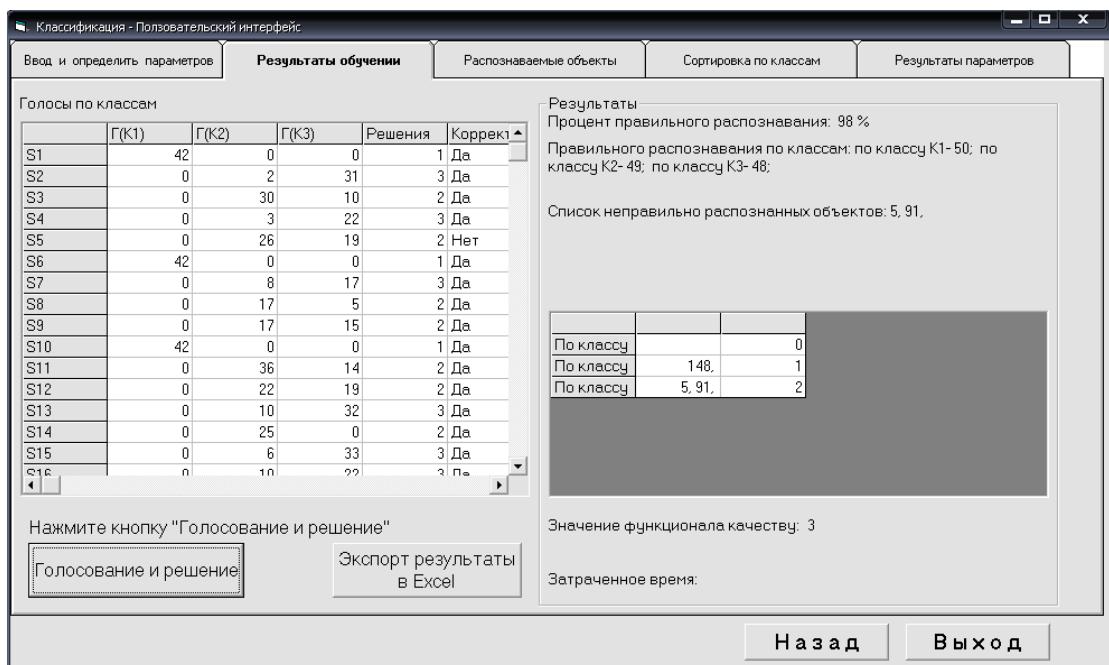
5.14-расм. “IRIS” ўқув танланмасининг бир қисми.

Объектларнинг уч синфга ажратилиши эса қуидаги жадвалда келтирилади:

5.1-жадвал. Ўқув танланмада синфларнинг белгиланиши

Синфлар	Номланиши	Объектлар сони	Тавсифи
1	setosa	50	iris setosa
2	versicolor	50	iris versicolor - setosa ва virginica ирисларининг чатишмаси
3	virginica	50	iris virginica

Қуидаги 5.15-расмда “IRIS” МБни ўқитиш жараёнидаги натижалар келтирилган.

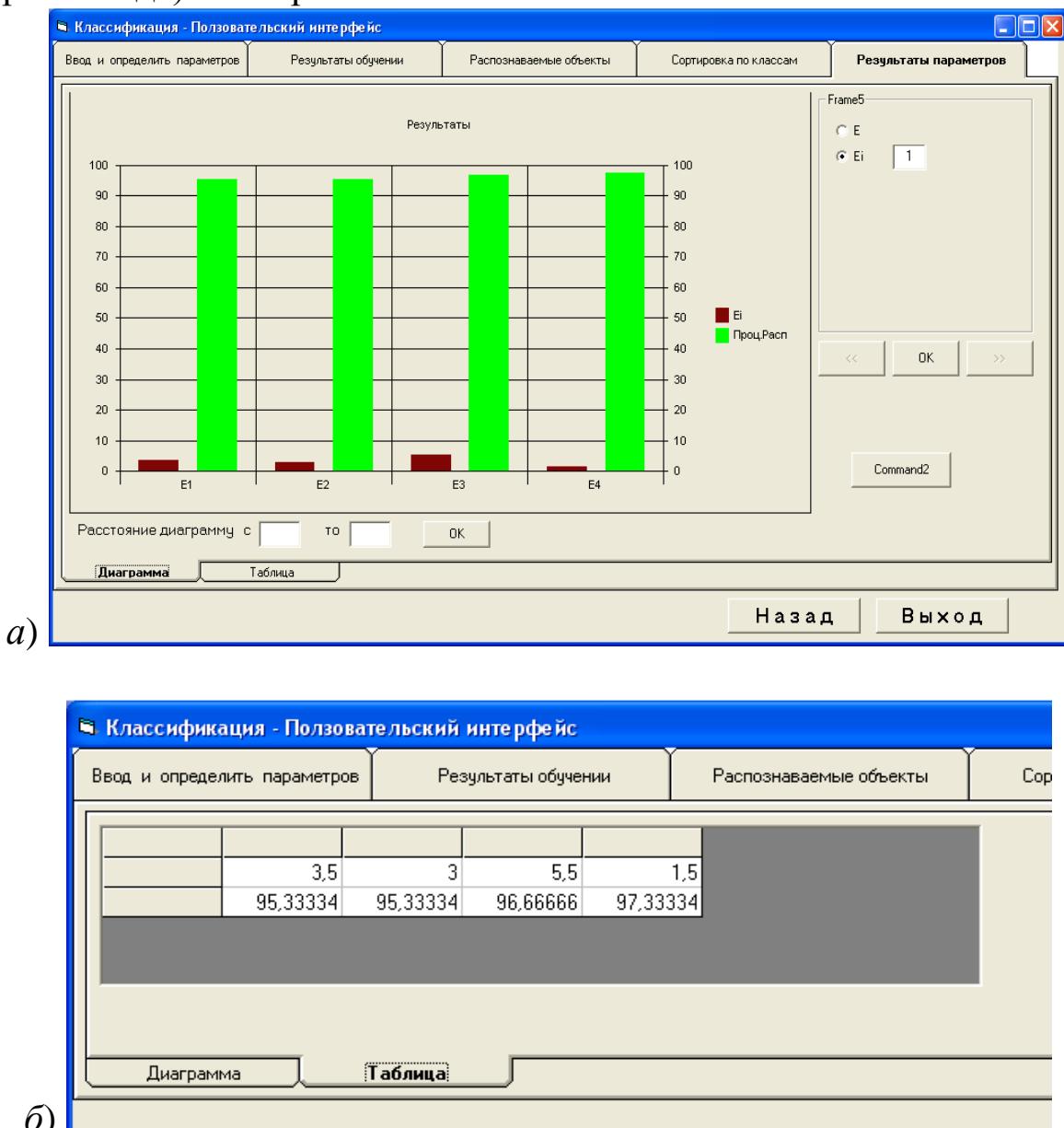
5.15-расм. Ўқитиши жараёни натижалари ойнаси.

Ўқитиши жараёнида келтирилган натижаларни олиш учун А алгоритмнинг қуидаги параметрлардан (бу алгоритмда информацион салмоқлар ҳисобга олинмаган ҳолат) фойдаланилди $\{A_q(k, \varepsilon, \varepsilon_i, \delta_1, \delta_2)\}$. Уларнинг қийматлари бир неча уринишлардан сўнг қуидагича олинди: $k=1, \varepsilon=1, \varepsilon_1=4, \varepsilon_2=5, \varepsilon_3=9, \varepsilon_4=3, \delta_1=2, \delta_2=0,51$ бўлганда синфлар бўйича таниб олиш аниқлиги 4.5.2-жадвалда келтирилган.

5.2-жадвал. «IRIS» МБ натижалари

Клас-сы	Коли-чество объектов	Правильно распознанных объектов	Код неправильных объектов	Качество распознавания (%)	Время распознавания
K1	50	50	-	100	1 мин 42 сек
K2	50	49	148	98	
K3	50	48	5, 91	96	
Итого	150	147	3	98	

Күйидаги 5.16-расмда юқорида олинган натижаларнинг диаграммали таҳлили (*a*-холатда диаграмма, *b*-холатда жадвал кўринишида) келтирилган.

5.16-расм. Параметрларни уринишлар натижасидаги қийматлари:
a) ε_i -параметри учун диаграмма, *б)* ε_i -бўсағанинг қийматлари уринишларида таниб олиш фоизининг кўрсаткичлари жадвали.

Олинган натижалар биринчи масала бўйича IRIS масаласини ечишда – 98; WINE масаласини ечишда – 95,5% аниқлик кўрсаткичларини ташкил этди.

Ўтказилган тажрибалар натижасида олинган кўрсаткичларининг ўртача қиймати IRIS – 2%; WINE – 4,5% ҳатоликни ташкил этди.

5.4. Кластеризация масалаларидан баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари моделларининг қўлланилиши

Маълумотларни интеллектуал таҳлил қилишнинг муҳим масалаларидан бири бу – кластеризация (автоматик классификация, ўқитувчисиз ўқитиш, таксономия, групкаларга ажратиш) масаласидир. Уларнинг умумий ғояси – қандайдир жараёнда йигилган ҳодисалар ёки объектларнинг танланган белгилари воситасида ўзаро “ўхшашлиги” бўйича групкаларга ажратишдан иборат. Бунинг учун эса берилган объектларнинг ўзаро муносабатларини таҳлил қилиш, яқинлик даражаларини аниқлаш талаб қилинади. Бугунги кунда кластеризация масаласини ҳал этишга мўлжалланган кўплаб усуллар ва алгоритмлар ишлаб чиқилган [14,30,32,45].

Ушбу мақолада кластеризация масаласини ечишда қарорлар қабул қилишга кўмаклашиш учун объектларнинг ўзаро яқинликларини аниқлаш баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари (БҲА) ёрдамида амалга оширилади. Бу алгоритмлар синфи қисмий прецедентлик тамойилига асосланган бўлиб, классификация (ўқитувчи ёрдамида ўқитиш), объектлар ва белгиларнинг информацион салмоғини ҳисоблаш, белгилар фазосини қисқартириш каби масалалар учун ишлаб чиқилган. Кластерли таҳлил масаласини ечишда БҲА дан фойдаланиш етарлича қаралмаган.

Кластеризация масаласи учун $\{S\}$ объектлар тўплами ва уларнинг сонли белгилар фазоси акс эттирилган T_{nm} жадвали берилади. Жадвал устунлари - $\{X\}, X = \{X_1, X_2, \dots, X_n\}$ белгиларни, қаторлари эса $\{S\}, S = \{S_1, S_2, \dots, S_m\}$ объектлар тўпламини билдиради. Ҳар бир S_j объектнинг $x_{ij} \in X_i$ белгиси мос равища $S_j = (x_{1j}, x_{2j}, \dots, x_{nj})$ кўринишда ёзиб олинади.

Дастлабки таксонни аниқлаш масаласи. Таксонларни аниқлаш учун дастлаб муҳим ҳисобланган биринчи таксонни топиш керак бўлади. Уни аниқлашда асосан қуйидагича ёндашувга эътибор қаратилади: Объектларнинг ҳар бири бир таксон деб қаралиб, тўпламдаги ихтиёрий объект 1-таксон деб олинади. Кейинги қадамларда эса шу объектга танланган T -радиус бўйича яқин бўлган объектларни унинг синфига киритилади. 2- таксон эса 1- таксонга кирмаган объект деб қаралади ва унга ҳам яқин бўлган

объектлар унинг таксонига бириктирилади ва бу жараён объектлар тансонларга ажратилгунга қадар давом эттирилади.

Биз бу масалани ҳал этиш қуйидагича ёндашув асосида ишлаб чиқилди. 1-таксонни аниқлаш учун ҳар бир объектни марказий объект деб қабул қиласиз ва уларнинг ҳар бири бўйича T -радиус доирасида ўзига бириктирган объектлар сони ҳисобланади. T -радиус доирасида энг кўп объектлар жамланган объектни 1-таксоннинг марказий обьекти деб ҳисоблаймиз. Кейинги қадамда 1-таксонга кирмайдиган объектларни ўзаро T -радиус орқали 2-таксон аниқлаб олинади.

Одатда, тимсолларни аниқлаш масалаларини ҳал қилишда қарор қабул қилишга кўмаклашиш (R) ва қарор қабул қилиш (r) тизимлари биргаликда амалга оширилади. Кластеризация масаласини ечиш учун қарор қабул қилишга кўмаклашиш жараёни БҲА ёрдамида амалга оширилиши учун асосан қуйидаги масалаларни ҳал қилиш лозим:

1. S_j ва S_q ($j, q = 1, 2, \dots, m$, $j \neq q$) объектларнинг ўзаро яқинликлари $\Gamma(S_j, S_q)$ ($0 \leq \Gamma(S_j, S_q) \leq n$) баҳоларни ҳисоблаш орқали амалга ошириш;
2. БҲАнинг турли моделлари ёрдамида бир қанча $\Gamma(S_j, S_q)$ жадвалларини аниқлаш;
3. $\Gamma(S_j, S_q)$ жадваллари ε -бўсаға ёрдамида $P(S_j, S_q)$ предикатлар жадвалларига ўтказиш.

Юқорида келтирилган биринчи ва иккинчи масалалар БҲА ва унинг бир нечта моделлари ёрдамида ҳал этилади. Кластеризация масаласида аввалдан синфлар маълум бўлмаганлиги боис БҲА босқичларида баъзи ўзгаришлар киритилади. Унда S_j объектнинг K_u синфга берган овозлари йиғиндиси эмас, балки S_q объектлар грухига берган овозлари турли моделларда аниқланади. Бундай жадваллар сони Q та бўлиши мумкин. Уларни аниқлаш БҲА параметрлари ва уларнинг қийматларини ўзгаришига боғлиқ.

Учинчи масала эса объектларнинг ўзаро муносабатларини аниқлашни соддалаштириш учун ҳал этилади. Бу эса икки объектнинг нечта белгилари ўзаро яқинлигига аниқлаш орқали амалга оширилади. Бу яқинликни аниқлаш мезони сифатида ε -бўсаға ($0 \leq \varepsilon \leq n$, $\varepsilon \in N$) қиймати киритилади. $\Gamma(S_j, S_q)$ миқдорий

жадваллар тўпламини $P(S_j, S_q)$ бинар қийматли жадвалларга ўтказиш қўйидагича ифодаланади:

$$P(S_j, S_q) = \begin{cases} 1, & \text{агар } \Gamma(S_j, S_q) \geq \varepsilon \\ 0, & \text{агар } \Gamma(S_j, S_q) < \varepsilon \end{cases}$$

Олинган натижалар 5.2-жадвалда ифодаланган:

5.2-жадвал. Объектларнинг ўзаро яқинлиги жадвали

	S_1	S_2	...	S_j	...	S_m
S_1	α_{11}	α_{12}	...	α_{1j}	...	α_{1m}
S_2	α_{21}	α_{22}	...	α_{2j}	...	α_{2m}
...
S_j	α_{j1}	α_{j2}	...	α_{jj}	...	α_{jm}
...
S_m	α_{m1}	α_{m2}	...	α_{mj}	...	α_{mm}

Бу ерда $\alpha_{jq} = P(S_j, S_q)$, $\alpha_{jj} = 1$, $j = 1, 2, \dots, m$, $q = 1, 2, \dots, m$ бўлади.

БХА ёрдамида кластеризация қилишнинг R босқичи амалга оширилгандан сўнг, унинг якуний (қарор қабул қилиш) r босқичи орқали кластеризация масаласи тўлиқ ҳал этилади. Бу босқич соҳа мутахассиларнинг қарори, яъни улар томонидан аниқланган σ_1 ва σ_2 қийматлар орқали амалга оширилади.

5.5. Норавшан билимлар базаси ва норавшан хulosалаш тизимлари

Учинчи бобда келтирилган икки босқичли НХТни қуриш алгоритмини батафсилроқ қараб ўтилади.

Келтирилган тузилмани ўқитиш учун, аввало, ўқитилувчи маълумотларни дастлабки тайёрловини амалга оширилади: улар репрезентатив синфларни ташкил этувчи қисм тўпламларга ажратилган бўлиши лозим. Ушбу синфлар асосида қоидалар қурилади. Бевосита ўқитиш хатоликнинг ортга қараб тарқалиши алгоритмидан фойдаланилган ҳолида амалга оширилади ҳамда қоида шартларини амалга оширувчи ва хulosалашни амалга оширувчи ҳар бир тўрга алоҳида келтирилади.

1-босқич.

1.1. Жуфт күринишдаги ўқитиш маълумотлари тўпламини тайёрлаш, бу ерда J танланманинг микдорини билдиради:

$$\{\bar{x}(t), d(t)\} = \{\bar{x}_1(t), \dots, \bar{x}_n(t), d(t)\}, t=1, 2, \dots, J.$$

1.2. Кирувчи ўзгарувчилар фазосини N та R_k ($k=1, \dots, N$) синфга ажратилади. Ушбу жараённинг бажарилиши субтрактив кластеризациянинг тоғ усули билан амалга оширилади [60,49].

Субтрактив кластеризациянинг тоғ усули қўлланади.

Натижада N ўқув танланмаси ҳосил қилинади $(\bar{x}_j(t), d(t))$, унда $j=1, 2, \dots, J_k$, J_k - R_k k -соҳасини ифодаловчи танланмалар сони, шу қатори $J_1 + J_2 + \dots + J_N = J$. Таъкидланганидек, n ўлчамли фазони N соҳага ($N < n$) бўлиш хulosалаш тизими N та норавшан қоидани ишлатади деган билан тенг кучли.

1.3. Ўқитиш маълумотларин соҳага ажратиша нейрон тўрни ўқитиш. Бундай ўқитиш қоидалар шароитида бир нечта кўп ўлчамли тегишлилик функциясини аниқлаш ҳос хусусият ҳисобланади. Агар тўр киришига \bar{x}_i қиймат келиб тушса, у ҳолда $d_i = [d_i^{(1)}, \dots, d_i^{(N)}]^T$ этalon сигналлари чиқиши қатламига қуйидаги қоида асосида тақдим этилади:

$$d_i^{(k)} = \begin{cases} 1, & \text{агар } x_i \in R_k, \\ 0, & \text{агар } x_i \notin R_k, \end{cases}$$

унда $i=1, 2, \dots, J_k$; $k=1, \dots, N$. Шу қаторда \bar{x}_i нуқта тегишли бўлган соҳа берилади.

Тўрнинг ўқитилишининг якунида R_k соҳада ҳар бир \bar{x}_i тегишлилик функциясини чиқариш имконияти яратилади. Бошқача қилиб айтганда $\hat{d}^{(k)}$ чиқувчи сигналлар мос соҳалардаги кирувчи маълумотларнинг тегишлилик функциясини аниқлайди. Шартлар компонентасидан иборат ҳар бир соҳа битта тегишлилик функцияси билан ифодаланади ва уни қуйидагича ёзиш мумкин:

$$\mu_{R_k}(\bar{x}) = \hat{d}^{(k)}.$$

2-босқич. Башорат қилиш баҳоси хulosаларини амалга оширишда нейрон тўрларни ўқитиш. R_k синфга мос келувчи $\{\bar{x}_j, d^{(k)}(t)\}$, $j=1, 2, \dots, J_k$ ўқитиш маълумотлари нейрон тўрнинг кириш ва чиқишига келтирилади. Бу тўр $R^{(k)}$ қоида учун хulosалашни амалга оширади. Унинг чиқишида бевосита k -

қоидага мос келувчи $\bar{y}^{(k)} = f^{(k)}(x_1, \dots, x_n)$ норавшан мантикий хulosса бўлади.

Таъкидланган босқич ва қадамларнинг бажарилиши ҳар бир қоида учун шарт ва хulosалаш ташкил этилишини таъминлайди. Ушбу қоидалар жамланмаси НХТ норавшан билимлар базасини ташкил этади.

Сугено типидаги моделни синтезлаш жараёнини амалга ошириш учун Matlab тизимидағи Fuzzy Logic Toolbox воситасининг *genfis2* функциясидан фойдаланилади. Синтезланаётган норавшан модел учта кириш ҳамда битта чиқищдан иборат: тупроқ типи, селекция нави ва ўғитлаш (5.5.1-жадвал). Ушбу функцияни чақиришда кластер радиусини бериш лозим бўлади. Радиус унинг элементлари кластер марказидан қай даражада узокликда жойлашганлигини аниқлади. Кластеризациянинг бошланғич маълумотлари бирлик гиперкубда жойлашганлиги учун радиус қийматлари [0,1] оралиқда жойлашган бўлиши лозим. Аксарият ҳолларда радиуснинг кичик қийматлари кўпгина майда кластерларни топишга олиб келади, шундан келиб чиққан ҳолда у жуда катталлаштирилган норавшан қоидалар базасини хосил қилишини айтиш ўринли. Радиусларнинг катта қийматлари бир нечтагина кластерларнинг топилиши ҳамда ихчам билимлар базасини топилишига олиб келади. Бироқ шу қаторда боғлиқларни моделлаштиришда бир қатор хусусиятлари тушуриб қолдирилиши мумкин. Аслида яхши норавшан билимлар базасини синтезлаш радиус қийматлариниг [0.2, 0.5] диапазонида амалга оширилиши мумкин. Шунинг учун 0.3га teng радиус қиймати олинган. *genfis2* функцияси томонидан фойдаланиладиган субтрактив кластеризациянинг тоғ усули маълумотлардан норавшан қоидани тезда амалга ошириш имконини беради [22]. Норавшан тизимнинг адаптацияси графиги 5.5.13-расмда келтирилган.

Ҳосилдорликни башорат қилиш моделини қуришнинг иккинчи босқичида кўп омилли регрессион анализ усулидан фойдаланилади. Ушбу босқичда қуйидаги масалалар ечилади:

- регрессион модел қурилади;
- башорат қилиш горизонтида барча белги-аргументлар учун эксперт қийматни бериш орқали натижавий белги асосида башорат қиймати топилади.

**5.3-жадвал. Иккинчи гурухга киравчи параметрларига
бөглиқлигидан ҳосилдорликни башорат қилиш моделини акс
эттирувчи БЭМ фрагменти**

Вариант коди	Тупроқ типи	Селекцион нав	Үғитлаш коди	Fүза ҳосилдорлиги (ц/га)
1	Сувликор оддий бўз тупроқ	C- 4727	1	11,1
2	Сувликор оддий бўз тупроқ	C- 4727	2	32,8
3	Сувликор оддий бўз тупроқ	C- 4727	3	34
4	Сувликор оддий бўз тупроқ	C- 4727	4	35,2
5	Сувликор оддий бўз тупроқ	C- 4727	5	36,2
6	Сувликор оддий бўз тупроқ	C- 4727	6	35,2
7	Сувликор оддий бўз тупроқ	C- 4727	7	32,9
8	Сувликор оддий бўз тупроқ	Тошкент I	1	14,7
9	Сувликор оддий бўз тупроқ	Тошкент I	2	30,3
10	Сувликор оддий бўз тупроқ	Тошкент I	3	32,8
11	Сувликор оддий бўз тупроқ	Тошкент I	4	36,4
12	Сувликор оддий бўз тупроқ	Тошкент I	5	38,7
13	Сувликор оддий бўз тупроқ	Тошкент I	6	40
14	Сувликор оддий бўз тупроқ	Тошкент I	7	42,6
15	Сувликор оддий бўз тупроқ	108-Ф	1	16,8
16	Сувликор оддий бўз тупроқ	108-Ф	2	34,5
17	Сувликор оддий бўз тупроқ	108-Ф	3	33,6
18	Сувликор оддий бўз тупроқ	108-Ф	4	39,2
19	Сувликор оддий бўз тупроқ	108-Ф	5	38,4
20	Сувликор оддий бўз тупроқ	108-Ф	6	42,8
21	Сувликор оддий бўз тупроқ	108-Ф	7	40,8
22	Сувликор оддий бўз тупроқ	159-Ф	1	18,2
23	Сувликор оддий бўз тупроқ	159-Ф	2	30
24	Сувликор оддий бўз тупроқ	159-Ф	3	29,2
25	Сувликор оддий бўз тупроқ	159-Ф	4	38,8
26	Сувликор оддий бўз тупроқ	159-Ф	5	34,8
27	Сувликор оддий бўз тупроқ	159-Ф	6	34,9
28	Сувликор оддий бўз тупроқ	159-Ф	7	32,7
29	Сувликор бўз-қумлоқ тупроқ	C- 4727	1	14,4
30	Сувликор бўз-қумлоқ тупроқ	C- 4727	2	36,6
31	Сувликор бўз-қумлоқ тупроқ	C- 4727	3	38,1
32	Сувликор бўз-қумлоқ тупроқ	C- 4727	4	39,5
33	Сувликор бўз-қумлоқ тупроқ	C- 4727	5	40,3
34	Сувликор бўз-қумлоқ тупроқ	C- 4727	6	41
35	Сувликор бўз-қумлоқ тупроқ	C- 4727	7	42,9
36	Сувликор бўз-қумлоқ тупроқ	Тошкент I	1	15,2
37	Сувликор бўз-қумлоқ тупроқ	Тошкент I	2	34,3
38	Сувликор бўз-қумлоқ тупроқ	Тошкент I	3	36,2
39	Сувликор бўз-қумлоқ тупроқ	Тошкент I	4	37,9
40	Сувликор бўз-қумлоқ тупроқ	Тошкент I	5	38,9
41	Сувликор бўз-қумлоқ тупроқ	Тошкент I	6	39,1
42	Сувликор бўз-қумлоқ тупроқ	Тошкент I	7	41

Ушбу боғлиқликларнинг амалга оширилиши қуидаги (5.5.4-5.5.12 расмлар) графикларда ўз аксини топган. Графикнинг абцисса ўқи бўйлаб киравчи параметрлар қийматини акслантириувчи бошланғич шартлар вариантларининг тартиби (коди) жойлашган: тупроқ типлари, селекция навлари, ўғитлаш режимлари, сув билан таъминланганлик, экиш, вегетация ва йифим-терим вақтидаги обҳаво шароити. Ордината ўқларида ҳосилдорлик қийматлари кўрсатилган. Масалан, 10-вариантга (5.3-жадвалга қаралсин): тупроқ тури - сувликор оддий бўз тупроқ, селекция нави - Тошкент I, ўғитлаш коди – 3 ($N = 200$; $P_2O_5 = 200$; $K_2O = 100$), ҳосилдорлик – 32,8 (ц/га).

5.17-расмда Matlab дастурлаш муҳитининг ҳосилдорликни башорат қилиш дастурини амалга оширишга тахт ҳолати акс этилган. Бошланғич маълумотлар мос равишда матнли форматдаги стандарт файлдан муҳитга импорт қилиб олиш жараёни 5.18-расмда келтирилган. Бошланғич маълумот импорти амалга оширилгандан сўнг дастур ишга тушиб, ҳосилдорлик учун ўқув танланмасини (ўқув танланма анализик томонидан белгиланади) амалга оширади ва уни визуал қўринишини графикда (5.19-расм) акс эттиради.

The screenshot shows the MATLAB 7.11.0 (R2010b) environment. The Command Window displays the code for reading data from a file named 'Urojay.dat'. The code uses fscanf to read data into a matrix 'b' and then loads it into 'dataLoad'. It then initializes 'tr_set' and 'test_set' matrices and performs element-wise multiplication between them. The workspace browser on the right shows variables like 'story' containing a timestamp log and 'datin_tr' containing a matrix. The current folder browser shows various files including 'FANHu.fis', 'FANUrojay.dat.fis', 'FANUrojay.fis', 'FCLHu.fis', 'FCLUrojay.dat.fis', 'FCLUrojay.fis', 'Fuzzy_Model_Hungary.doc', 'FuzzyReg_Pr.m', 'HU.dat', 'Hu_O.dat', 'Hu_O_test.dat', 'Polish_Hu.doc', 'Polish_Hu_Dob_st.m', 'PolishHu_o.csv', 'PolishHu_o.m', 'segrchMY.m', 'urojay.dat', and 'Венгрия.xls'.

```

1 - clear
2 - clc
3 - Name='Urojay';
4 - % 1.год 2.насел(млн.чел.) 3.ВВП(нпрд.$)
5 - % 4.цена($/бар) 5.потребление(Мт.н.з.)
6 - %#33; % к-во сув-обж. задолжн. общее к-во 41
7 - %%%%%%%%%%%%%%
8 - i=0;
9 - str=[sprintf("%s.dat",Name)];
10 - FID=fopen(str,'r');
11 - while feof(FID)==0
12 -     i=i+1;
13 -     rabi=fgets(FID);
14 -     b=scanf(rabi,'%g');
15 -     dataLoad(:,i)=b;
16 - end
17 - fclose(FID);
18 - [nd m]=size(dataLoad);
19 - A=dataLoad';
20 - tr_set=zeros(m,nd); test_set=zeros(nd-m,nd);
21 - for n1:m
22 -     tr_set(n1,:)=A(n1,:);
23 - end
24 - for n1:nd-m
25 -     test_set(n1,:)=A(n1+m,:);
26 - end
27 - % обнуляем задолжн
28 - % axon
29 - datin_tr=tr_set(:,2:4);
30 - %axon
31 - datin0_tr=tr_set(:,5);
32 - % обнуляем задолжн
33 - % axon
34 - datin_test=test_set(:,2:4);
35 - %axon

```

5.17-расм. Дастур ишчи ҳолатининг қўриниши

Import Wizard

Select Column Separator(s):

Number of text header lines: 0

Preview of C:\Documents and Settings\ozodbek\Рабочий стол\Fuzzy_Model_Cluster\urojay.dat

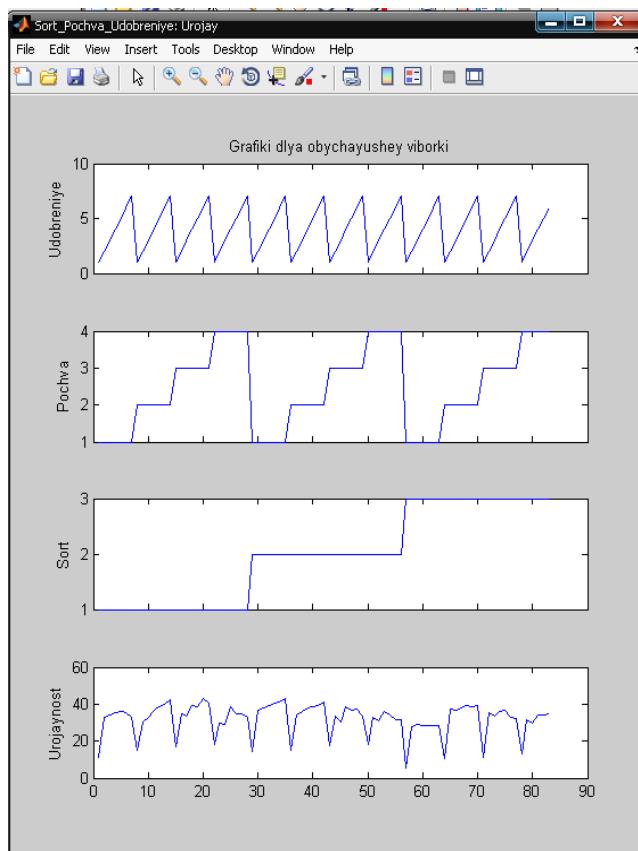
urojay

	1	2	3	4	5
1	1	1	1	11.1	
2	2	1	1	32.8	
3	3	1	1	24	
4	4	1	1	35.2	
5	5	1	1	2	
6	6	1	1	35.1	
7	7	1	1	21.9	
8	1	2	1	14.7	
9	2	2	1	39.3	
10	3	2	1	32.8	
11	4	2	1	34.4	
12	5	2	1	38.7	
13	6	2	1	49	
14	7	2	1	42.6	
15	1	3	1	18.8	
16	2	3	1	34.5	
17	3	3	1	35.2	
18	4	3	1	24.2	
19	5	3	1	39.4	
20	6	3	1	41.8	
21	7	3	1	48.8	
22	1	4	1	18.2	
23	2	4	1	28	
24	3	4	1	32.2	
25	4	4	1	38.8	
26	5	4	1	34.9	
27	6	4	1	24.9	
28	7	4	1	32.7	
29	1	5	2	14.4	
30	2	5	2	16	
31	3	5	2	38.1	
32	4	5	2	39.5	
33	5	5	2	48.2	
34	6	5	2	41	
35	7	5	2	41.9	
36	1	6	2	12	
37	2	6	2	24.2	
38	3	6	2	76.2	
39	4	6	2	37.9	
40	5	6	2	38.9	
41	6	6	2	39.1	
42	7	6	2	41	
43	1	7	2	17.6	
44	2	7	2	33.2	
45	3	7	2	39.6	
46	4	7	2	38.2	
47	5	7	2	36.4	
48	6	7	2	37.7	
49	7	7	2	37.7	
50	1	8	2	18.1	
51	2	8	2	31.8	
52	3	8	2	38.8	
53	4	8	2	36.3	
54	5	8	2	33.9	
55	6	8	2	35	
56	7	8	2	33.7	
57	1	9	2	5.3	

Help < Back Next > Finish Generate MATLAB code Cancel

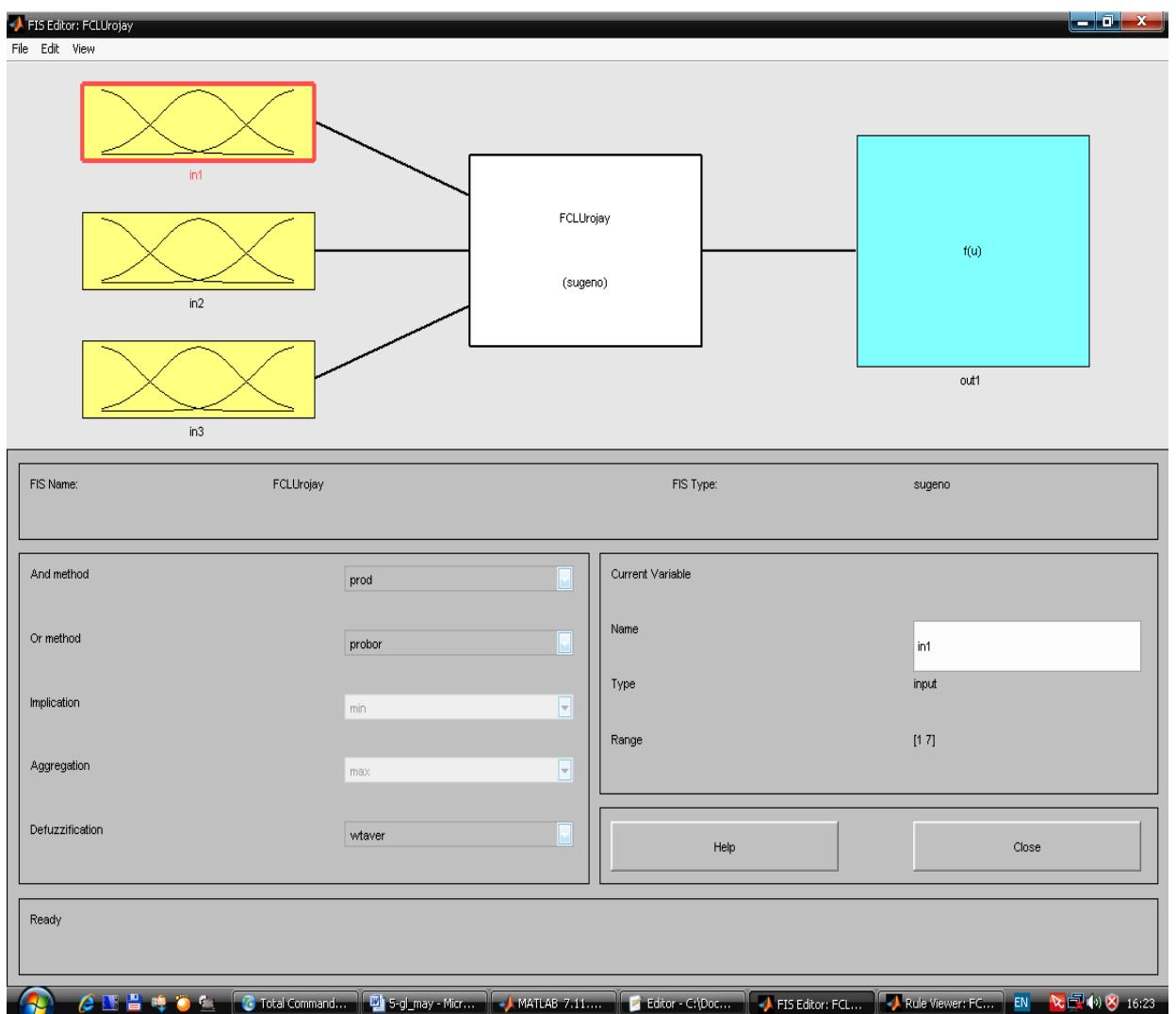
Total Commander 7... Sigl_may - Microsoft... MATLAB 7.11.0 (R2... Editor - C:\Document... Import Wizard EN 16:42

5.18-расм. Бошланғич маълумотларни ўқитиб олиш жараёни

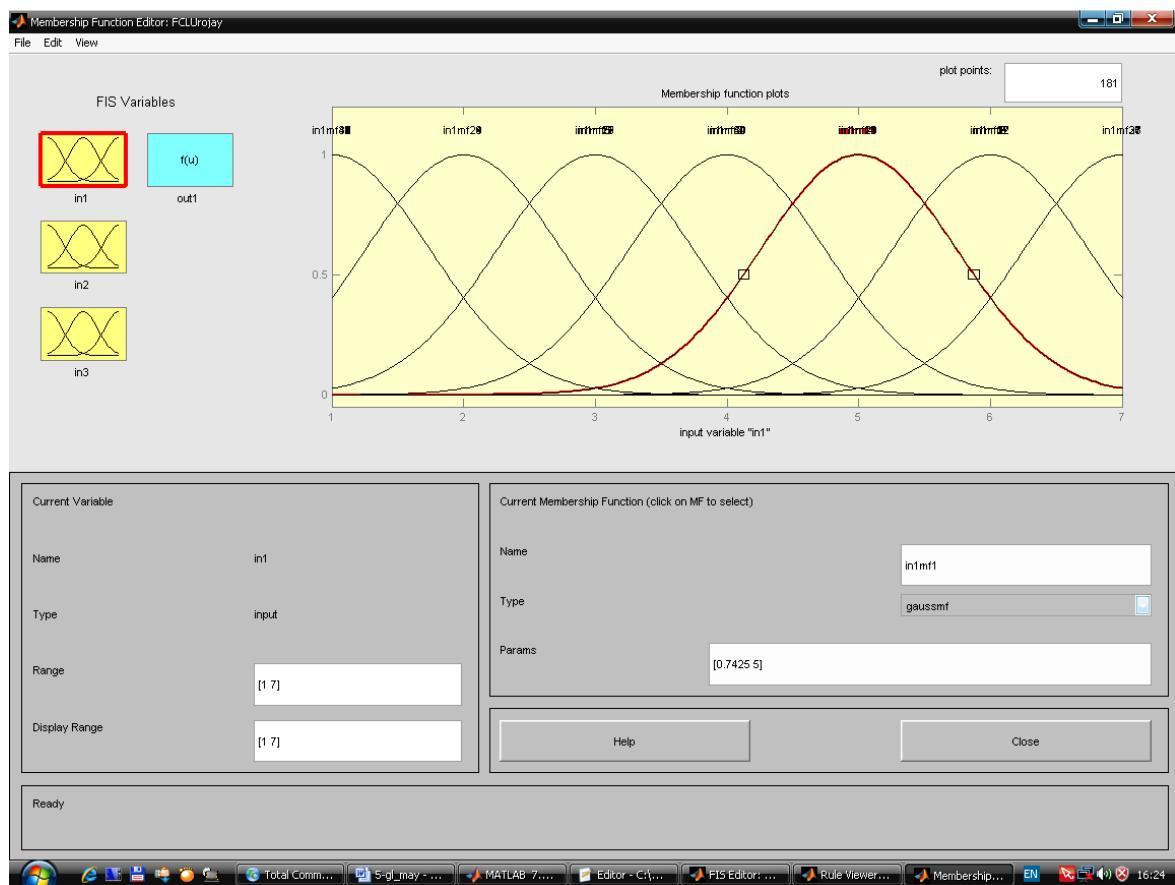

5.19-расм. Пахта хосилдорлигини башорат қилишда ўкув танланмаси графиклари

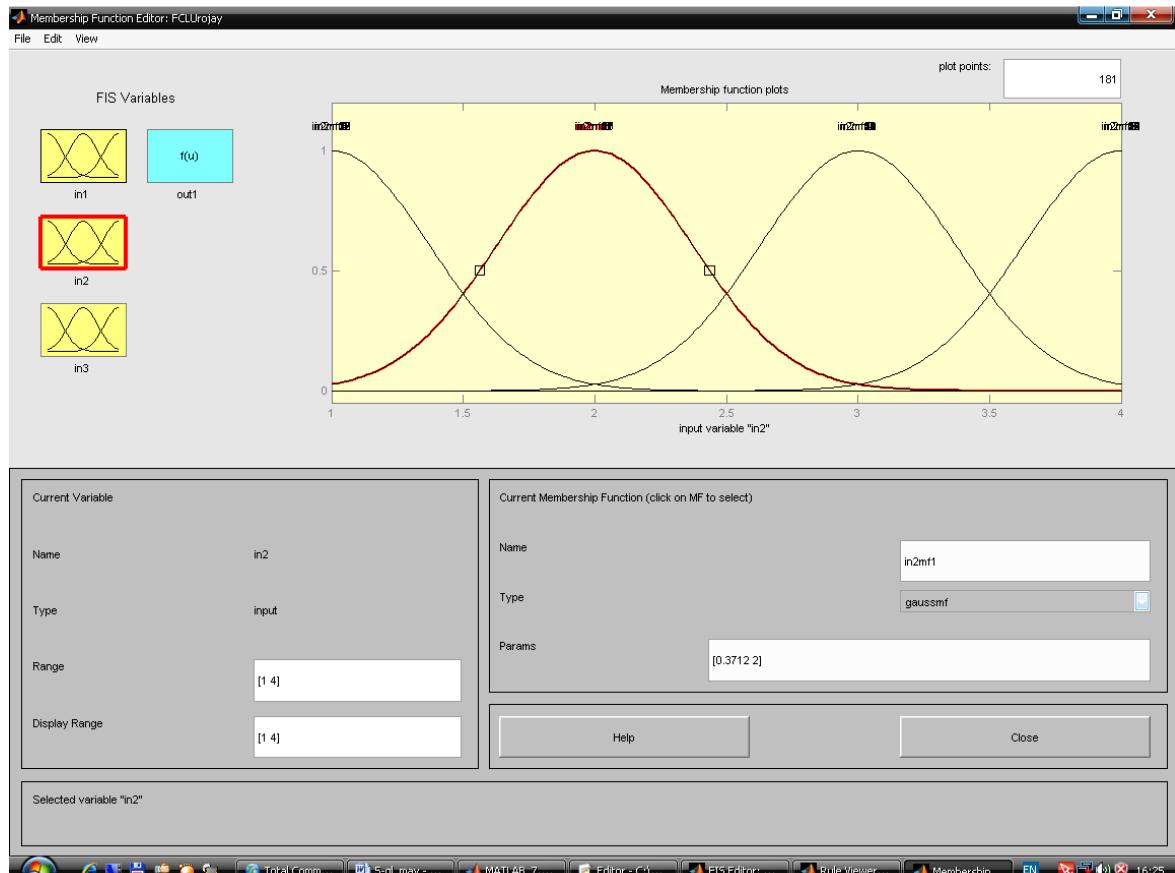
Норавшан моделни амалга оширилишини Matlab мұхитининг FIS- Editor ида визуал күзатиш мүмкін бўлади (5.20-расм). Визуал кўринишдаги қоидалар базасини мос равиша созлаш ва натижани бевосита кўриш мүмкін бўлади. Тажрибайи тадқиқот учун олинган пахта ҳосилдорлигини башорат қилиш З типдаги кириш маълумотларини ўз ичига олади, уларнинг туркумланиши ва таркиби юқорида 5.3-жадвалда келтирилган. Бундан ташқари уларни келтириб чиқариш модели 3.2-параграфда келтирилган. FIS- Editor ёрдамида кириш ва чиқиш параметрлари тўғрисидаги маълумотлар тўлақонли тасвирланади. Айниқса 5.22-5.24-расмларда келтирилгандаги кўринишларда ҳар бир кириш ва умумий чиқиш тўғрисида, унинг ўзгаришлари ҳақида тасаввур ҳосил қилинади.

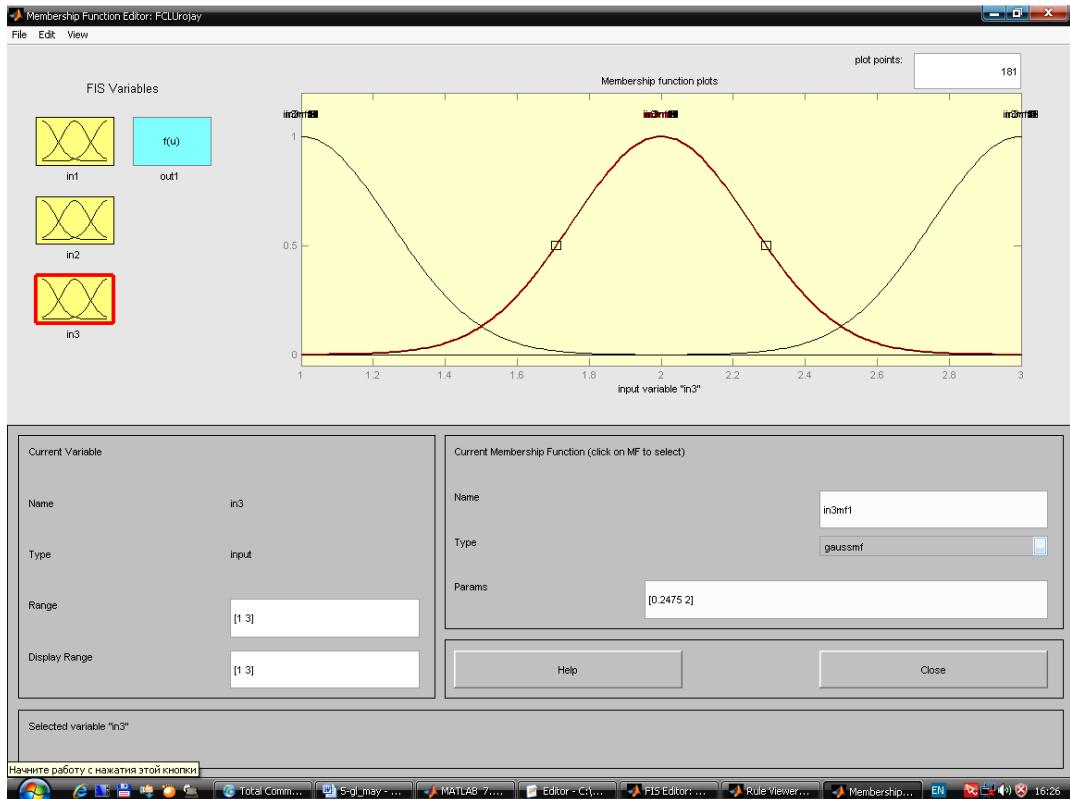
5.20-расм. Норавшан ёндашувли модел FIS-Editor да амалга оширилиши жараёни

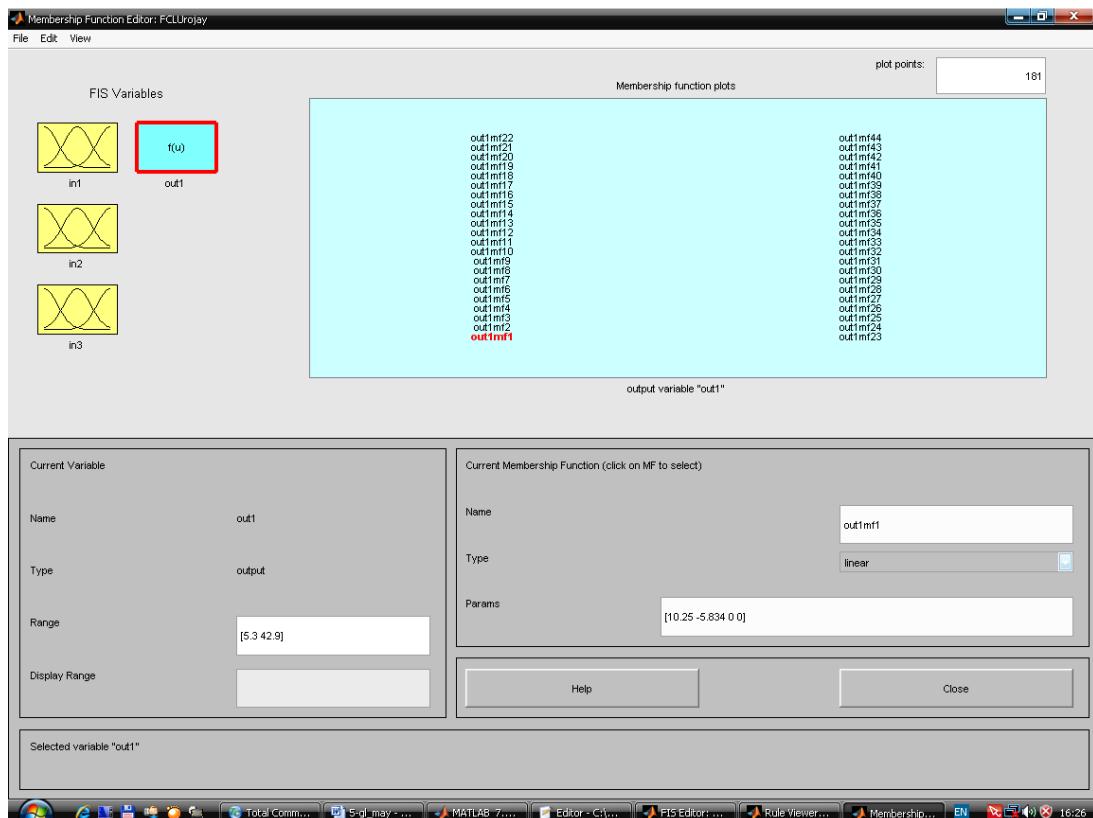
5.21-расм. 1-кириш маълумотларини FIS-Editorda вариациялаш

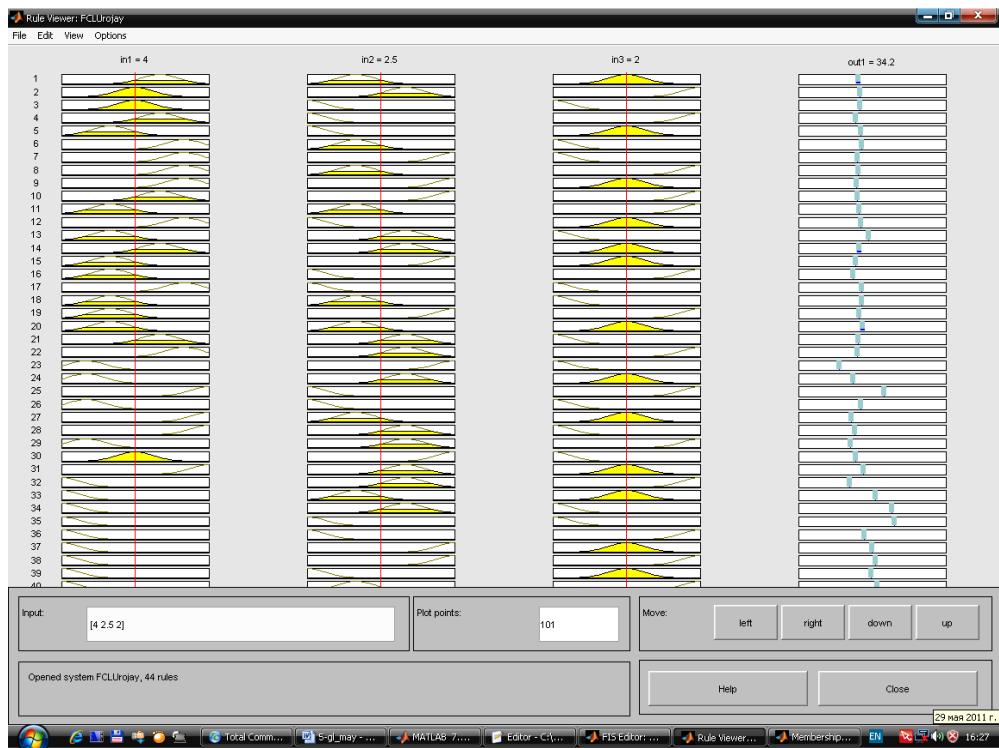
5.22-расм. 2-кириш маълумотларини FIS-Editorda вариациялаш

5.23-расм. 3-кириш маълумотларини FIS-Editorda вариациялаш

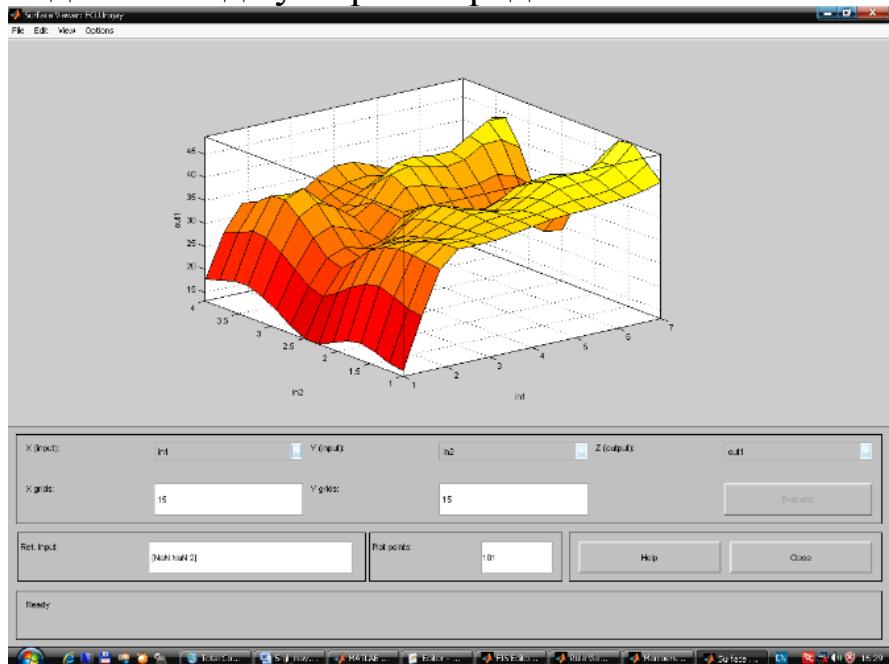

5.24-расм. Киришга мос равишда чиқувчи қийматларни вариациялаш

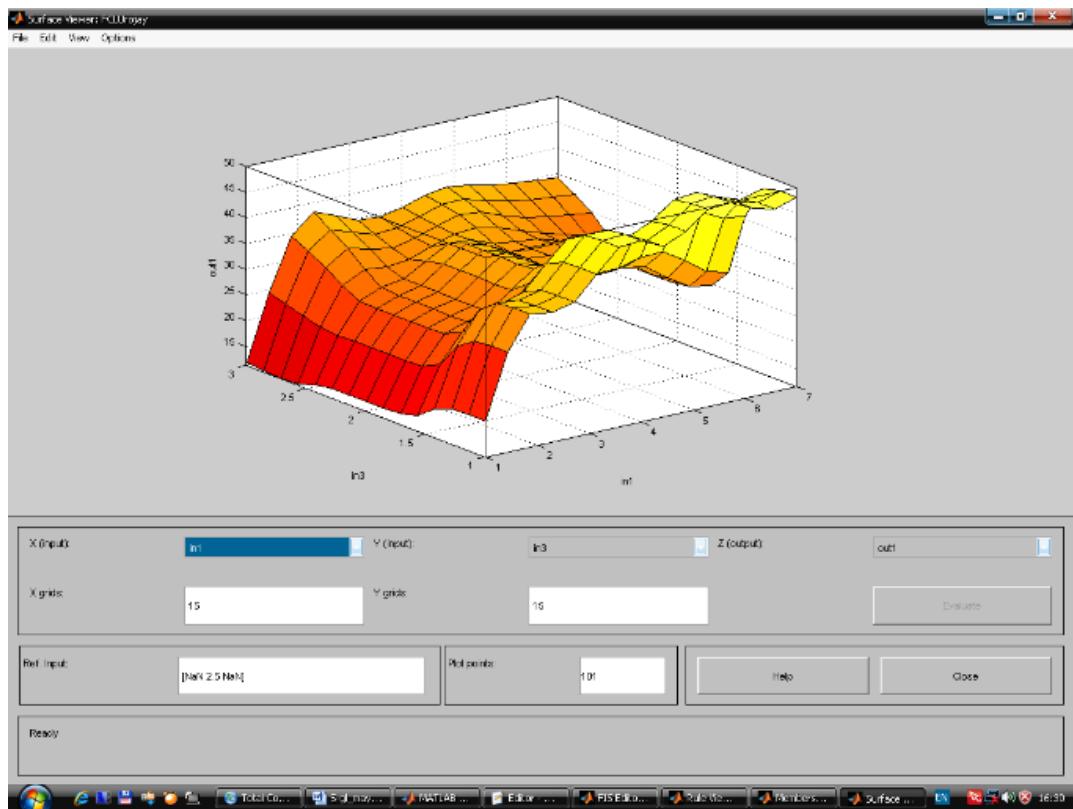

5.25-расм. Қоидалар базасини созлаш ва акс эттириш ойнаси

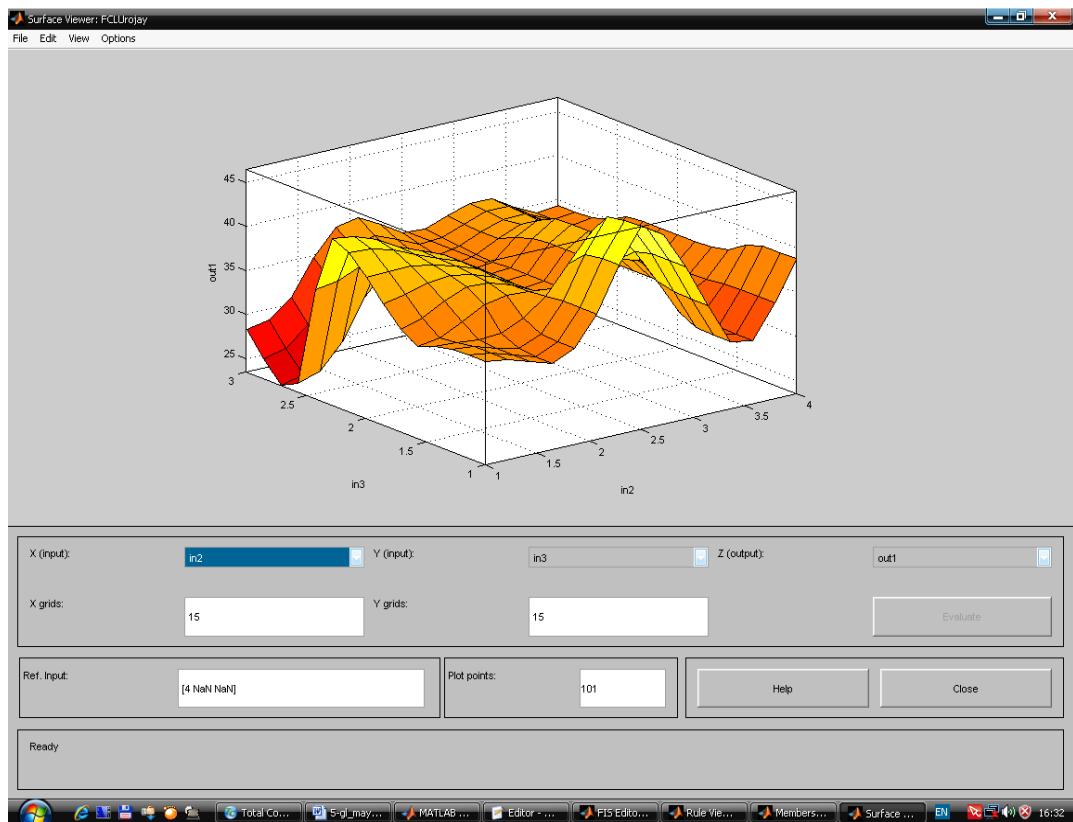
5.25-расмнинг 1,2 ва 3-устунларида киравчи маълумотлар бўйича ҳосил қилинган қоидалар акс эттирилган. Уларни маълум бирлик ўзгартириш орқали бошқача қийматга мос натижа олинади, яъни тупроқ типи, ўғитлаш тури ва нав типларининг қийматлари ўзгартирилиши мумкин. Мос равишда ҳосилдорлик кўрсаткичи ҳам берилган модел асосида ўзгариб боради.

5.26-расм. Натижаларнинг 1-кириш ва 2-кириш маълумотлари бўйича ҳосил бўлган натижаларининг уч ўлчамли график кўриниши

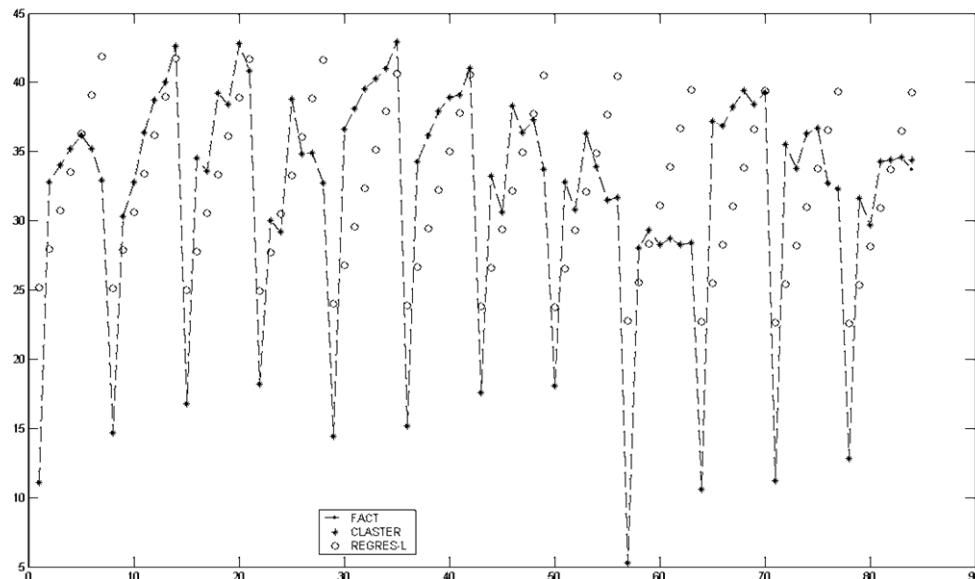

5.27-расм. 1-кириш ва 3-кириш маълумотлари бўйича ҳосил бўлган натижаларининг уч ўлчамли график кўриниши

5.28-расм. 2-кириш ва 3-кириш маълумотлари бўйича ҳосил бўлган натижаларининг уч ўлчамли график кўриниши

5.26-5.28 расмларда мос равишда кириш маълумотларининг ўзаро муносабатлари асосида натижаларни акс эттирувчи графиклар келтирилган. Ушбу келтирилган график тасвиirlар орқали юқори ҳосилдорликка эришиш оралиқларини қийинчиликсиз топиш мумкин бўлади. Бошланғич маълумотлар: 1-кириш – тупроқ типи бўйича; 2-кириш – нав бўйича; 3-кириш – ўғитлаш режими бўйича маълумотлар.

5.29-расм. Пахта етиштириш ҳосилдорлигининг асл ва башорат маълумотлари графиги

Бу ерда: FACT – пахта ҳосилдорлигининг асл қийматлари; CLUSTER – норавшан модел орқали аниқланган пахта ҳосилдорлиги; REGRES-L – чизиқли регрессион модел орқали аниқланган пахта ҳосилдорлиги.

Графикни таҳлил қилиш натижаси қўйидагиларга олиб келади.

Янги суғориладиган ёрқин бўз тупроқда Тошкент-1 нави кўпроқ ҳосилдор ҳисобланар экан. Ўртача ўғитлаш натижасида ушбу нав энг юқори ҳосилдорликни кўрсатди. Бундан келиб чиқсан ҳолда у янги суғориладиган ерда ўғитлашга яхши натижа берар экан. Ушбу типдаги тупроқда С-4727 навидан энг паст ҳосил олинган. Бу нав ўғитлашнинг паст даражасига яхши натижа беради, Тошкент-1 - фақат ўртача ўғитлаш микдорига. 108-Ф ҳамда 159-Ф ўғитлашнинг ўша фонларида ҳосилдорликни камайтиришиди. Буларнинг ҳаммаси ушбу тупроқ тури намлиқ билан етарлик даражада таъминланмаганлигини кўрсатади, чунки С-4727 нави

бўз-қумлоқ тупроқда ўғитланувчан ва ҳосилдорлиги билан ажралиб туради. Бундан сувни тез тортиб кетадиган янги суғорилувчи ёрқин бўз тупроқда суғориш режимини қайта кўриб чиқиш лозим бўлади.

Суғориладиган оддий бўз тупроқда ўғит ва ҳосилга яхши жавоб берадиган навлар Тошкент-1 ва 108-Ф, суғориладиган бўз-қумлоқ тупроқда - С-4727 и Тошкент-1, янги суғориладиган ёрқин бўз тупроқда – Тошкент-1 ва 108-Ф етиштирилгани маъқул экан. Тошкент-1 нави барча тупроқларда ўғитлашга етарли даражада катта жавоб берар экан.

Турли навларнинг норавшан берилган тупроқ типлари, суғориш режимлари ва ўғитлаш, қолаверса об-ҳаво шароитида ҳосилдорликни башорат қилиш модели қурилган. Моделда икки кўринишли апроксимацияланувчи модел ишлатилган: Сугено типидаги норавшан модел ҳамда регрессион модел. Натижалар Сугено моделига асосланиб қурилган башорат қилиш (башорат хатолиги 0.0-2.77 %) регрессион моделга нисбатан (хатолик – 7.5-79.5 %) самаралилигини қўрсатди.

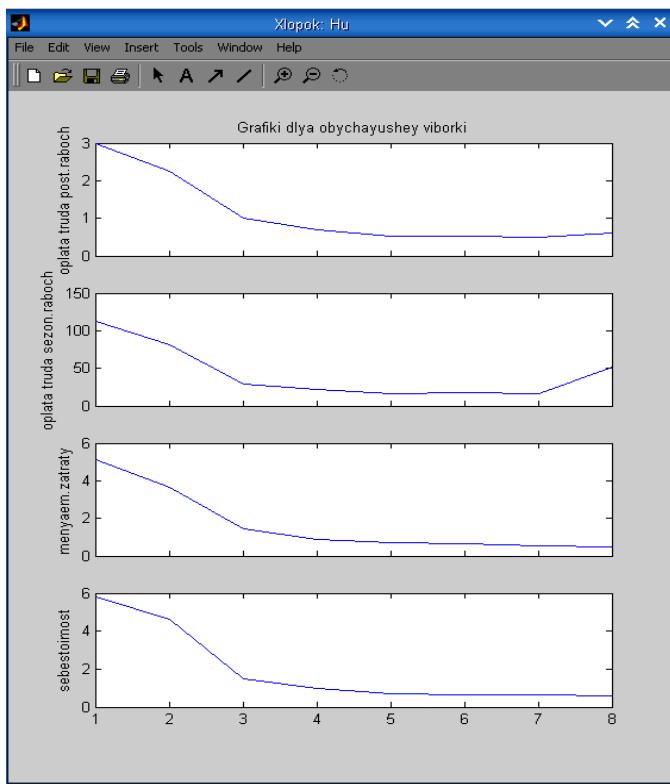
Таклиф қилинган башорат қилишнинг норавшан моделини қуриш алгоритми мухитнинг ўзгарувчан параметрларида тезкор моделларни созлашни амалга ошириш имконини беради. Бундай хulosалаш моделлари ва процедуралари қишлоқ ҳўжалиги экинларининг экиш ва вегетация режимларининг норавшанлиги ҳолатида ҳосилдорликни башоратли баҳолаш бўйича қарор қабул қилиш тизими асосини ташкил этади.

Қараб ўтилаётган муаммо бўйича башорат қилиш масаласини ечишнинг истиқболли йўналиши сифатида "Soft Computing" воситаларининг комбинациясидан: норавшан тўплам, нейрон тўрлар ҳамда генетик алгоритмлар фойдаланилиши қаралиши мумкин.

5.6. Норавшан қоидалар базасини қуришга асосланган тизимни башоратлаш масалаларини ечишга қўллалиши

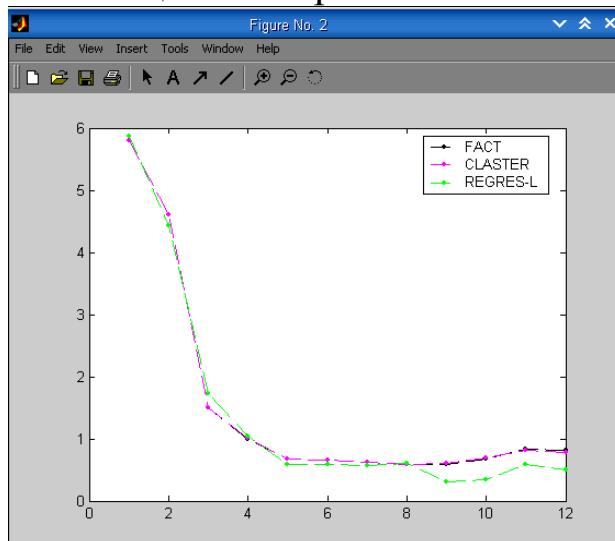
Башоратлаш алгоритми қўйидаги кўринишида амалга оширилади:

1-босқич: тажрибавий маълумотлар жадвал кўринишида келтирилади ва ўқув танланмаси графиги қурилади (5.30-расм). Келтирилган графикда (x_i) эркли ўзгарувчиларнинг эрксиз (y) ўзгарувчилар билан ўқув танланмаси келтирилган.

5.30-расм. Пахта таннархини ҳисоблаш учун жуфтлик ўқув танланма кўрсаткичлари.

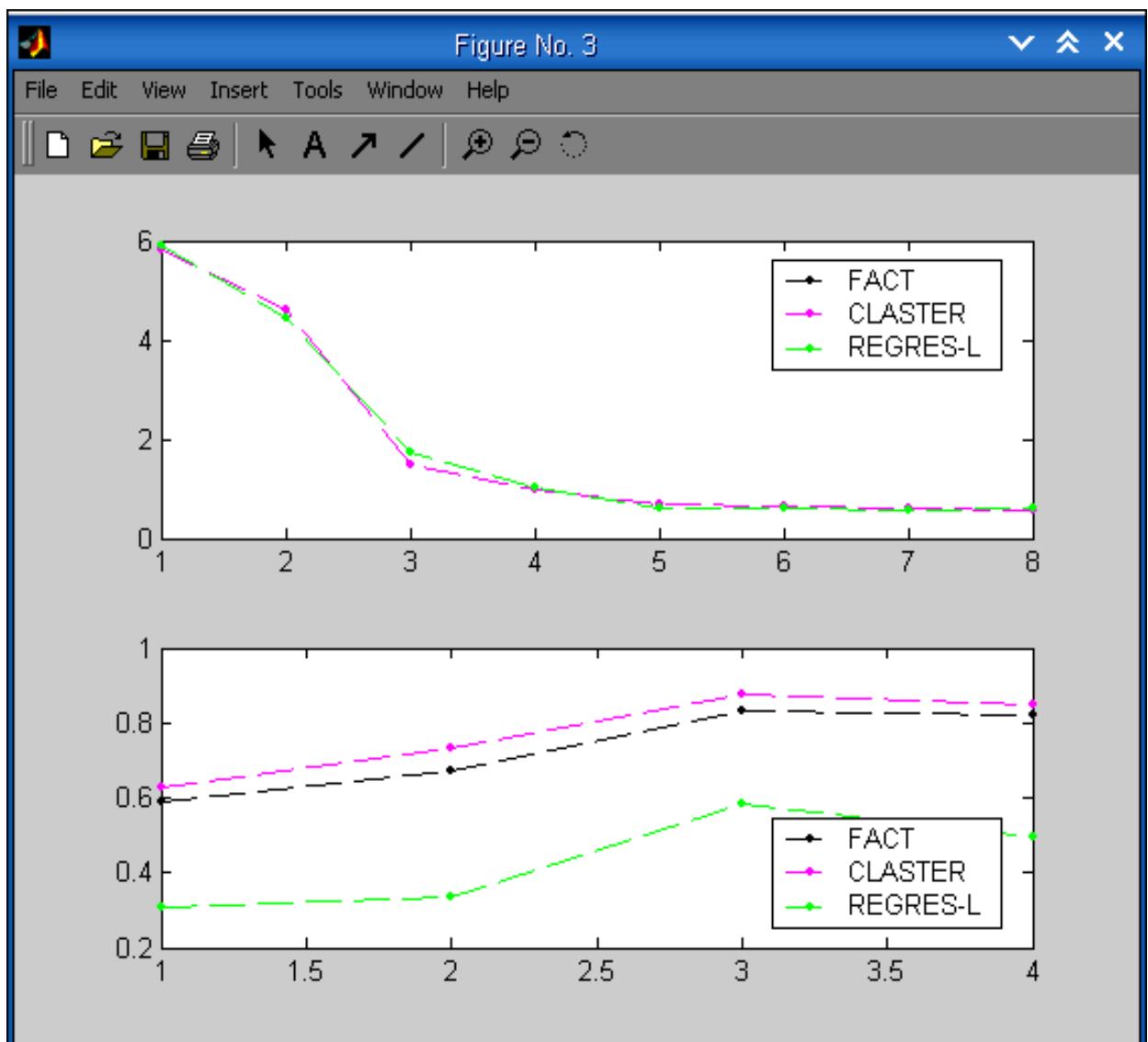
2-босқич: пахта таннархи башорат қийматларини акс эттирувчи графикни чизиш. Башорат қилиш чизиқли регрессия ҳамда субтрактив кластеризациянинг “тоғ” усуллари ёрдамида амалга оширилган. Графикда ҳар икки усулда амалга оширилган башорат қилиш натижалари акс этган (5.31-расм): FACT – фактик қийматлар; CLASTER – субтрактив кластеризация “тоғ” усули ёрдамида олинган қийматлар; REGRES-L – чизиқли регрессия ёрдамида олинган қийматлар.

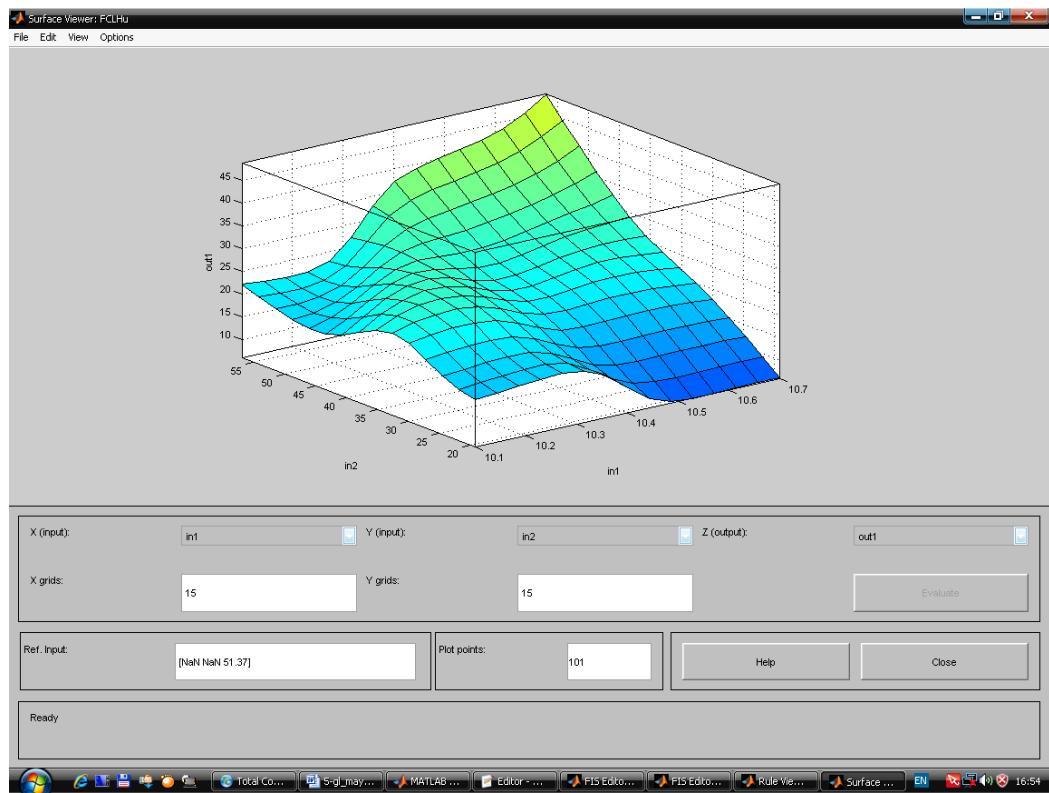
5.31-расм. Пахта таннархи башорат ҳисоби ва амалдаги қийматлари

Графикда пахта таннархининг тайёрланиш қийматларига қараб ўзгариши кўрсатилган.

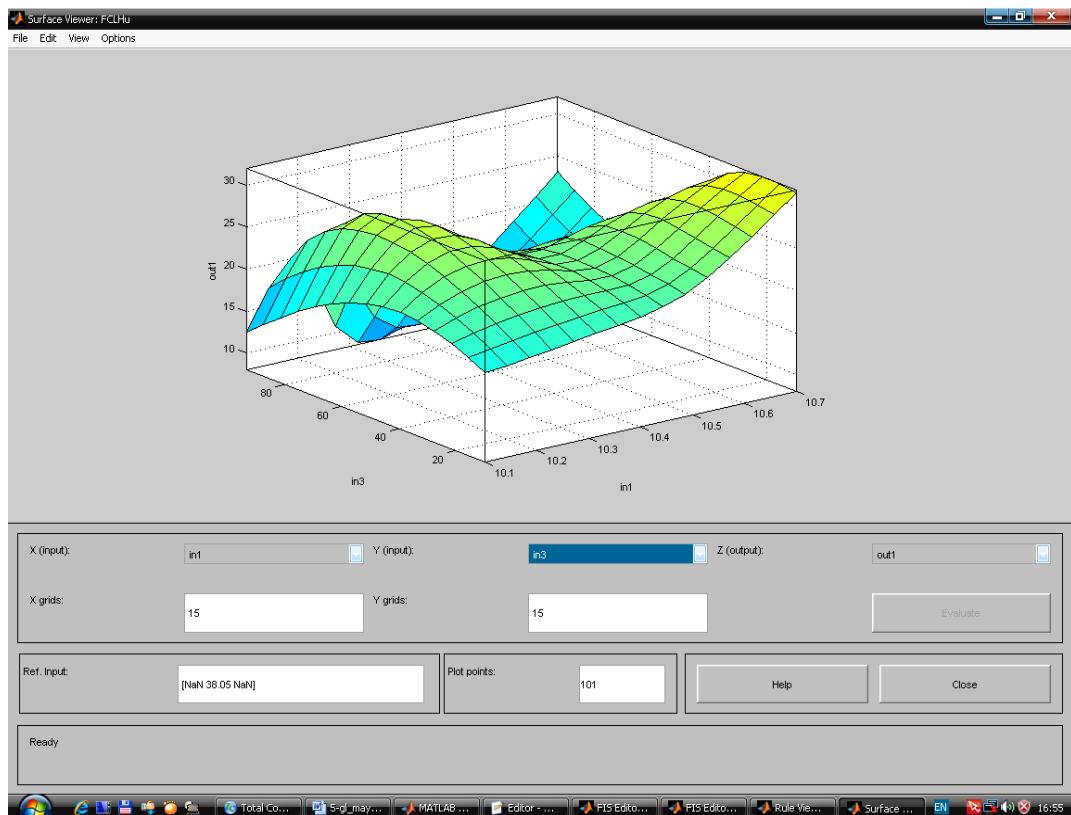
3-босқич: норавшан модельнинг самарадорликни ошириш учун genfis2 функцияси ёрдамида синтезланади. Ушбу функциядан фойдаланиш ёрдамида зарурий кластер маркази аниқлаштирилади. Радиус қийматлари $[0,1]$ оралиқда ётиши керак. Ушбу ҳолатда кластер радиуси 0,37 (5.32-расм) қийматда энг яхши натижага эришилди. Ушбу расмнинг юқоридаги графигида таннарх ўзгариши 5.3-жадвалнинг 1-8 сатри, ўқув танланмаси маълумотлари бўйича кўрсаткичлар акс эттирилган. Иккинчи графикда эса ўқув танланмасидан ташқари қийматлардаги график ўзгаришлари келтирилган.

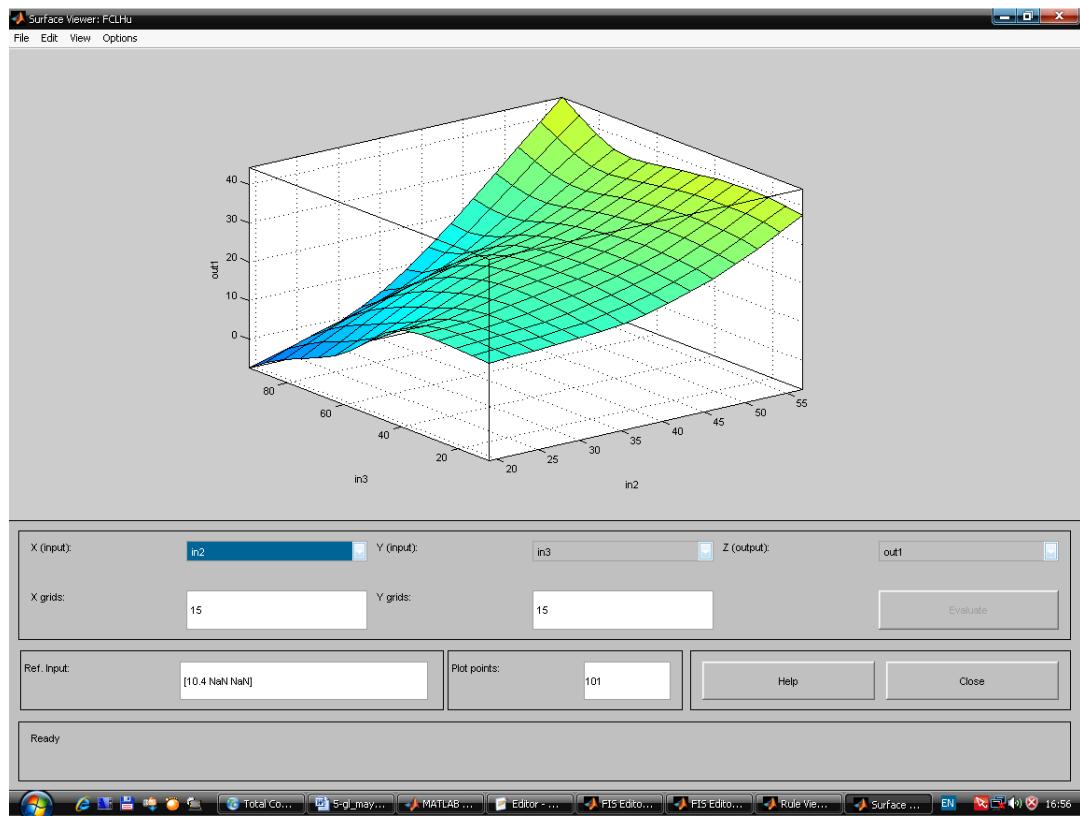
5.32-расм. Пахта таннархини ҳисоблаш ва реал башорат кўрсаткичларининг ўзгариш графиги

5.33-расм. Киришлар бўйича ҳосил қилинган натижанинг уч ўлчамли графиги (1 ва 2 кирувчи маълумотлар асосида)

5.34-расм. Киришлар бўйича ҳосил қилинган натижанинг уч ўлчамли графиги (1 ва 3 кирувчи маълумотлар асосида)

5.35-расм. Киришлар бўйича ҳосил қилинган натижанинг уч ўлчамли графиги (2 ва 3 кирувчи маълумотлар асосида)

Қуидада пахта таннархининг ҳисоблаган қийматлари келтирилган (5.4-жадвал).

5.4-жадвал. Пахта таннархини ҳисоблаш кирувчи ва чиқувчи ҳамда модел натижалари жадвали

Йиллар	x_1	x_3	x_2	x_4	у	КЛ	РЕГ-1
1997	10,8	3	112,5	5,12	5,8	0,00	1,31
1998	10,2	2,26	81	3,66	4,6	0,00	3,80
1999	10,9	1	28,8	1,46	1,5	0,00	14,78
2000	9,8	0,7	22,5	0,9	1	0,00	3,64
2001	10,8	0,53	16,5	0,69	0,68	0,00	12,64
2002	10,7	0,52	17,4	0,63	0,65	0,00	9,23
2003	10,01	0,5	16,3	0,56	0,62	0,00	6,98
2004	12,4	0,6	52,3	0,5	0,58	0,00	5,14
2005	11,8	0,56	56,5	0,63	0,59	3,28	48,07
2006	12,2	0,62	66,1	0,76	0,67	3,31	49,89
2007	12,09	0,72	79,1	0,76	0,83	2,20	29,79
2008	12,01	0,68	76,8	0,7	0,82	3,87	39,42

Бу ерда КЛ, РЕГ-1 – кластеризациянинг тоғ усули ва чизиқли регрессия ёрдамида олинган натижаларнинг хатоликлари келтирилган (7,8-устунлар).

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, пахта таннархини башорат қилишнинг апроксимацияловчи моделлари асосида қурилган Фарғона вилояти тажриба участкаларида олинган реал кўрсаткичлар асосида ечишга ёндашув таклиф этилган.

Таклиф этилган усул асосида башорат қилиш масаласини ҳал этишда чизиқли регрессия ва кластеризациянинг тоғ усули алгоритмлари ишлаб чиқилди.

Таққослаш таҳлили пахта таннархини ҳисоблашда субтрактив кластеризациянинг тоғ усули бирмунча юқори самарага эга эканлиги қўрсатилди (0-3.72%гача).

VI БОБ. ПРАСК-2М МАЖМУАСИДА АМАЛИЙ МАСАЛАЛАР УСТИДА ТАЖРИБАВИЙ ТАДҚИҚОТЛАР

Монографиянинг ушбу бобида ишда келтирилган назарий ишланмаларига асосланган ПРАСК-2 ва ПРАСК-2М мажмуаларида бир қатор амалий соҳа масалаларини ечиш йўллари ва натижалар ёритилади. Жумладан, (1)қишлоқ хўжалигида пахта экинлари ҳосилдорлигини ошириш учун танланган навларни мос экин майдонларига экишга мўлжалланган таснифлаш масаласи, (2)шахсни қулоқ чаноги тасвиридан олинган маълумотлар асосида идентификациялашда БҲАдан фойдаланиш натижалари, (3)билим олувчиларни компетентлик даражалари бўйича таснифлаш ва уларни соҳаларга йўналтириш масаласи, (4)ўсимлик турларини гербарий ва дала шароитида терилган намуналарнинг морфологик белгилари бўйича идентификациялаш масалалари келтирилади.

6.1. ПРАСК-2 да амалий масалаларни ечиш босқичлари

Ўзбекистонда қишлоқ ва халқ хўжаликлари турли соҳаларини ривожлантириш ва иқтисодиётини кўтариш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади. Бу соҳаларда замонавий компьютер технологиялари асосида яратилаётган дастурий маҳсулотлар башоратлаш, таниб олиш каби маълумотларни интеллектуал таҳлили масалаларида ишлаб чиқилиши тараққиёт омилларидан бири деб эътироф этиш мумкин.

Жиззах вилоятида қишлоқ ва сув хўжалиги бошқармаси томонидан пахта экинлари ҳосилдорлигини ошириш масаласи бўйича йиғилган ахборотлар устида илмий ва амалий ишлар олиб борилди. Жумладан, маълумотларни стандарт кўринишдаги этalon жадвалига мослаштириш, белгилар фазосини шакллантириш, таснифлаш, башоратлаш масалалари ҳал этилди.

Ушбу масаланинг асосий моҳияти пахта навларини қуйидаги етти ҳолатлар бўйича мос экин жойларини аниқлашга қаратилади:

1. тупроқ тури (қора тупроқ, қўнғир тупроқ, сур-қўнғир тупроқлар, бўз-қўнғир тупроқ, ўтлоқ бўз тупроқ, оч тусли бўз тупроқ, бўз-қумлоқ тупроқ, шўрҳок тупроқ);
2. сув билан таъминланиш даражаси;
3. ернинг мелиоратив ҳолати;
4. экиш вақти об-ҳаво (C°);
5. иссиқ кунларнинг давомийлиги;

6. ернинг ҳайдалаш даражаси (см);
7. қатор кенглиги (60см, 90см).

Мутахассис дехқон-фермерлар томонидан берилган эталон жадвалда келтирилган маълумотлар асосида пахтанинг еттига нави (1. Бухоро-6, Оқдарё-6; 2. С-6541; 3. Юлдуз, Ан-Баяут-2; 4. Дўстлик-2; 5. Омад; 6. Наманган-77; 7. Андижон-35, Бухоро-102) таҳлил қилинди. Навларни тупроқ, об-ҳаво, ернинг мелиоратив ҳолатлари ва х.к. бўйича мос навни танлаш ва ундан олинадиган ҳосилдорликни аниқлаш масаласи бўйича ишлар олиб борилди.

Олинган натижалар шуни кўрсатадики, қишлоқ хўжалигида келтирилган жадваллар қисмий прецедентлик тамойилларига асосланган баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари параметрларини созлаш усулига асосланган тимсолларни аниқлаш масаласини ечишга қўллаш орқали қўйидаги натижаларга эришилди:

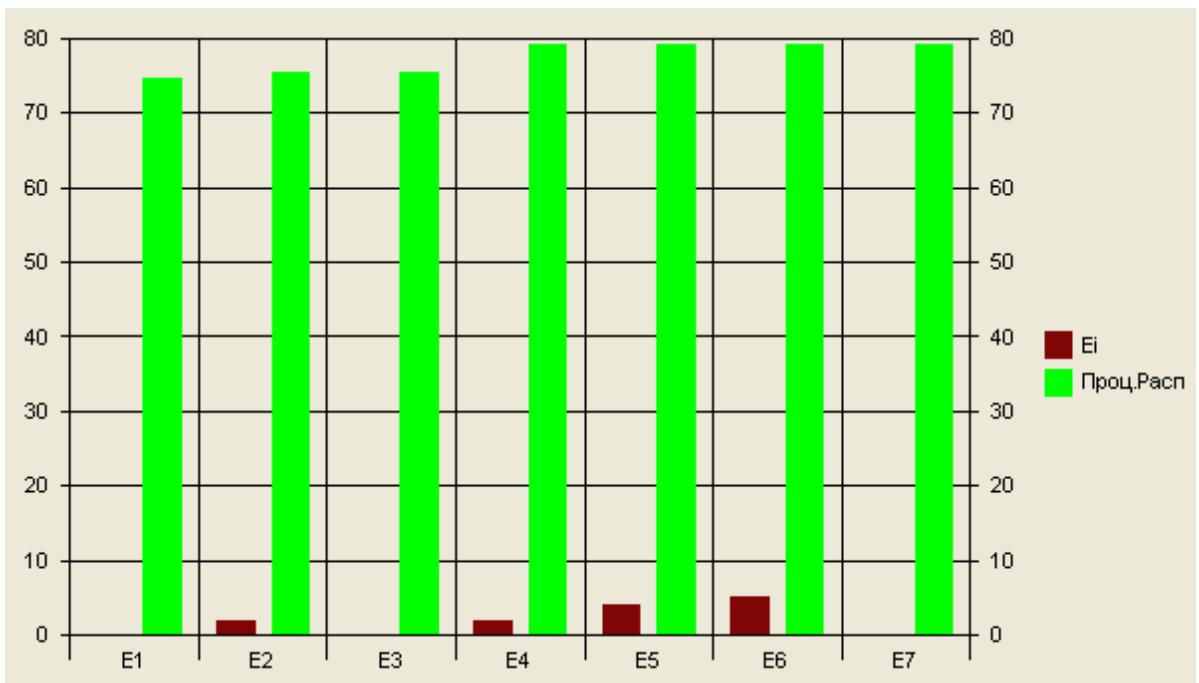
1. Турли масалаларда стандарт шаблонларни шакллантириш;
2. БҲА параметрларидан кетма-кет фойдаланиш ёндашувларини ишлаб чиқиш.
3. Белгилар, объектлар ва синфларнинг информацион салмоқларини бир нечта усулларда ҳисоблаш ва энг яхши усулни танлаш.
4. БҲА асосланган таниб олиш дастурий мажмуа ишлаб чиқилди ва тажрибавий тадқиқотдан ўtkазилди.

Бу масаласини ҳал этиш учун ўтказилган тажрибавий тадқиқотлар натижасида “Минимал бўсаға” усули ёрдами ε_i -бўсағалар ҳисобланди ва уларнинг оптимал қийматлари икки итерацион уринишда аниқланди.

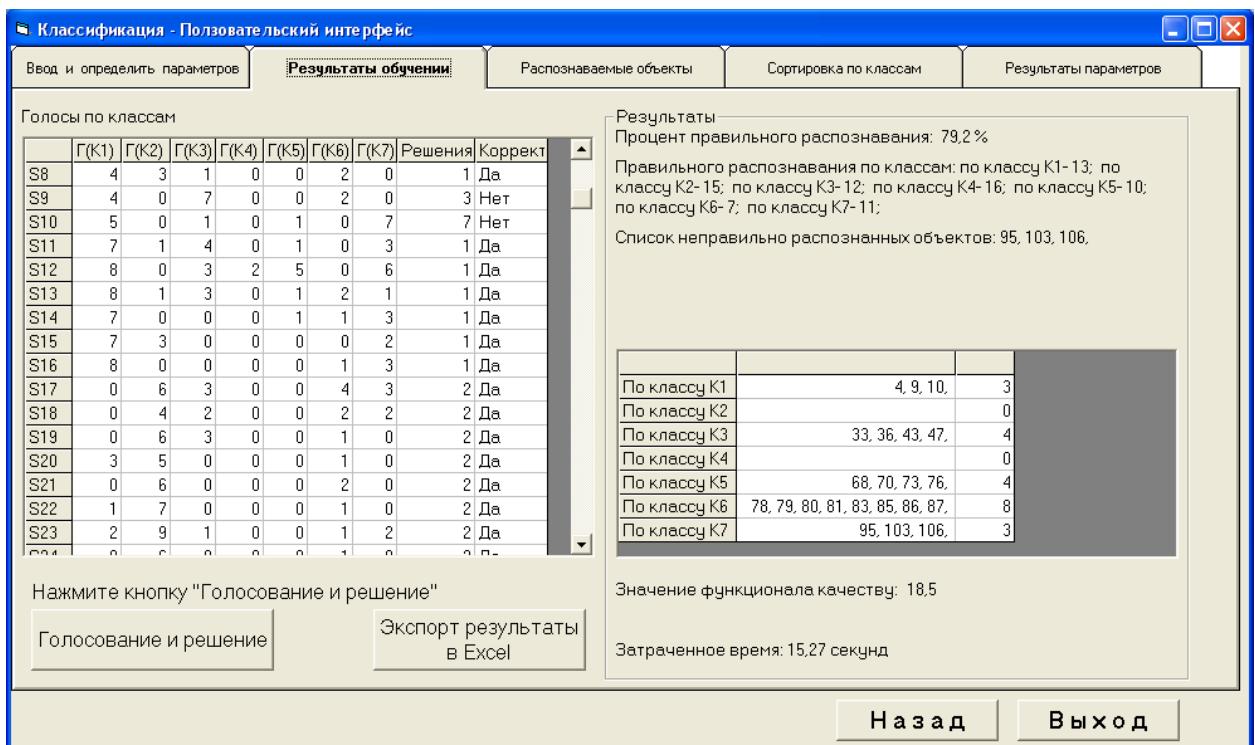
Ei-порогов							
☐ Ручной	☒ Автоматический						
	E1	E2	E3	E4	E5	E6	E7
E	1	2	1	2	4	5	0

Выбранный метод порогов: Макс. порог по классам
Количество признаков: 7
Количество бинарных признаков: 0
Е (число не выполненных неравнств)

6.1-расм. Умумий ε ва ε_i нинг натижалари.

6.2-расм. ε_i -бўсағалар қийматлари ва таниб олиш фоизи кўрсатчиклари натижалари.

6.3-расм. ПРАСК-2 да пахта экинларини экиш бўйича синфлаштириш масаласи.

6.1-6.3 расмларда пахта экинларини келтирилган ҳолатларда (синфларда) экиш учун ҳал этилган синфлаштириш масаласи натижалари келтирилган. Модел ва амалий масалаларнинг жадваллари иловаларда келтирилади.

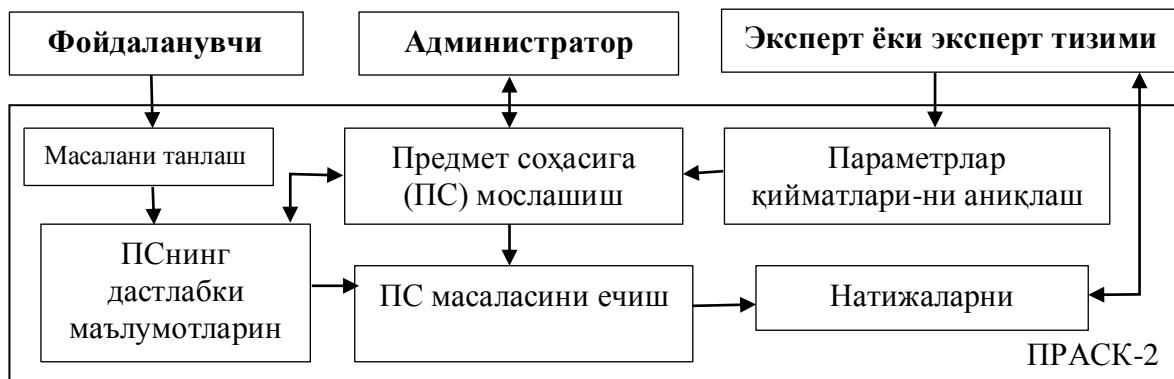
6.2. Белгилари турли ўқув танламалар сифатини баҳолаш масаласи

Марказимизнинг “Маълумотларга тизимли ишлов бериш” лабораторияси ходимлари томонидан шахсни қулоқ чаноги тасвири асосида идентификация қилиш юзасидан олиб борилаётган тадқиқот натижалари ПРАСК-2 мажмуасида синовдан ўтказилди.

Тимсолларни аниқлашнинг муҳим йўналиши – бу тасвиirlарни таниб олиш йўналишидир. Бу йўналиш масалаларини ҳал этишда тасвиirlарга рақамли ишлов бериш усулларидан кенг фойдаланилади. Муайян тасвиirlарни идентификация қилиш, бунинг натижасида мос объектларни тавсифлаш, объектлар воситасида ўқув танланмаларни шакллантириш ва таснифлаш масаласини ечиш доирасида тадқиқотлар ўтказиш ва муҳим натижаларга эришиш ҳанузгача долзарблигича қолмоқда. Мисол сифтида, инсоннинг турли томондан кўриниши, ҳолати, ҳаракати ёки бошқа (юзи, бармоқ излари, имзоси, қулоқ чаноги ва ҳ.к.) тасвиirlари орқали таниб олиш масалаларини келтириш мумкин.

Таниб олиш масаласи қўйилган ҳар қандай соҳанинг дастлабки маълумотлари орқали ўқув танланма жадвалини шакллантириш мумкин. Бу эса шу соҳа мутахассисларининг узок муддатли тажрибалари асосида амалга оширилади.

6.4-расмда ПРАСК-2 мажмуасида иш олиб борувчиларнинг муносабатлари ва уларнинг ўзаро боғлиқлари тасвиirlанган.

6.4-расм. ПРАСК-2 мажмуасида предмет соҳа (ПС) масалаларини ечиш схемаси

ПРАСК-2 мажмуасида бир қатор моделли ва амалий соҳалар устида ўқитиши ва классификация масалалари ечилди. Унда амалий масалаларидан бири шахсни қулоқ чаноги тасвиirlари бўйича таниб олиш (классификация) масаласи ечилган бу ҳақида ушбу ишда

келтирилади. Бунда шахснинг қулоқ чаноғи тасвири идентификацион белгиларини турли ўлчовларда ажратувчи алгоритм иши баҳоланади.

ПРАСК-2 мажмуасида юқорида келтирилган масалалар асосан баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари (БҲА) ва унинг олти босқич орқали аниқланади [42].

Шахсни қулоқ чаноғи тасвири асосида таниб олиш икки босқичда амалга оширилади: турли ўлчамларда аниқланган шахсни қулоқ чаноғи тасвиридаги идентификацион белгилари ўқув танланмалар маълумотлар базасига киритилди; Ҳар бир ўқув танланмани ўқитиш жараёнида БҲА параметрларини созлаб борилди; Ўқитиш жараёнида турли белгили ўқув танланмалар сифати баҳоланди.

Берилган l та K_1, K_2, \dots, K_l шахснинг қулоқ чаноғидан m та тасвир суръатга олинган бўлса, уларнинг идентификацион белгилари Эллипс алгоритми орқали $S_j \in \{M\}$ обьектли ўқув танланмалар сифатида маълумотлар базасига (МБ) ёзилади. ПРАСК-2 да МБ шаблонлари асосида шакллантирилган ўқув танланма жадваллари «SHQTT» маълумотлар базасига жойлаштирилди.

Шахс қулоқ чаноғи тасвирининг идентификацион белгиларини ажратиб олиш учун геометрик алгоритмлардан бири “Ellips” алгоритмидан фойдаланилган [87]. Бу ишнинг мақсади “Ellips” алгоритми ёрдамида олинган ўқув танланмаларни ечиш ёндашувларини ишлаб чиқиши ва уларнинг сифатини баҳолашдан иборат.

Дастлабки тажрибавий тадқиқотлар учун 4 та шахснинг жами 262 та тасвиридан “Ellips” алгоритми орқали 48, 72, 84, 96 ва 120 та белгили 5 та шакллантирилган жадваллар ўқув танланма сифатида ПРАСК-2 мажмуаси маълумотлар базасига жойлаштирилди. Берилган синфлардаги обьектлар сони мос равища 1-синф учун 63 та, 2-синф учун 65 та, 3-синф учун 74 та ва 4-синф учун 60 та келтирилган.

Олиб борилган тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики [93], белгилар сони 72 ва 120 га teng бўлган ўқув танланма жадвалларида ўқитиш натижалари юқори аниқликда (97,6%) бўлди, аммо уларни ўқитиш учун сарфланган вақтлари ҳар хил. Назорат обьектларини таниб олиш учун кам вақт сарф қилиб аниқлиги юқори бўлган ўқув танланма (72) жадвали олинди.

Бундан ташқари ПРАСК-2 мажмуасида халқ хўжалигининг қўйидаги амалий масалалари ечили: қишлоқ хўжалиги бўйича – пахта навларини ер унумдорлиги бўйича таснифлаш; таълимда – билим олувчилардан олинган дастлабки суб-тестлар асосида уларни танланган йўналишлар бўйича таснифлаш; медицинада – bemорлардан олинган аппарат натижалари ва сўровларга олинган жавоблар асосида юрак касалликлари бўйича синфларга ажратиш масалалари ҳам ечилган ва тажрибадан ўтказилган.

Қўйида БҲА ёрдамида шахсни қулоқ чаноғи тасвирининг идентификацион белгиларини аниқловчи усуллар самарадорлигини баҳолаш ёндашуви келтирилади.

Шахсни қулоқ чаноғи тасвирининг тавсифий (идентификацион) белгиларини аниқлаш учун бир неча алгоритмлардан фойдаланиш ёндашуви келтирилган. Бу алгоритмларнинг тасвирдаги идентификацион белгиларни аниқлашга йўналтирилган параметрлари қийматини ўзгартириш орқали бир неча ўқув танланмалар шакллантирилади. Олинган ўқув танланмалар сифати тимсолларни аниқловчи баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари ёрдамида баҳоланади. Ҳар бир ўқув танланма учун баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари параметрларининг созланган натижалари келтирилади.

Бугунги кунда шахсни биометрик хусусиятлари асосида идентификацион белгиларни ажратиш ва таниб олишга йўналтирилган илмий фаолият устида тўхтовсиз илмий изланишлар олиб борилмоқда. Шахснинг биометрик хусусиятларига юз, қулоқ чаноғи ва бармоқ излари тасвири, юриш услуби, овоз сигналлари, DNK коди ва ҳ.к.ни келтириш мумкин. Шахсдаги ҳар бир биометрик хусусият ўз характеристига эга бўлиб, улар устида олиб бориладиган тадқиқотлар ҳам бир-бирига мос келмайди. Шу жумладан, мазкур ишда қаралаётган биометрик хусусиятлардан бири шахсни қулоқ чаноғи тасвирида ҳам ўзига хос мураккаб элементлар мавжуд. Тасвирдаги бундай белгиларни аниқлаб, уларни сонли кўринишга келтириш ҳамда тасвирининг кимга тегишли эканлигини аниқлаш ўзига хос мураккаблиги билан ажралиб туради.

Шахсларнинг турли ҳолатларда тасвирга олинган қулоқ чаноқлари тасвирлари идентификацион белгилари асосида бир неча хил кўринишда ўқув танланма жадваллари ҳосил қилинади. Танланган ўқув танланмалар БҲА ёрдамида ўқитилади ва улардан

энг самаралиси танлаб олинади. Танлаб олинган ўқув танланма эса янги назорат объектини аввалдан маълум бўлган синфларга ажратишга хизмат қилади.

Ўқув танланмаларни шакллантиришда қулоқ тасвиридаги идентификацион белгиларни аниқловчи геометрик усулларидан фойдаланилган [88]. Ишда қуйидаги алгоритмлар самарадорлигини аниқлаш таклиф этилди: “Ellips” (El) алгоритми; “Aylana” (Ay) алгоритми; “To‘g‘ri to‘rtburchak” (Tt) алгоритми. Қуйида келтириладиган формулаларнинг юқори индексда ушбу алгоритмларга мос равища El – 1, Ay – 2, Tt – 3 кўринишида белгиланади. Ушбу уч алгоритм ёрдамида аниқланган энг самарали ўқув танланма жадвали маълумотлар базасига жойлаштирилади.

El, Ay ва Tt алгоритмлар ёрдамида $T_{n,ml}^g$ ўқув танланма (\check{Y} T) жадваллари ҳосил қилинган бўлсин. Ҳар бир алгоритм ҳар бир тасвирдан турли миқдорда белгиларни ажратиб олган бўлсин, масалан, n_1, n_2, \dots, n_5 - белгилар сони, g - алгоритмнинг тартиб рақами, m - тасвирлар (объектлар) сони, l - шахслар (синфлар) сони (6.1-жадвал).

6.1-жадвал. Ўқув танланмалар рўйхати

№	Алгоритмлар Ўтлари			Белгилар сони (n)
	“Ellips”	“Aylana”	“To‘g‘ri to‘rtburchak”	
1	$T_{n_1,ml}^1$	$T_{n_1,ml}^2$	$T_{n_1,ml}^3$	$n_1 = 48$
2	$T_{n_2,ml}^1$	$T_{n_2,ml}^2$	$T_{n_2,ml}^3$	$n_2 = 72$
3	$T_{n_3,ml}^1$	$T_{n_3,ml}^2$	$T_{n_3,ml}^3$	$n_3 = 84$
4	$T_{n_4,ml}^1$	$T_{n_4,ml}^2$	$T_{n_4,ml}^3$	$n_4 = 96$
5	$T_{n_5,ml}^1$	$T_{n_5,ml}^2$	$T_{n_5,ml}^3$	$n_5 = 120$

6.1-жадвалда келтирилган $T_{n,ml}^g$ Ўтлардаги синфлар $K_u, u = \overline{1, l}$ билан белгиланади, объектлар $S_j^{g(n_t)}, j = \overline{1, m}$ билан белгиланиб, улар маълумотлар базасида фиксиранган бўлади. Бир турга мансуб бундай ЎТ жадваллари миқдори $g = 3$ алгоритмлар ва улар орқали аниқланган n_t , $t = \overline{1, 5}$ белгилари сонига нисбатан 3×5 тани ташкил этади.

$S_j^{g(n_t)}$ ($g = 1, 2, 3$, $j = 1, 2, \dots, m$) объектнинг $x_{ij}^{g(n_t)} \in X_i^{g(n_t)}$ ($i = 1, 2, \dots, n_t$) белгилари шахснинг қулоқ чаноғи тасвирларидан олинган

идентификацион нүқталардан махсус усуллар ёрдамида олинган қийматларни ифодалайди. El, Ay ва Tt алгоритмлар асосида аниқланганадиган белгилар сони n_1, n_2, n_3, n_4, n_5 та бўлиб, улар қуидаги кўринишда ифодаланади: $S_j^{g(n_t)} = (x_{i_1j}, x_{i_2j}, \dots, x_{i_{n_t}j})$, $S_j^{g(n_t)} \in T_{n_t, ml}^g$, $x_{ij}^{g(n_t)} \in X_i^{g(n_t)}$, $g = 1, 2, 3$, $i = 1, 2, \dots, n_t$, $t = \overline{1, 5}$, $j = 1, 2, \dots, m$.

БҲА ёрдамида ЎТни ўқитиш натижаси учун φ сифат функционалидан фойдаланилади. Ўқув танланмаларни ўқитиш асосида қўйилган масала учун энг яхши ўқув танланмани ажратиш ва энг яхши алгоритмни танлаш баҳоларни ҳисоблаш алгоритмларини қўллашда қуидаги вазифаларни амалга ошириш талаб этилади:

- шахснинг қулоқ чаноғи тасвиридаги идентификацион белгиларини аниқлаш орқали $T_{n_t, ml}^g$ ЎТ жадвалларини ташкил этиш;
- тасвир белгиларини аниқловчи алгоритмларнинг самарадорлик даражаларини аниқлаш учун баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари сифат функционалини аниқлаш:

$$\varphi^* = \max_{g=1,3} \left(\max_{t=1,5} (\varphi_{n_t}^{g(n_t)}) \right).$$

Қулоқ чаноғи тасвиридаги белгиларини аниқлаш алгоритмлари ҳақида [87]да батафсил ёритилган. Тасвирлар асосида шакллантирилган белгиларнинг умумий вектори қуидаги S_j^g кўринишида бўлади:

$$S_j^{g(n_t)} = (x_{1j}, x_{2j}, \dots, x_{n_t j}),$$

$$x = \sum_{i=1}^P D_i$$

$$D_i(Q_i, Q_j) = \sqrt{(x_j - x_i)^2 + (y_j - y_i)^2}, \quad i = \overline{1, P-1}, \quad j = \overline{i+1, P}$$

Агар $i = P$ бўлса, $Q_{i+1} = Q_1$ бўлади.

бу ерда, $x_{1j}, x_{2j}, \dots, x_{n_t j}$ - тасвирдан олинган тавсифий белгиларнинг қийматлари.

Янги киритилаётган шахснинг қулоқ чаноғи тасвиридаги белгилар келтириб ўтилган алгоритмлар асосида аниқланади ва мос равища $S^{g(n_t)}$ кўринишда белгилаб олинади. Янги объект $S^{g(n_t)}$ билан ўқув танланманинг $S_j^{g(n_t)} \in T_{n_t, ml}^g$ обьектлари орасидаги “яқинлик” даражаларини текшириш уларнинг мос белгилари қийматларини қиёслаш орқали амалга оширилади.

Үқув танланмани ўқитиши, параметрларни аниқлаш [57] ва янги объектни таниб олиш масаласи БҲАнинг олти босқичида амалга оширилган [93] ҳамда El, Ay ва Tt алгоритмларининг самарадорлигини баҳолаш учун қўлланилди.

БҲА устида олиб борилган тадқиқотлар натижасида олинган баъзи ихчам формулалар яъни қуйида келтирилган формулалар вақт сарфини камайтириш каби масалаларни осонгина ҳал этишга ёрдам беради [42]. Бу формулалардан фойдаланиш унинг ишлаш тезлигини сезиларли даражада оширади.

Таянч тўпламлар тизими сифатида барча k қувватли белгилар қисм тўпламлар бўйича S объектнинг K_u синфга берган овози қуйидаги формула орқали ҳисобланади:

$$\Gamma_u(S^{g(n_t)}) = \frac{1}{m_u - m_{u-1}} \sum_{q=m_{u-1}+1}^{m_u} C_{n-\tilde{\rho}(S^{g(n_t)}, S_q^{g(n_t)})}^k.$$

Барча бўш бўлмаган қисм тўпламлар таянч тўпламлар тизими сифатида қаралса, унда юқоридаги формулани қуйидаги кўринишга алмаштириш мумкин:

$$\Gamma_u(S^{g(n_t)}) = \frac{1}{m_u - m_{u-1}} \sum_{q=m_{u-1}+1}^{m_u} (2^{n-\tilde{\rho}(S^{g(n_t)}, S_q^{g(n_t)})} - 1).$$

Бу ерда $g = 1, 2, 3$, $t = \overline{1, 5}$ $\Gamma_u(S^{g(n_t)})$ - $S^{g(n_t)}$ объектнинг K_u синфга берган овози. Юқоридаги формулалар асосида олинган овозларнинг умумий кўриниши қуйида келтирилади:

$$\left. \begin{array}{c} \Gamma_1(S_1^{g(n_t)}), \Gamma_1(S_2^{g(n_t)}), \dots, \Gamma_1(S_{m_1}^{g(n_t)}) \\ \Gamma_2(S_{m_1+1}^{g(n_t)}), \Gamma_2(S_{m_1+2}^{g(n_t)}), \dots, \Gamma_2(S_{m_2}^{g(n_t)}) \\ \dots \\ \Gamma_l(S_{m_{l-1}+1}^{g(n_t)}), \Gamma_l(S_{m_{l-1}+2}^{g(n_t)}), \dots, \Gamma_l(S_m^{g(n_t)}) \end{array} \right\}$$

Олинган овозлар бўйича φ сифат функционалини аниқлаш қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\varphi_{n_t}^{g(n_t)} = \max_{u=1,l; j=1,m} (\Gamma_u(S_j^{g(n_t)}))$$

$$\varphi^* = \max_{g=1,3} \left(\max_{t=1,5} (\varphi_{n_t}^{g(n_t)}) \right)$$

Тажриба тадқиқотлари ўтказиш учун турли вақтларда олинган турли кўринишдаги 4 та шахснинг қулоқ чаноғи тасвиirlари олинди. Ушбу тасвиirlардан белгилар аниқлашнинг юқорида келтирилган уч алгоритми ёрдамида белгилар сони 5 хил бўлган ўқув танланма жадваллари ҳосил қилинди. Шакллантирилган ўқув танланмалар (3 усул 5 хил кўринишда) жами 15 та бўлиб, уларнинг

барчасида синфлар ва объектлар сони бир хил бўлади. Синфлар сони $l = 4$, объектлар сони $m = 262$, ҳар бир синфдаги объектлар сони 2-жадвалда келтирилган. Объектларнинг белгилари $n_1 = 48$, $n_2 = 72$, $n_3 = 84$, $n_4 = 96$ ва $n_5 = 120$.

Қулоқ чаноғи тасвири бўйича таниб олиш учун яратилган маълумотлар базасидан ихтиёрий 4 та шахснинг тасвирлари маълумотлари танлаб олинди. 1-шахснинг тасвирлари $m_1 = 63$, 2-шахснинг тасвирлари $m_2 = 65$, 3-шахснинг тасвирлари $m_3 = 74$ ва 4-шахснинг тасвирлари $m_4 = 60$ тани ташкил этади.

6.2-жадвал. Ўқув танланмадаги синфларнинг объектлари миқдори

Синфлар	Синф номи	Объектлар сони
1	1-шахс	63
2	2-шахс	65
3	3-шахс	74
4	4-шахс	60
Жами		262

Натижалар. ПРАСК-2 дастурий мажмууда МБ шаблонлари асосида шакллантирилган ўқув танланма жадваллари «SHQTT» маълумотлар базасига жойлаштирилади. Ўқув танланма жадваллари асосида ўқитиш жараёни амалга оширилди. Ўқитиш жараёни натижалари 6.3-, 6.4-ва 6.5-жадвалларда келтирилган. Ушбу натижаларни олиш [42] манбада келтирилган кўринишида амалга оширилди.

6.3-жадвал. Эллипс алгоритми бўйича олинган натижалар

Белгилар сони	Синфлар бўйича хатолик				Умумий хатолик	Умумий эпсилон қиймати	Ўқитиш сифати %
	K1	K2	K3	K4			
48	0	3	5	4	12	3	95,42
72	1	0	3	4	8	8	96,95
84	4	0	6	7	17	14	93,51
96	1	1	11	7	20	13	92,36
120	0	1	3	4	8	10	96,95

6.4-жадвал. Айлана алгоритми бўйича олинган натижалар

Белгилар сони	Синфлар бўйича хатолик				Умумий хатолик	Умумий эпсилон қиймати	Ўқитиш сифати %
	K1	K2	K3	K4			
48	25	7	12	14	58	7	77,86
72	2	5	15	21	43	19	83,58
84	9	0	5	14	28	20	89,31
96	9	0	3	6	18	23	93,13
120	11	0	18	23	53	29	80,15

6.5-жадвал. Тўғри тўртбурчак алгоритми бўйича олинган натижалар

Белгилар сони	Синфлар бўйича хатолик				Умумий хатолик	Умумий эпсилон қиймати	Ўқитиш сифати %
	K1	K2	K3	K4			
48	10	4	10	22	46	7	82,44
72	3	1	2	12	18	17	93,13
84	2	0	1	5	8	19	96,95
96	0	1	2	11	14	20	94,66
120	0	3	3	5	11	27	95,8

Жадвалларда “Умумий эпсилон қиймати” устунида белгилар сонига нисбатан чегаравий қийматлар ўрнатилган. Улар таққослананаётган обьектларнинг мос тушмайдиган белгилари сонини билдиради.

Юқоридаги жадвалларда келтирилган ўқитиш натижаларига кўра, “Ellips” алгоритми ўқув танланмаларидан $n=72$ ва $n=120$ бўлганда 96,95 %, “Aylana” алгоритми ўқув танланмаларидан $n=96$ бўлганда 93,13 %, “To’g’ri to’rtburchak” алгоритми ўқув танланмаларидан эса $n=84$ бўлганда 96,95% аниқликда юқори натижаларга эришилди. Белгилар сонига нисбатан уларни ўқитиш учун сарфланган вақтлари турлича бўлади, масалан 48 белгили ўқув танлама учун сарфланган вақт энг кам, 120 белгили ўқув танланмада эса вақт сарфи меъёридан ортиқча бўлиб кетади.

Энг самарали ўқув танланмани аниқлаш учун 6.3-6.5 жадваллар натижаларда келтирилган максимум натижалар ўзаро қиёсланди. Бу ерда вақт сарфи ва ўқитиш натижасига кўра “Ellips” алгоритмининг белгилари сони $n=72$ бўлган ўқув танланма жадвали БҲА томонидан аниқланган энг самарали ўқув танланма деб топилди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ўқув танланмаларни ўқитиш сифатини янада яхшилаш мумкин, бунинг учун олинган тасвирлардан сифатсизларини олиб ташлаш, БҲА барча параметрларининг оптималь қийматларини аниқлашга интилиш, информацион салмоғи жуда кам бўлган белгилардан воз кечиш, 6.3-6.5 жадвалларда келтирилган хатоликларни (масалан, 4-шахс тасвирларини) кўздан кечириш ва улар устида иш олиб бориш вазифаларини бажариш мақсадга мувофиқ бўлади.

6.3. Билим олувчиларни таснифлаш масаласида баҳоларни хисоблаш алгоритмларидан фойдаланиш

Таълим соҳасининг турли йўналишларида таҳсил олаётган билим олувчининг (БО) ўзлаштириш кўрсаткичлари, компетентлик даражаси ва қобилияти аниқлаш ва ўстириш энг муҳим масалалардан биридир. Ушбу масаланинг бир қисми сифатида БОни *маҳсус гуруҳланган фан соҳалари* (соҳалар) бўйича мақсадли йўналтириш таълим соҳасининг ажралмас қисмидир. Кўпгина ҳолларда БОнинг индивидуал салоҳияти, билим даражаси ва ички қизиқиши дунёсини аниқлаш учун ўқитувчилардан юқори педагогик маҳорат ва кўп вақт талаб қилинади. БО танлаган йўналиши бўйича ўқитиладиган барча фанларни ўзлаштириши лозим бўлсада, у фанлардан маълум бир қисмларигагина қизиқиши, чуқур изланиши ва шу қисм фанлар бўйича мукаммал билимга эга бўлишни хоҳлайди. Буларни эътиборга олган ҳолда, БО ҳолатини тўғри таснифлаш ва йўналтириш, маслаҳатлар ва тавсиялар бериш муаммоларини ҳал этиш ҳамда замонавий компьютерлардан фойдаланган ҳолда интеллектуал элементли дастурий таъминотларни ишлаб чиқиш долзарб вазифадир [89,90].

Одатда, БОнинг қобилияти фақатгина унинг олган билими билангина баҳолаш мумкин. Мисол сифатида, бирор бир йўналиши бўйича ўқишини тугатаётган ихтиёрий ўқувчи, талаба ёки билим

олувчини олайлик. У танлаган йўналиши бўйича ўқитиладиган, турли соҳаларга мўлжалланган фанлардан ўзини қизиқтирганларини чуқурроқ ўрганишга кириши табий. Бундан ташқари, БО турли соҳалар бўйича дастлабки, оралиқ ва якуний ўзлаштириш кўрсаткичларини аниқлаб бориш, тавсиялар бериб туриш муаммоларини ҳал этиш босқичма-босқич ўқитиш тизимида муҳим рол уйнайди.

Тимсолларни аниқлаш усулларини таълим соҳасига қўллашда асосан икки тушунча ёрдамида ёритилади. Булар билим оловчи модели ва фанлар моделлариdir. Қуйида бу масаланинг қўйилишини келтирамиз.

$\{M\}$ фанлар тўплами берилган бўлсин. Улардан шундай фанлар групхи $M_{fan} \in \{M\}$ ажратиб олинган бўлсинки, улар йўналишнинг асосини ташкил этсин. Ажратиб олингин фанлар групхи $M_{fan} = (Q_1, Q_2, \dots, Q_k)$ бўлсин, бу ерда Q_u -йўналишнинг бир мақсадга қаратилган кичик соҳаси ҳисобланади. Ҳар бир соҳа бир нечта фанларни ўз ичига олади: $Q_u = (W_1, W_2, \dots, W_n), u = \overline{1, k}$. Ҳар бир W_i фан бўйича эса мутахассислар томонидан тузилган топшириқлар мавжуд бўлиб, улар амалий, лаборатория, тест, суб тест ва шу каби кўринишларда ифодаланиши мумкин.

Билим оловчилар тўплами ифодаловчи $\{X\}$ ўқув танланма берилган бўлсин. Унинг рўйхатидан j -ўринда жойлашган БО $S_j = (\alpha_{1j}, \alpha_{2j}, \dots, \alpha_{nj})$

($S_j \in X$) кўринишида ифодаланади. БОнинг α_{ij} ($i = \overline{1, n}, j = \overline{1, m}$) элементи фан соҳалардан тўплаган ўзлаштириш кўрсаткичини ифодалайди. Янги БОни эса $S = (x_1, x_2, \dots, x_n)$, $i = \overline{1, n}$ кўринишда белгилаймиз.

БО фанлар бўйича берилган топшириқларни таниб оловчи компьютер дастурий воситаси ёрдамида топширади. БОнинг W_i фаннинг топшириқларидан тўплаган бали x_i элементига мос келади, яъни $x_i(W_i) = \frac{1}{l_T} \sum_{z=1}^g B(T_z)$, бу ерда $B(T_z)$ - T_z топшириқ бўйича олинган балл, l_T - эса топшириқларнинг умумий сони.

Белгининг оғирлик коэффиценти эксперталар томонидан берилган баҳоларни нормаллаштириш йўли орқали қўйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$p_{ki} = \frac{C_{ki}}{\sum_{i=1}^n C_{ki}},$$

бу ерда C_{ki} – k -эксперт томонидан i -белгига (балларда) берилган баҳо,
 n – белгилар сони.

Шундай қилиб, оғирлик коэффицентлардан фойдаланиб белгининг фойдалилик даражасини аниқлаш ҳар доим ҳам объектни таҳлил қилишнинг түлиқ имкониятини бермайди. Бу масалани ҳал этиш учун қўшимча ноаниқлик тушунчасини киритамиз. Белгининг ноаниқлик кўрсаткичлари сифатида К.Э.Шенон томонидан таклиф этилган хаос ўлчови ва тартибланмаган ихтиёрий тизим сифатидаги информацион энтропия формуласидан фойдаланиш мумкин. Энтропиянинг қиймати хабар ёки маълумотлар тўпламидаги ахборотнинг ўртacha миқдори сифатида талқин этилиши мумкин.

Энтропия X ўлчанувчи катталик учун I ахборот миқдорининг математик кутилмаси сифатида аниқланади:

$$H(X) = M[I(X)] = - \sum_{i=1}^K p(x_i) \log_2 p(x_i) \quad (3)$$

бу ерда K – сифат даражаларининг миқдори:

$H(X)$ – X белгининг энтропияси;

$p(x_i)$ – x_i қийматнинг танланмада вужудга келган частотаси.

Белги қийматининг энтропияси қулай, осон тушуниладиган, энг асосийси – сифат баҳолаш масалаларида белги қийматининг объектив баҳоланиши ҳисобланади. Бу ундан объектларни тадқиқотчиларнинг иштирокисиз ранжировка қилишда фойдаланиш имконини беради.

Сифатли аналогларнинг олинган каттаикларини осон тушуниш мумкин. 6.5-расмда ҳар бир даражаси интерпретация қилинган етти даражали шкала акс этган. Энг юқори даража баҳоловчи субъект томонидан дуч келувчи максимал қиймат сифатида белгиланади. Қуйи даража лицензияли ҳисобланади. Ўртача даража шкаланинг шартли ноли ҳисобланади. Шартли нолдан қуида жойлашган барча қийматлар паст сифатни билдиrsa, юқоридагилари эса баланд сифатни англаради.

K=7 аъло
K=6 яхши
K=5 қониқарлидан юкорироқ
K=4 қониқарли
K=3 қониқарлидан пастроқ
K=2 ёмон
K=1 жуда ёмон

6.5-расм. Сифатларнинг етти даражали шкаласи

Шундай қилиб, $X_j = (x_{1j}, x_{2j}, \dots, x_{nj})$ БО барча $Q_u = (W_1, W_2, \dots, W_n)$ соҳаларни қамраб олувчи фанлар бўйича берилган топшириқлардан x_{ij} даражада баҳоланди, деб ҳисоблайлик. Кейинги асосий вазифа БОларни Q_u махсус фан соҳаси бўйича синфга ажратиш масаласи қаралади. Билим олувчиларни таснифлаш масаласини ҳал этишни бир қанча усул ва алгоритмлар билан амалга ошириш мумкин. Мазкур ишда ушбу масаласини ҳал этиш учун БҲАдан фойдаланилди [95]. Юқорида келтирилган фикрлар ҳам БҲА гояси асосида баён этилган. Шунинг учун БО таснифлаш масаласини БҲА босқичлари асосида амалга ошириш алгоритми ишлаб чиқиш мақсад қилиб олинган. Қуйида ушбу масалани ҳал этиш босқичларини БҲА босқичларига мослаштириш алгоритми келтирилади.

Натижавий эталонли жадвалларни шаклантириши. Билим олувчиларни йўналишлар бўйича синфларга ажратишида мутахассисларнинг тажрибалари ва кўрсатмаларига асосланиб ташкил этилган натижавий эталонли жадваллардан фойдаланилади. Бундай жадвалларни ўқув танланма деб ҳам юритилади. Ўқув танланмада фанлар асосида қўйиладиган баҳоларни акслантирувчи n устунли ва m қаторли T_{nm} кўринишдаги натижавий эталонли жадвал тақдим этилган (жадвалда баҳолар юз баллик тизимда келтирилган). Бу ерда n танланадиган фанлар сонини ва m шу фанлар бўйича олинган натижалар қаторини акс эттирувчи объектлар сонини англатади. Жадвалдаги ҳар бир объектни S_j , унинг белгиларини эса α_{ij} ($i = 1, 2, \dots, n$, $j = 1, 2, \dots, m$) каби белгиланади ва ҳар бир объектнинг α_{ij} ($0 \leq \alpha_{ij} \leq 100$, $\alpha_{ij} \in N$) белгилар тўплами $S_j = (\alpha_{1j}, \alpha_{2j}, \dots, \alpha_{nj})$ кўринишда ёзиб олинади. Натижаларни акс

эттирувчи бу объектлар тўплами мутахассислар тажрибаларга асосланган ҳолда маҳсус соҳалар бўйича l та K_1, K_2, \dots, K_l синфларга тақсимланган, шунинг учун T_{nm} жадвали T_{nml} жадвал кўринишида ифода қилинган.

Тизимда синфга ажратилмаган, янги БОнинг билим даражаси топшириқлардан олган натижалари асосида аниқланади, ҳамда унинг баҳоланганди тимсоли $\bar{S} = (x_1, x_2, \dots, x_n)$ каби белгиланади. Унинг натижалари (яъни белгилари) эталонли жадвалдаги ҳар бир $S_j = (\alpha_{1j}, \alpha_{2j}, \dots, \alpha_{nj})$ объектлар белгилари билан яқинлиги, мос келиши текширилади ва унинг қайси синфга тегишли эканлиги аниқланади.

БО таснифлаш масалани ечиш учун баҳоларни хисоблаш алгоритмлари асосида ишлаб чиқилган босқичларни келтирамиз.

Умумий натижавий эталонли жадвалдан **таянч тўпламлар тизими** шакллантириш - маҳсус соҳа учун талаб этилган фанларни ажратиб олиш билан амалга оширилади.

Масалан, соҳалар таркибида фанлар қуидагича тахминий кўринишда танланиши мумкин:

Q_1 -соҳа учун – W_1, W_3, W_6, W_{10}

Q_2 -соҳа учун – $W_1, W_2, W_5, W_8, W_{10}$

.....

Q_u -соҳа учун – W_2, W_3, W_4, W_7, W_9

Бунда фанлар тўпламнинг барча қисмлари мутахассисларнинг тажрибаларга асосланиб ташкил этилади. Шунинг учун олинган қисм тўплам $\Omega_A \subseteq \Omega$ кўринишда бўлади. Таянч тўплам тизими сифатида бирор алгоритм асосида умумий Ω тўпламнинг $\tilde{\omega}$ -қисми ажратиб олинади, назоратдаги БОнинг натижаларини $\tilde{\omega}\bar{S} = \{x_{i_1}, x_{i_2}, \dots, x_{i_k}\}$, эталонли жадвалдаги объектларни эса $\tilde{\omega}S_q = \{x_{i_1q}, x_{i_2q}, \dots, x_{i_kq}\}$ ($q = 1, 2, \dots, l$, $q < m$) кўринишда ифодаланади. Умумий жадвалдан белгиларнинг ажратиб олиниши $\tilde{\omega}$ -қисм жадвал шаклида таянч тўпламлар тизими ифодалайди.

Таянч тўпламдан фойдаланган ҳолда $\tilde{\omega}\bar{S}$ объект натижалари $\tilde{\omega}S_q$ объектларни ҳар бирининг натижалари билан яқинлиги текширилади, яъни ҳар бир элементларининг яқинлик баҳолари

хисобланади. Бу **яқинликка текшириши функцияси** деб аталади ва $r(\tilde{\omega}\bar{S}, \tilde{\omega}S_q)$ орқали ифодаланади. Бу функция назоратдаги $\tilde{\omega}\bar{S}$ объект белгиларини этalonли жадвал объектларининг белгилари билан ε_i -бўсағалар (пороги) ёрдамида қиёсий баҳолайди, яъни уларнинг ҳар бир мос белгилари орасидаги масофа ε_i -бўсағадан ошмаса $r(\tilde{\omega}\bar{S}, \tilde{\omega}S_q)$ функция 1, акс ҳолда 0 қийматга эга бўлади. Бўсағалардан четлашган белгилар бўйича вужудга келган хатоликлар $\tilde{\rho}(\bar{S}, S_q)$ билан белгиланади. Куйида $r(\tilde{\omega}\bar{S}, \tilde{\omega}S_q)$ яқинлик функциясини ҳисоблаш формулаларини қараймиз:

$$r(\tilde{\omega}\bar{S}, \tilde{\omega}S_q) = \begin{cases} 1, & \text{агар } \tilde{\rho}(\bar{S}, S_q) \leq \varepsilon \text{ бўлса,} \\ 0, & \text{агар } \tilde{\rho}(\bar{S}, S_q) > \varepsilon \text{ бўлса} \end{cases},$$

бу ерда $\tilde{\rho}(\bar{S}, S_q) = \begin{cases} \sum_{i=1}^k |\alpha_{iq} - x_i|, & \text{агар } |x_i - \alpha_{iq}| \geq \varepsilon_i \\ 0, & \text{акс ҳхолд} \end{cases}$ ва $\varepsilon = \frac{\sum_{i=1}^k \varepsilon_i}{k}$ бўлади.

Таянч тўпламнинг ҳар бир қатори бўйича баҳоларни ҳисоблаш. БОнинг қийматлари таянч тўпламдаги ҳар бир объект қийматларига берадиган баҳосини аниқлаш функцияси $\tilde{\Omega}(\bar{S}, S_q)$ кўринишида ёзилади. $\tilde{\omega}\bar{S}$ ва $\tilde{\omega}S_q$ объектлар бўйича баҳоларни ҳисоблаш $r(\tilde{\omega}\bar{S}, \tilde{\omega}S_q)$ яқинликни текшириш функциясининг қийматлар бўйича олинади. Агар яқинлик баҳоларини ҳисоблаш жараёнида ташки параметрлар (яъни олиниши мумкин бўлган балларнинг ташки факторлар таъсирида ўзгариши) таъсир этмаса, $\tilde{\Omega}(\bar{S}, S_q) = r(\tilde{\omega}\bar{S}, \tilde{\omega}S_q)$ ёрдамида ҳисобланади. Бу босқичда $\tilde{\omega}\bar{S}$ объект тўпламдаги ҳар бир $\tilde{\omega}S_q$ объектга овоз бериб чиқади ва $\tilde{\Omega}(\bar{S}, S_q)$ функция ҳар бир объект учун 1 ёки 0 баҳони қабул қиласи.

Бир синф бўйича баҳоларни ҳисоблашда, масалан, биринчи синфга тегишли бўлган объектлар сони 1 дан m_1 гача, иккинчи синфга тегишли бўлган объектлар сони $m_1 + 1$ дан m_2 гача ва x.к. l синфга тегишли бўлган объектлар сони эса $m_{l-1} + 1$ дан m_l гача бўлади. Масалан, биринчи синф бўйича баҳоларни ҳисоблаш куйидагича амалга оширилади:

$$\Gamma_1(\tilde{\omega}) = \sum_{q=1}^{m_1} \tilde{\omega} \Gamma(\bar{S}, S_q).$$

Хар бир синф учун баҳоларни ҳисоблаш қуидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\Gamma_u(\tilde{\omega}) = \sum_{S_q \in K_u} \tilde{\omega} \Gamma(\bar{S}, S_q) \quad (u = 1, 2, \dots, l).$$

БОНИНГ БИЛИМИ, қобилияти бўйича маҳсус соҳа йўналишига тегишлилик синфини аниқловчи **ҳал қилувчи қоидат** қуидаги F функция орқали қурилади $F[\Gamma_1(\bar{S}), \Gamma_2(\bar{S}), \dots, \Gamma_l(\bar{S})] = u$ ($1 \leq u \leq l$).

$$F[\Gamma_1(\bar{S}), \Gamma_2(\bar{S}), \dots, \Gamma_l(\bar{S})] = \begin{cases} u, & \text{агар } \Gamma_u - \Gamma_j \geq \delta_1 \text{ бўлса;} \\ j \neq u, 1 \leq j \leq l & \text{бўлганда,} \\ 0, & \text{бошка холатларда} \end{cases}$$

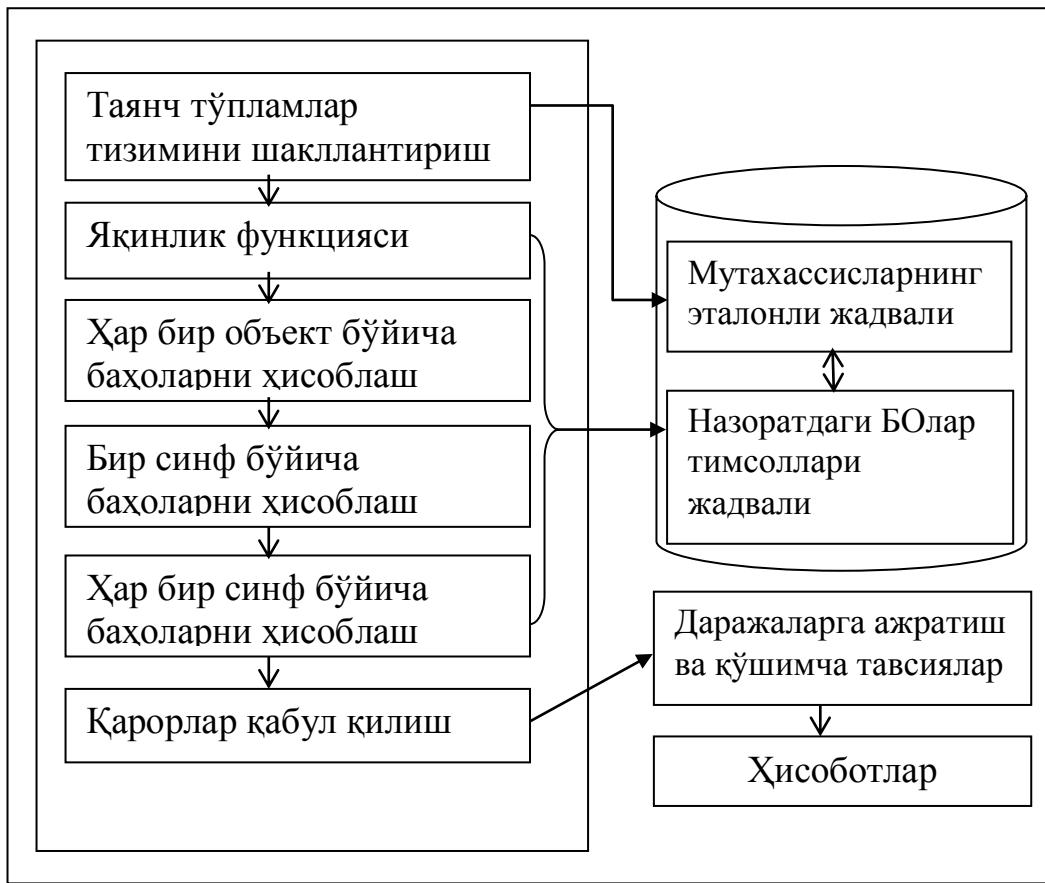
Бу функцияning синфнинг тартиб рақамига тенг бўлса БО тимсоли шу рақам остидаги синфга, акс ҳолда қиймат 0 га тенг бўлади ва қарор қабул қилиш тизимида қуидаги қўшимча қоидалар киритишга тўғри келади:

1. Юқори даражада. БОни соҳалар бўйича синфларни ажратиш давомида икки ёки ундан ортиқ соҳа йўналишлари бўйича юқори балл тўплаган ҳамда шу баллар ўзаро тенг бўлган ҳолларда уларнинг бирини танлаш БОНИНГ ўзига ёки мутахассис ихтиёрида қолдириш;

2. Ўрта даражада. БО икки ёки ундан ортиқ соҳа йўналишлари бўйича бир хил балл тўплаган бўлса, улардан бирини танлаш унинг ихтиёрида қолиши ёки унга зарурий кўрсатмалар бериш;

3. Паст даражада. БО тўплаган баллари бирор йўналиш бўйича паст даражада йигилган ва шу йўналиш бўйича бошқаларига нисбатан яхшироқ билимга эга бўлса, уни шу йўналишга киритилади. Агар БОНИНГ тўплаган бали кўрсатилган меъёрга етмаса, уни бирорта ҳам синфга ажратилмайди ва зарурий тавсиялар берилади.

Қуидада билим олувчиларни маҳсус синфларга ажратиш учун баҳоларни ҳисоблаш алгоритмларига асосланган схема келтирилган (6.7-расм):

6.7-расм. БОни БҲА ёрдамида таснифлаш

Юқорида келтирилган схемада БОларни фан соҳаларидаги кўрсаткичлари асосида синфларга ажратиш бўйича қарорлар қабул қилиш тизимини ўзида акс эттирган. Бу мақолада келтирилган маълумотлар таълим соҳасидаги мавжуд муаммолардан бирини қисмий ҳал этишга қаратилган. Таълимда бундай муаммоларни ҳал этиш учун янада қулайроқ алгоритмик усуллар ва дастурий воситаларнинг ишлаб чиқилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

ТАТУ “Информатика ва ахборот технологиялари” йўналиши талабаларига жуда кўп ихтисослик фанлари ўқитилади ва уларни тўрт групга (синфга) ажратилди: “Dasturlshtirish”, “MBni boshqarish”, “Tarmoqni boshqaruv”, “Grafika va Web texnologiya”. 10 та фан (белги) бўйича талабаларнинг натижалари келтирилган ўқув танланмага берилган ва шу ўқув танланма бўйича янги талаба юқоридаги тўрт синфдан қай бирини мукаммал ўзлаштирганлиги бўйича таснифланади. Бу масаланинг ечими Virtual Teaching дастурий воситаси ёрдамида олинди ва унинг натижалар ойнаси қўйида келтирилган (6.8-расм).

Объекты класса K1:

	B_1	B_2	B_3	B_4	B_5	B_6	B_7	B_8	B_9	B_10	Расстояние
S1	73	69	58	66	70	65	57	66	75	79	67,8
S2	69	75	80	66	73	68	58	67	63	71	69
S3	70	57	72	73	78	59	64	68	61	64	66,6
S4	63	70	56	64	76	67	59	61	68	59	64,3
S5	63	67	70	71	56	62	56	64	62	67	63,8
S6	75	63	58	61	69	71	69	58	64	61	64,9
S7	56	71	58	60	78	69	72	70	57	80	67,1
S8	75	72	75	70	66	59	69	60	68	59	67,3
S9	76	62	63	58	72	79	76	79	61	56	68,2
S10	73	62	57	67	68	72	58	58	77	64	65,6

Объекты класса K2:

	B_1	B_2	B_3	B_4	B_5	B_6	B_7	B_8	B_9	B_10	Расстояние
S21	82	73	69	99	73	92	83	85	77	74	80,7
S22	80	85	71	93	78	67	79	97	90	78	81,8
S23	89	78	67	89	79	83	69	83	76	79	79,2
S24	72	95	90	80	75	91	75	77	93	83	83,1
S25	80	82	84	90	83	93	87	95	71	75	84
S26	84	72	85	75	70	77	94	74	86	85	80,2
S27	93	89	73	78	83	99	82	74	98	73	84,2
S28	84	91	81	80	98	93	72	72	74	68	81,3
S29	88	86	91	98	84	88	96	77	97	96	89,3

Введите значения признаков нового объекта S

S	73	69	57	65	71	60	54	62	70	78
---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

Значение k

Расстояния объекты отнесение классу K1- 28,53

Классификация

6.8-расм. Таснифлаш ва натижалар ойнаси

Ушбу мақола таълим жараёнининг бир масаласини ҳал этиш учун тимсолларни аниқлаш усулларидан бири баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари ғоясидан фойдаланилди. Таълим жараёнида бу каби масалаларни ечиш орқали билим олувчиларни синфларга ажратиб, уларнинг заиф томонларига ургу бериш ҳамда индивидуал салоҳиятини ошириб, янада чукурроқ билимга эга бўлишига кўмаклашиш усулларидан бири ёритилди.

6.4. Tulipa туркуми турларини идентификациялаш масаласи

Табиатда сонли ва сонли бўлмаган белгилар билан характерланадиган мураккаб кўп белгили объектларни тадқиқ этиш қийин масалалардан ҳисобланади. Бундай соҳалардан бири ботаникада ўсимлик тавсифлайдиган белгилар тўпламини келтириш мумкин. Ўсимлик объектларини таснифлаш, кластерлаш ва тартиблаш (ранжирование) масалалари уларни сонли ва сонли бўлмаган белгилари асосида амалга ошириш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Синфлаштириш ва башоратлаш масалаларини ечиш нафақат амалий масалани ҳал қилиш, балки предмет соҳани ҳам такомиллаштириш билан боғлиқ муҳим масалаларни ҳал этиш заруриятини вужудга келтиради. Бундай масалалар табиатан мураккаб бўлганлиги сабабли уларни ечишда ўзига хос маҳсус ёндашувларни ишлаб чиқишни талаб қиласди. Реал жараёнларни тадқик қилишда предмет соҳа бўйича чуқур тажрибага эга бўлиш ҳамда таклиф қилинаётган модел параметрлари билан обьект хусусиятлари ўртасида ўзаро мос муносабатларини ўрнатиш бир нечта мураккаб босқичларни амалга оширишни талаб қиласди [19].

Ихтиёрий амалий масалаларни (биологик, техник, иқтисодий) ечишда обьект хусусиятлари ҳақидаги ахборотларни тўлиқ шакллантирмасдан уларни таснифлаш ва таниб олиш мумкин эмас. Бундай муаммолар биологик обьектларнинг белгиларини шакллантиришда жуда кўп учрайди. Бундай турдаги масалаларни ҳал этишда маълумотларни интеллектуал таҳлил қилишнинг (МИТ) таснифлаш ва башоратлаш модел ва алгоритмларидан кенг фойдаланиш оммавийлашиб бормоқда.

Маълумотларни интеллектуал таҳлил қилиш алгоритмларини биоинформатика муаммоларини ҳал қилишда қўллаш долзарб масалалардан бири сифатида сақланиб келмоқда.

Юқорида келтирилганлардан келиб чиқсан ҳолда, мазкур маърузада ўсимликларни таснифлаш учун дастлабки маълумотларга ишлов бериш ҳақида сўз юритилади. Бунда қўйидаги вазифалар бажарилади:

- экспертлар билим ва тажрибаларига асосланиб белгилар фазосини дастлабки жадвалини шакллантириш;
- таснифлаш учун дастлабки ўқув танланма жадвалини шакллантириш.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси (ЎзР ФА) Ўсимлик ва хайвонот олами генафонди институтнинг бир грух олимлари хамкорлигига етарлича ўрганилган ўсимлик туркуми – “Tulipa” (лола туркуми, матнда обьект деб юритилади) тавсия қилинди.

Ҳозирги кунгача республикамизда лола ўсимлигининг 34 та тури аниқланган бўлиб, уларнинг гербариylари, тавсифлари, тасвиirlари ҳамда географик жойлашган жойлари ҳақидаги

маълумотлар ЎзР ФА Ўсимлик ва хайвонот олами генафонди институтнинг “Марказий гербарий” лабораториясида жамланган. Шу билан бирга мазкур институт ходимлари томонидан лола туркуми бўйича “Tulipa.accdB” информацион маълумотлар базаси шакллантирилган бўлиб, унда лола ўсимлигининг дунёдаги 781 та турининг 21 та тавсифи бўйича маълумотлар мужассамлашган.

Белгилар фазосини дастлабки жадвалини шакллантиришда ботаник олимларнинг кўп йиллик тажрибалари, уларнинг таснифлаш усуллари ўрганилганда, ҳар бир туркум турларини таснифлаш учун маҳсус иккилик саволномаларидан иборат аниқлагич калитлар мажмуаларидан фойдаланишлари маълум бўлди.

Танланган обьект турларининг морфологик белгиларини шакллантиришда мутахассислар 16 та белгини аниқлаб беришди. Бу белгилардан биринчиси турларнинг номини ифодалайди ва у таснифлаш масаласида *синф* деб қаралади. Ўқитиш ва таснифлаш масаласини ечиш учун эса қолган 15 та белгидан фойдаланилди.

Лола туркумини ўқитиш ва таснифлашда қўлланиладиган белгилар жамланмаси қуйидаги жадвалда келтирилган.

Илованинг А.1-жадвалда келтирилган белгилар асосида лола ўсимлигини икки ҳолатда идентификациялаш мумкин: биринчиси табиий шароитда (ўсимлик гуллаган вақтда дала шароитда), иккинчиси эса узоқ йиллар давомида йиғилган гербариyllар асосида.

Ўсимлик турларини табиий шароитда, яъни жонли ҳолатида идентификациялаш барча белгиларини тўлиқ аниқлаш имконини беради.

Ўсимлик белгиларини гербариyllар асосида идентификациялашда эса, улар узоқ муддат сақланиб, обьектни характерловчи кўпгина хусусиятлар ўз сифатини йўқотган ҳолатда бўлади. Бу эса обьектни идентификация қилишда айrim муаммоларни келтириб чиқаради. Бу муаммолар ҳақида келгусидаги ишларда батафсил тўхталамиз.

Ўсимлик турлари белгилари қийматлари – микдорий ва сифатий гурухига бўлинганлиги маълумотларни интелектуал таҳлил қилиш масалаларини ечиш мураккабликларига олиб келади. Унда аксарият белгилар сифатий бўлиб, улар лингвистик кўринишда ифодаланганлиги эса баъзи таснифлаш алгоритмларнинг ишлашида муаммоларни юзага келтиради.

Шунинг учун олинган ўқув танланма устида таснифлаш ва башоратлаш масалаларини ечишда қатъий дискрет микдорли ҳамда норавшан маълумотлар билан ишлашга мўлжалланган усуллар ва алгоритмлардан фойдаланишга тўғри келади.

Тимсолларни аниқлаш масалаларини ечишда БҲАнинг математик формалалар орқали шакллантирилиши орқали назарий маълумотларга эга бўлинган, ОЙД тамойиллари орқали Javaда ушбу назарияни дастурий маҳсулот сифатида шакллантиришда мантиқий фикрлаш, тўғри алгоритмик таъминот асосида ‘class’лар яратиш ҳамда фойдаланувчининг қулай, тушунарли интерфейсини яратишдек техник мураккабликдаги вазифаларни амалга ошириш лозим.

Ахборот-таниб оловчи мажмуани яратишда “*Tulipa Recognition*” дастурий воситасини мисол сифатида келтириш мумкин. Унда да “*Tulipa L.*” (Ўзбекистон флорасида ўсувчи лола ўсимлиги) туркуми намуналарининг турлари бўйича таснифлаш масаласи қараб ўтилган. Унда этalon жадвал маълумотларини $T_{n+1 \times m}$ массивига ўзлаштирилади ҳамда БҲА асосида яратилган функциялар ёрдамида таснифлаш масаласи ҳал этилади.

“*Tulipa Recognition*”да эса $T_{n+1 \times m}$ массивининг ўрнига майдонлари қўйидаги кўринишда шакллантирилган class *TulipaL* яратилди:

```
public class TulipaL {  
    private int TR;  
    private String Species; // турнинг номланиши  
    private float Height; // гул бандининг баландлиги  
    private String OpushTsvet; // гулбанднинг тукланиши  
    private byte KolList; // баргларининг сони  
    private String VolKrayList; // Барг четининг тўлқинланиши  
    private String OkaymList; // Барг ҳошияси (ҳошияланиши)  
    private byte KolSvetkov; // гулларининг сони  
    private String OkraskaSvetkov; // гулининг ранги  
    private String OkaymPyatna; // гул қўрғонининг тубидаги доғининг  
    ранги  
    private String OpushKonchik; // гултожибарг уч қисмининг  
    тукланиши  
    private float DlinaTichinki; // чангчининг узунлиги  
    private String OpushNitiTichinki; // чангчи ипининг тукланиши
```

```

private String SvetZavyazi; // уруғчининг ранги
private String OpushObolLuk; // пиёз қобиғининг тукланиши
private String OkraskaPokrChesh; // пиёз қобиғининг ранги
private String KonsistensiyaObol; // пиёз қобиғининг қаттиқ-юмшоқлиги
private float ProdoljObolLuk; // пиёз қобиғининг давомийлиги
уузунлиги
}

```

Бундан ташқари class TulipaL таркибида конструкторлар, майдонларнинг қийматларини олувчи (get) ва ўрнатувчи (set) усуллар, майдонларни қиёслаш усуллари, сонли майдонларнинг статистик маълумотларини аниқлаш усуллари яратилган. Ўқув ва назорат танланма обьектлари массиви яратилади. Объектлар массивига MySQLда яратилган маълумотлар базасидаги майдонларга мос маълумотлар ўзлаштирилади.

БҲА асосида таниб олишнинг ўқитиши ва таснифлаш масалаларини ечиш учун алоҳида class AVO яратилган. Айни пайтда ушбу class компоненталарини шакллантириш ва модификациялаш устида иш олиб борилмоқда.

Олиб борилган назарий ва амалий тадқиқотлар натижасида ўсимликларнинг бир туркуми Tulipa L. турлари намуналарини таснифлаш ва идентификациялаш масалаларини ечишга мўлжалланган “Tulipa Recognition 1.0” дастурий восита ишлаб чиқилди. Бу дастурий восита ПРАСК-2 дастурий таниб олувчи мажмуанинг вориси ҳисобланади.

Ушбу дастурий восита қуйидаги обьектлардан иборат:

- Асосий ойна (frmTulipaRecognition формаси);
- Аниқлагич калитлар асосида намуна турини аниқлаш ойнаси (frmTulipaKeys);
- Тимсолларни аниқлашнинг “Баҳоларни ҳисоблаш алгоритми”га (БҲА) асосланиб таснифловчи ойна (frmPatternRecognition);
- Маълумотлар базаси (DBTulipa.sql).

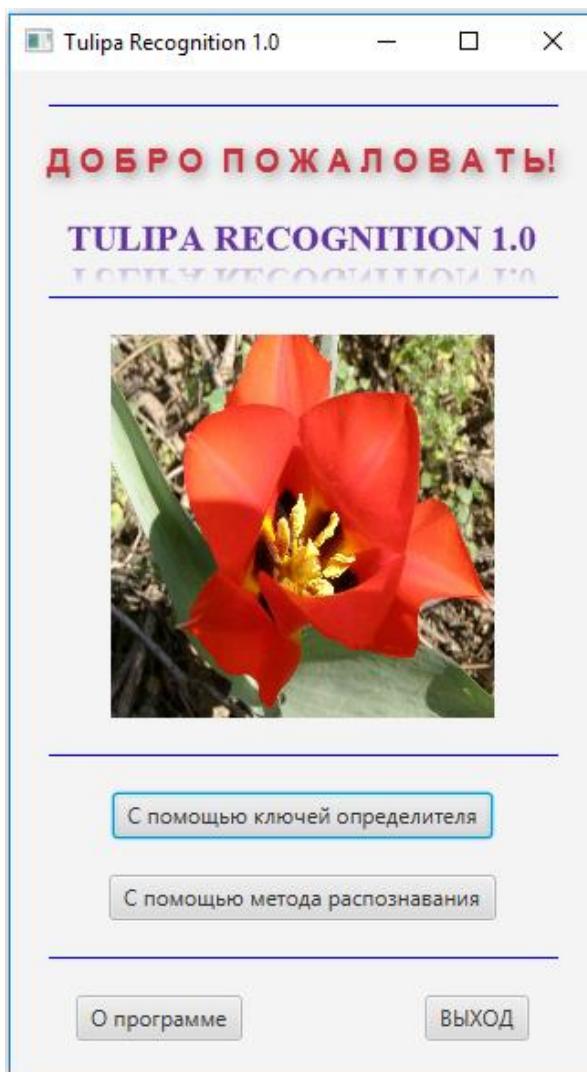
“Tulipa Recognition 1.0” дастурий воситасининг асосий ойнаси қуйидаги 6.9-расмда келтирилади.

Ушбу дастурий восита Java дастурлаш тилининг сўнгги модификацион варианти ҳисобланган Java FX 8 синфлари ёрдамида

ишлаб чиқилган. Унда “Tulipa L.” туркуми гербариј намуналарини икки усулда аниқлаш имкони мавжуд:

1. Аниқлагич калитлар ёрдамида;
2. Тимсолларни аниқлаш усуллари ёрдамида

“Tulipa L.” туркуми аниқлагич калитларининг янгиланган варианти асосида ишга туширилади. Дастурый воситанинг иккинчи қисмida тимсолларни аниқлаш усули БҲА орқали аниқлаш ойнаси қўйидаги 3.2 расмда келтирилади.

6.9 расм – Tulipa Recognition дастурининг асосий ойнаси

МБнинг дастлабки версияси MS Access 2013 муҳитида яратилган эди. Унда лола туркумининг 385 та обьекти (намунаси) ҳақидаги маълумотлар киритилган. Дастурый воситанинг янги версияси учун ушбу МБ DBTulipa номи остида MySQL (phpmyadmin) муҳитида қайта ишланди ва маълумотлар билан

тўлдирилди. МБни кўриш ва ундаги маълумотларга ўзгартиришлар киритиш учун Denwer дастуридан фойдаланилади. DBTulipa МБ иккита блокдан ташкил топган: tbSpecies ва tbTulipa.

Мазкур маълумотлар базасининг блоклари қўйидагича ахборотларни сақлади:

- Тур ҳақидаги ахборотлар;
- Тур таркибидаги систематика учун ахборотлар.

МБни кўриш учун Denwer серверини (Apache) ишга туширилади ва Интернет браузери манзиллар сатрига <http://localhost/Tools/phpMyAdmin> URL манзили киритилади. Сервер МБларидан DBTulipa танланади ва жадваллардаги зарурый маълумотларни сўровлар шаклида кўриш мумкин.

Маълумотларни интеллектуал таҳлил қилишнинг долзарб масалаларидан бири объектларни таснифлашга хизмат қилувчи белгилар фазосини қисқартиришdir. [38]да ўқув танланма ҳажмини қисқартириш бўйича бир қатор усуллар келтирилган. Мазкур ишда ўқув танланмани шакллантириш ва унинг ҳажмини минималлаштириш учун яна бир усулни – БҲА асосланган алгоритмни таклиф қилинмоқда. Қуйида ушбу алгоритм қисқача келтириб ўтилади.

Юқорида келтирилганидек, бош тўпламда мутахассислар томонидан аввалдан синфлари (ўсимлик турлари) аниқланган объектлар тўплами ҳамда синфлари аниқланмаган (назорат) объектлар тўплами киритилади. Дастробки масала бош тўпламдан синфлари аввалдан маълум бўлган объектлар тўпламидан ўқув танланма (этalon) жадваллар шакллантиришдан иборат.

Ўқув танланмаларни шакллантириш учун бундай объектлар тўпламидан мос объектларни ажратиб олиш керак. Бунинг учун объектларнинг ўзаро яқинлигини аниқловчи усулдан фойдаланиш талаб этилади.

БҲА ёрдамида ўқув танланмани ўқитиш орқали ҳар бир $S_j \in K_u$, $j = 1, 2, \dots, m$, $u = 1, 2, \dots, l$ обьекти кетма-кет назорат обьекти сифатида ажратиб олинади ва K_1, K_2, \dots, K_l синфлар обьектларига берган овозлари ($\Gamma_u(S)$) хисобланади.

БҲА параметрларининг танланиши мутахассисларнинг қабул қилган қарорларига боғлиқ бўлади. Танланган параметрларнинг оптимал қийматлари ўқитиш жараёни орқали аниқлаб борилади.

Үқитиш жараёнини ўтказиш натижасида қуидаги жадвалга эга бўламиз ва бунда S_j обьектларни K_u синфларга берган овозлари

6.6 жадвал. Объектларни синфларга берган овози

	K_1	K_2	...	K_l	Ўқув танланмага киритиш
S_1	$\Gamma_1(S_1)$	$\Gamma_2(S_1)$...	$\Gamma_l(S_1)$	Ҳа/Йўқ
S_2	$\Gamma_1(S_2)$	$\Gamma_2(S_2)$...	$\Gamma_l(S_2)$	Ҳа/Йўқ
...		
S_m	$\Gamma_1(S_m)$	$\Gamma_2(S_m)$...	$\Gamma_l(S_m)$	Ҳа/Йўқ

Юқоридаги жадвалда маълумотлари асосида S_j , $j = \overline{1, m}$ обьектни ўқув танланмага киритиш шарти текширилади.

$$Corr(S_j) = \begin{cases} 1, \text{агар } \frac{1}{g(K_u)} \sum_{S_j \in K_u} \Gamma_u(S_j) > \frac{l-1}{m-g(K_u)} \sum_{S_j \notin K_u} \Gamma_u(S_j) \\ 0, \text{акс холда} \end{cases}.$$

бу ерда $Corr(S_j)$ - S_j обьектни ўз синфига етарлича овоз берганлигига текширади. S_j обьектни ўқув танланмага киритиш учун эса (2) формулага компактлик гипотезаси мезони - τ киритилади:

$$Corr_i(S_j) = \begin{cases} 1, \text{агар } \frac{1}{g(K_u)} \sum_{S_j \in K_u} \Gamma_u(S_j) > \frac{l-1}{m-g(K_u)} \sum_{S_j \notin K_u} \Gamma_u(S_j) + \tau \\ 0, \text{акс холда} \end{cases}.$$

Ушбу ишда бош тўпламдан ўқув ва назорат танланмаларини шакллантириш усуллари таклиф этилди. Юқорида келтирилган формулаларда обьектларни синфларга берган овозлари бўйича уларнинг корректлигини текширади. Бу формулалар берилган ўқув танланмани қўп маротаба ўқитиш жараёни орқали амалга оширилади.

“DBTulipa” маълумотлар базаси бўйича олинган натижалар қуидаги:

DBTulipa МБнинг 385 та обьектидан 22 та тур бўйича жами 354 та гербариј намуналари эталонлар сифатида келтирилган.

Объектларни тавсифлаш учун ботаниклар 15 та белги етарли бўлди [98].

Умумий сарфланган вақт – 23 минут 55 секунд, $k = 8$.

6.10-расм. k параметри бўйича таянч тўпламлар натижалари

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш мумкинки, k параметрининг фиксиранган мақбул қийматини аниқлаш баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари кейинги босқичларидағи параметрлар қийматларини тўғри аниқлашда ҳам муҳим ўрин тутади. Таянч тўпламлар тизимидағи ҳар бир \tilde{w} -қисми тўпламларнинг $w_{\tilde{w}}$ информацион вазнини аниқлаш, уларнинг энг яхшиларини танлаш масалалари ҳал этилиши талаб этилади. Баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари параметрларининг мақбул қийматларини аниқлаш усул ва алгоритмлари ишлаб чиқилиши ва уларнинг умумий натижасини аниқлаш алгоритмлар самарали моделини топишга хизмат қиласи.

Мазкур тажрибани ўтказилиши даврида олинган натижалар келажакда ахборот-таниб олиш тизимини кенгайтириш ва йирик хажмдаги маълумотларни сақловчи, тармоқ ва кросплатформали тизим даражаси олиб чиқиш каби вазифаларни белгилаб берди. Бунда йирик хажмдаги ва турли типли ҳам ноаниқлик шароитидаги ахборотларга ишлов берувчи назарий усулларини жалб қилувчи, янги алгоритмик воситани ишлаб чиқиш талаб қиласи.

ХУЛОСА

Норавшан тўпламлар назарияси элементларига асосланган таниб олиш алгоритмларини ривожлантиришга бағишлиланган мазкур монография бўйича олиб борилган тадқиқотлар натижасида қўйидаги хулосалар тақдим этилди:

1. Норавшан тўпламлар назарияси элементларидан фойдаланиладиган маълумотларни интеллектуал таҳлил қилиш, тимсолларни аниқлаш усул ва алгоритмларининг такомиллаштирилиши турли типли белгилар орқали тавсифланадиган объектларни қиёслаш сифатини оширишга имкон беради.

2. БҲА параметрлари, жумладан, таянч тўпламлар тизимида овоз бериш узунлиги, бўсағавий қийматлар, муҳимлик даражалари кабиларнинг мақбул қийматларини аниқлаш усул ва алгоритмлари ишлаб чиқилди. Ишлаб чиқилган усул ва алгоритмлар воситасида олинган БҲА параметрларининг мақбул қийматлари унинг самарали моделини аниқлашга хизмат қиласди.

3. Бўсағавий параметрларнинг мақбул қийматларини аниқлашда генетик алгоритм усулидан фойдаланиладиган алгоритм ишлаб чиқилди. Ишлаб чиқилган алгоритм параметрлар мақбул қийматларининг кўп варианти ечимларини топиш орқали объектларни таснифлашга кетадиган вақт сарфини 15-20%га тежаш имконини беради.

4. Белгиларнинг қийматлари миқдорий ва сифатий кўринишида тавсифланадиган объектларни қиёслаш учун элементар мантикий классификаторлар ишлаб чиқилди ва такомиллаштирилди. Норавшан белгиларни қиёсловчи элементар мантикий классификатор учун тегишлилик функцияларини куриш ва уларнинг параметрларини генетик алгоритм ёрдамида созлаш алгоритмлари ишлаб чиқилди. Ишлаб чиқилган алгоритмлар норавшан белгининг норавшан тўпламларини қиёслаш сифатини оширишга имкон беради.

5. БҲАнинг норавшан тўпламлар назариясидан фойдаланиладиган янги саккиз босқичли модификацияси ишлаб чиқилди. БҲАнинг ушбу модификацияси S_j объектларнинг синфларга берадиган $\Gamma_u(S_j)$ баҳоларини ҳисоблаш аниқлиги ва ишончлилигини 1,3 марта оширишга хизмат қиласди.

6. Ишлаб чиқилған усул ва алгоритмлар асосида таниб олувчи дастурий мажмуалар (ПРАСК-2, ПРАСК-2М, “Tulipa Recognition” ва х.к.) яратилди ва синовдан ўтказилди. Яратилған дастурлар түрли амалий соҳаларда маълумотларни интеллектуал таҳлил қилиш, тимсолларни аниқлаш масалаларини ечишга хизмат қиласи. Олинган назарий ва амалий натижалар маълумотларни интеллектуал таҳлиллаш назариясини ривожлантиришга хизмат қиласи.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. B. de Ville. Microsoft Data Mining. Digital Press, 2001.
2. Aliev R.A., Aliev R. Theory of Intelligent Systems and Applications / Baku: Chashyogly, 2001. – 720 p.
3. Buckley JJ., Hayashi Y., Fuzzy neural networks, In: Fuzzy sets, neural networks and soft computing by Yager L., Zadeh L., V. NostrandRainhol, NY 1994.
4. Kamilov M.M., Hudayberdiev M.Kh., Khamroev A.Sh. “Module for various choice of metric attribute spaces”. Proceedings of the Sixth World Conference on Intelligent Systems for Industrial Automation. Tashkent, Uzbekistan November 25-27, Tashkent-2010, Pp. 213-215.
5. Muhamediyeva D.T. Noravshan axborot holatida sust shakllangan jarayonlarni modellashtirish. – Toshkent, Matematika va information texnologiyalar instituti, 2010. – 400 b.
6. Butnariu D., Klement E.P., Zafrani S. On triangular-norm based propositional fuzzy logics //Fuzzy sets and systems. 1995. vol. 69. p.241-255.
7. Vapnik V. Statistical Learning Theory.- New York: John – Wiley Sons, Inc., 1998. – 732 c.
8. Yager R. R., Zadeh L. A. (Eds.) Fuzzy sets, neural networks and Soft Computing // VAN Nostrand Reinhold. New York. 1994. p.440. c8
9. Zadeh L. A. Fuzzy Sets, Information and Control, 1965, vol. 8. Pp. 338-353.
10. Zadeh L. A. Toword a Theory of Fuzzy Systems. ERL Rep. № 69-2. Elektronics Res. Labs., Univ. California, Berkley, June 1969.
11. Абдукаrimов Р.Т., Камилов М.М., Кондратьев А.И. Информационно-распознавающие системы частичной прецедентности // Ташкент, изд., «ФАН», 1986 г., 104 с.
12. Адылова Ф.Т. Адаптивный выбор опорных множеств в методе вычисления оценок// Докл.АН УзССР, 1984. №3. – С. 13-14. (2)
13. Chen F., Drezner Z., Ryan J., Simchi-Levi D., The Impact of Exponential Smoothing Forecasts on the Bullwhip Effect, Naval Research Logistics, 47, 2000, pp. 269-286.
14. Айдарханов М.Б., Амиргалиев Е.Н. Методы моделирования системы распознавания и классификации. «Проблемы кибернетики и информатики» Международная научная

- конференция. 24-26 Октябрь, 2006, – Баку, Азарбайджан. – С. 7-10.
15. Айзерман М.А., Браверманн Э.М., Розоноэр Л.И. Метод потенциальных функций в теории обучения машин. – М.: Наука, 1970. – 348 с.
 16. Bekmuratov T. F. Fuzzy models of decision-making support under monitoring in conditions of uncertainty. //Problems of Informatics and Energetics. Tashkent, 2005. № 3. P.9-18.
 17. Bekmuratov T.F. Table models of fuzzy inference systems production rules. //Problems of Informatics and Energetics. Tashkent, 2006. № 5. P. 3–12.
 18. Баранов А.В. и др. Data Mining. Теория и практика (Под ред. И.Н.Барянцева). –М.: Издательская группа «БДЦ-пресс», 2006, – 208 с.
 19. Барсегян А.А., Куприянов М.С., Степаненко В.В., Холод И.И. Технологии анализа данных: Data Mining, Visual Mining, Text Mining, OLAP. // 2-е издание. Санкт–Петербург, «БХВ–Петербург», 2007. 375 с.
 20. Bekmuratov T.F., Mukhamedieva D.T., Babomuradov O.J. Fuzzy Inference System for Forecasting problems // International Journal of Ubiquitous Computing and Internationalization. April 2011. vol. 3. No1. p.1-7
 21. Zadeh L.A. Fuzzy algorithms. Inform. Control 12, 94-102
 22. Бекмуратов Т.Ф., Мухаммадиева Д.Т., Бобомурадов О.Ж., Акбаралиев Б.Б. Модели принятия слабоструктурированных решений // Труды Восьмой Международный симпозиум "Интеллектуальные системы" (INTELS'2008), г.Нижний Новгород, Россия. – С. 437-441
 23. Бобомуродов О.Ж., Ахатов А.Р. Обработка информации в системах приобретения знаний. Издательство «ФАН» АН РУз, 2009г., 136с.
 24. Бонгард М.М. Проблема узнавания. М.: «Наука», 1967. -319 с.
 25. Вапник В.Н., Чероненкис А.Я. Теория распознавания образов. Статистические проблемы обучения. М., «Наука», 1974. – 416 с.
 26. Васильев В.И. Распознающие системы.–Киев:Наукова думка,1983.–422 с.

27. *Верлань А.Ф., Чмырь И.А., Ахатов А.Р., Бобомуродов О.Ж.* Системы искусственного интеллекта. Издательство «СамГУ», 2009г., 122с.
28. *Верхаген К., Дёйн Р., Груд Ф., Йостен Й., Вербек П.* Распознавание образов. Состояние и перспективы. –М.: «Радио и связь», 1985, 103 с.
29. *Воронцов К.В.* Метрические алгоритмы классификация// www.machinelearning.ru
30. *Горелик А.Л., Гуревич И.Б., Скрипкин В.А.* Современное состояние проблемы распознавания. Некоторые аспекты. М.: Радио и связь, 1985. -160 с.
31. *Горелик А.Л., Скрипкин В.А.* Методы распознавания // М.: Высшая школа, 1989. С. 208.
32. *Дж.-О. Ким, Ч. У. Мьюллер, У. Р. Клекка и др.* Факторный, дискриминантный и кластерный анализ. Пер. с англ./ Под ред. И. С. Енюкова. — М.: Финансы и статистика, 1989. – 215 с.
33. *Дмитриев А.Н., Журавлев Ю.И., Кренделев Ф.П.* О математических принципах классификации предметов и явлений //Дискретный анализ. – Новосибирск, 1966. – Вып. 7. – С. 3-11.
34. *Дуда Р., Харт П.* Распознавание образов и анализ сцен. Пер. с англ./ М.: Изд-во «Мир», 1976. – 514 с.
35. Бекмуратов Т.Ф. Систематизация задач интеллектуальных систем поддержки принятия решений // Узб. журнал «Проблемы информатики и энергетики». – Ташкент, 2003. - №4. - С. 24-35.
36. Бекмуратов Т.Ф., Дадабаева Р. А., Мухамедиева Д.Т. Принятие решений в нечеткой среде // Научный журнал «Проблемы информатики» – Новосибирск, Институт вычислительной математики и математической геофизики СО РАН, 2010, вып.1. – С. 52-61.
37. Бекмуратов Т.Ф., Мухамедиева Д.Т., Бобомурадов О. Ж. Нечеткий алгоритм принятия слабоструктурированных решений // Информационно-аналитический журнал “Актуальные проблемы современной науки” // № 5(55) – Москва, “Спутник+”, 2010. – С.124-127.

38. Журавлев Ю.И. Избранные научные труды. –М.: Магистр, 1998. –420 с.
39. Беллман Р., Заде Л. Принятие решений в расплывчатых условиях. Вопросы анализа процедуры принятия решений. – М.: Мир, 1976. – С. 172-215.
40. Журавлёв Ю.И. Об алгебраическом подходе к решению задач распознавания и классификации. – В кн.: Проблемы кибернетики. – М.: «Наука», 1978, вып. 33.
41. Журавлев Ю.И. Экстремальные алгоритмы в математических моделях для задач распознавания и классификации. Доклады Академии наук СССР –М.: 1976. Том 231, № 3. С. 532-535.
42. Журавлев Ю.И., Камилов М.М., Туляганов Ш.Е. Алгоритмы вычисления оценок и их применение. –Ташкент: Фан, 1974. – 124 с.
43. Журавлёв Ю.И., Никифоров В.В. Алгоритмы распознавания, основанные на вычислении оценок//Кибернетика. 1971. – № 3. –С. 1-11.
44. Журавлев Ю.И., Рязанов В.В., Сенько О.В. «РАСПОЗНАВАНИЕ». Математические методы. Программная система.Практические применения. М.: ИЗ-ВО «ФАЗИС», 2005, С. 103.
45. Загоруйко Н.Г. Прикладные методы анализа данных и знаний. – Новосибирск. Изд-во Ин-та математики СО РАН, 1999. – 270 с.
46. Загоруйко Н.Г., Елкина В.Н., Лбов Г.С. Алгоритмы обнаружения эмпирических закономерностей. Новосибирск: Наука, 1985. – 110 с.
47. Бобомуродов О.Ж. Норавшан қоидалар базаси ёрдамида модел қуриш масаласини ечиш усули ва алгоритми // «Современное состояние и перспективы развития информационных технологий» Материалы Республиканской научно-технической конференции. 5-6 сентября 2011г., Ташкент, том-2. – С. 304-309.
48. Бобомуродов О.Ж. Подбор весовых коэффициентов в градиентном методе при построение модели типа Сугено // Вопросы вычислительной и прикладной математики. Аналитические методы и вычислительные алгоритмы решения задач математической физики. Сборник научных трудов. Ташкент, 2011, Выпуск 126. – С. 102-113.

49. Заде Л. А. Основы нового подхода к анализу сложных систем и процессов принятия решений // Математика сегодня. М.: Знание, 1974. – С. 5–49.
50. Круглов В.В., Дли М.И. Интеллектуальные информационные системы: компьютерная поддержка систем нечеткой логики и нечеткого вывода. – М.: Физматлит, 2002. - 256 с.
51. Курейчик В.В. Перспективные архитектуры генетического поиска // Перспективные информационные технологии и интеллектуальные системы. – 2000. - № 1. - С. 58-60.
52. Камилов М.М., Алиев Э.М., Ким А.Н. О вычисления е-порогов при распознавании объектов алгоритмами голосования. // "Вопросы Кибернетики", вып. 43, Ташкент, ИК с ВЦ АН УзССР, 1971. – С. 72-79.
53. Камилов М.М., Ким А.Н., Бузурханов В. Программный распознающий комплекс, основанный на алгоритмах вычисления оценок (ПРАСК-1). «Алгоритмы и программы», вып. 17, Ташкент, Ин-т кибернетики с ВЦ АН УзССР, 1974. – С. 3-33.
54. Камилов М.М., Маматов Н.С., Худайбердиев М.Х. Формирование информативных признаков объектов распознавания на основе однородного критерия Фишеровского типа k-го порядка// Труды Девятого Международного Симпозиума «Интеллектуальные системы» (INTELS'2010). Россия, Владимир, Москва-2010. – С. 111-114.
55. Камилов М.М., Мирзаев Н.М., Хамроев А.Ш. Об одной модели алгоритмов вычисления оценок// «Информационные технологии в профессиональной деятельности и научной работе», Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. Россия, Йошкар-Ола – 2010. –С.195-199.
56. Камилов М.М., Фазылов Ш.Х., Раджабов С. Определение параметров модели алгоритмов распознавания, основанных на оценке взаимосвязанности признаков// Материалы Всероссийской конференции с международным участием «Знания–Онтологии–Теории» (ЗОНТ-09) 22-24 октября 2009 г., Новосибирск стр. 234-236.
57. Камилов М.М., Худайбердиев М.Х., Хамроев А.Ш. Баҳоларни ҳисоблаш алгоритмларининг сифат функцияси ёрдамида параметрларни аниқловчи умумлашган алгоритмларни қуриш.

- Кимёвий технология. Назорат ва бошқарув. Халқаро илмий-техникавий журнал. – Тошкент, 2011, № 2(38). – С.62-69.
58. Орлов А. И. Теория принятия решений: учебник. – М.: Экзамен, 2006. — 573 с.
 59. Лбов Г.С. Методы обработки разнотипных экспериментальных данных// Новосибирск. Наука, 1981. 160 с.
 60. Прикладные методы исследования процессов принятия решений / Под ред. Р. И. Трухаева. – Владивосток: ДВНЦ АН СССР, 1976. – 188 с.
 61. Мазуров Вл.Д. Метод комитетов в задачах оптимизации и классификации М.: Наука, 1990. 298с.
 62. Рапопорт Б.М. Оптимизация управленческих решений. – М.: Тeис, 2006. – 264 с.
 63. Мухамедиева Д.Т., Бобомуродов О.Ж., Минглиқулов З.Б., Хамроев А.Ш. Қарор қабул қилишнинг норавшан қоидалари асосида мураккаб объектларни классификация қилиш дастури// Дастурий гувоҳнома. DGU 20110102, 07.06.2011.
 64. Пегат A. Нечеткое моделирование и управление. Пер. с англ. – М.: Бином. Лаборатория знаний, 2009. – 798 с.
 65. Пупков К.А. О некоторых этапах развития теории и техники интеллектуальных систем// Восьмого международного симпозиума «Интеллектуальные системы» (INTELS`2008)., стр. 4-17., г. Нижний Новгород – 2008, 30 июня – 4 июля.
 66. Розенблattt Ф. Принципы нейродинамики (перцепtron и теория механизмов мозга). – М.: Мир, 1965.-480 с.
 67. Рудаков К.В. Об алгебраической теории универсальных и локальных ограничений для задач классификации // Распознавание, классификация, прогноз: Матем. методы и их применение. – М.: Наука, 1988. Вып.1, С.176-200.
 68. Рязанов В.В. О построении оптимальных алгоритмов распознавания и таксономии (классификации) при решении прикладных задач // Распознавание, классификация, прогноз: Матем. методы и их применение. М.: Наука, 1988. Вып.1, С.229-279.
 69. Рязанов В.В. Комитетный синтез алгоритмов распознавания и классификации // ЖВМ и МФ. 1981. Том 21, №6. С.1533-1543.
 70. Рязанов В.В. О синтезе классифицирующих алгоритмов на конечных множествах алгоритмов классификации (таксономии) // ЖВМ и МФ, 1982. Том 22, №2. С.429-440.

71. Рутковская Д., Пилиньский М., Рутковский Л. Нейронные сети, генетические алгоритмы и нечеткие системы. – М.: Горячая линия – Телеком, 2004. - 452 с.
72. Хант Э. Искусственный интеллект: Пер. с англ. – М.: Мир, 1978. – 558с.
73. Ту Дж., Гонсалес Р. Принципы распознавания образов// М.: Мир, 1978. 416 с.
74. Усмонов А.А. Методы и алгоритмы оптимального проектирование систем сбора и обработки информации. Дис.тех.наук. Ташкент, 1980. С. 223.
75. Хусаинов Н.О. Объектларни таснифлашнинг бир алгоритми ҳақида // Информатика ва энергетика муаммолари. Ўзбекистон журнали. 2006. №6. 25-30 бб.
76. Чегис И.А., Яблонский С.В. Логические способы контроля электрических схем. Труды МИАН им. В.А. Стеклова, т. 51, М., Изд-во АН СССР, 1958.
77. Machine Learning Repository. Center for Machine Learning and Intelligent Systems. <http://archive.ics.uci.edu/ml/datasets.html>
78. Цой Ю.Р. Настройка клеточных автоматов с помощью искусственных нейронных сетей // Научная сессия МИФИ - 2006. VIII Всероссийская научно-техническая конференция "Нейроинформатика-2006": Сборник трудов. В 3-х частях. Ч.3. М.:МИФИ, 2006. С. 49-55. Дюк В.А. Data Mining — интеллектуальный анализ данных. — <http://www.compress.ru/Archive/CP/2003/8/14/><http://www.olap.ru/basic/dm2.asp>.
79. Чубакова И.А. Data Mining. Бином. Лаборатория знаний, Интернет-университет информационных технологий, 2006. <http://www.intuit.ru/department/database/datamining/>
80. Орлов А.И. Нечисловая статистика. – М.: МЗ-Пресс, 2004. – 513 с.
81. M.Subba Rao, Dr.B.Eswara Reddy. Comparative Analysis of Pattern Recognition Methods: An Overview. <http://www.ijcse.com/docs/IJCSE11-02-03-103.pdf>
82. Barricelli, Nils Aall (1957). «Symbiogenetic evolution processes realized by artificial methods». *Methodos*: 143–182.
83. Genetic algorithms. <http://www.obitko.com/tutorials/genetic-algorithms/index.php>

84. Ротштейн А.П. Интеллектуальные технологии идентификации: нечеткая логика, генетические алгоритмы, нейронные сети. – Винница, 1999. – 320 с.
85. Еруссалимский Я.М. Дискретная математика теория, задачи, приложения. – М.: «Вузовская книга», 2002. – 268 с.
86. Фозилов Ш.Х., Маҳкамов А.А. Қулоқ тасвиридаги идентификацион белгиларни ажратишнинг геометрик усули // «Информатики ва энергетика муаммолари», Ўзб.журнали, 2007, №3, 12-16 б.
87. *Фозилов Ш.Х., Маҳкамов А.А.* Шахсни таниб олиш масаласида қулоқ контурини ажратиб олиш усуллари // «Информатика ва энергетика муаммолари», Ўзб.журнали, 2006, №5, 15-17б.
88. Худайбердиев М.Х. Распознавание и адаптация для решения трудноформализуемых задач в системе обучения. Ўзб. журн. “Информатика ва энергетика муаммолари”. – Ташкент, 2004, №3. – С. 14-19.
89. Камилов М.М., Хусаинов Н.О., Худайбердиев М.Х, Маматов Н.С. Об одном алгоритме выбора стратегии обучения в интеллектуальных обучающих системах. «Ёш математикларнинг янги теоремалари» Республика анъанавий конференциянинг илмий ишлари. Наманган – 2009. 6-7 ноябр. 156 – 159 б.
90. Камилов М.М., Ҳамроев А.Ш., Мингликулов З.Б. О вопросе распределения значений функции близости между объектами в классе алгоритмов вычисления оценок. Научно–технический журнал. “Химическая технология. Контроль и управление”. – Ташкент, 2015. – № 5. – С. 55-58
91. Ҳамроев А.Ш. Тимсолларни аниқлаш DGU 02078, 29.10.2010.
92. Маҳкамов А.А., Ҳамроев А.Ш. Шахсни қулоқ чаноғи тасвири асосида таниб олишда баҳоларни ҳисоблаш алгоритмларининг қўлланилиши // «Информатика ва энергетика муаммолари», Ўзб.журнали, 2013, №3-4, 52-58 бб.
93. Ҳамроев А.Ш., Маҳкамов А.А. Баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари ёрдамида қулоқ чаноғи тасвирининг идентификацион белгиларини аниқловчи усуллар самарадорлигини баҳолаш. Узб. журн. «Информатика ва энергетика муаммолари». – Ташкент, 2015. – №1-2. 55-61 бб.
94. Ҳамроев А.Ш. Билим олувчиларни таснифлаш масаласида баҳоларни ҳисоблаш алгоритмларидан фойдаланиш. Илмий

- тадқиқотлар ахборотномаси. Илмий-назарий, услубий журнал. – Самарқанд, 2012. – № 6(76). – 86-90 бб.
95. Kamilov M.M., Hudayberdiev M.Kh., Khamroev A.Sh. Models of pattern recognition in adapting training systems Fifth World Conference on Intelligent Systems for Industrial Automation. 13-15 November. – Tashkent, 2008. – Pp. 75-79.
96. Красинский В.И. Метод распознавания нечетких ситуаций по совокупности количественных и качественных признаков. Первый региональный форум: «Сибирская индустрия информационных систем». Новосибирск, 2002: http://www-sbras.nsc.ru/win/telecom/forum_2002/krasinsky/krasinsky.html
97. Камилов М.М., Худайбердиев М.Х., Минглиқулов З.Б. Ўсимликлар дунёси объектларини идентификациялаш масаласи. Иқтисодиёт тармоқлари ривожланишини таъминловчи фан, таълим ҳамда модернизациялашган энергия ва ресурс тежамкор технологиялар, техника воситалари: муаммолар, ечимлар, истиқболлар. Республика илмий-техник анжумани. – Жиззах, 2015. – С. 188-190.
98. Хусаинов Н.О., Худайбердиев М.Х., Хамроев А.Ш. Об одном подходе выбора голосующих наборов в алгоритме вычисления оценок Республика анъанавий конференциянинг илмий ишлари: «Ёш математикларнинг янги теоремалари». 6-7 ноябр 2009. – Наманган, 2009. – 182-185 б.
99. Hudayberdiev M.Kh., Hamroev A.Sh. On the Procedures of Forming the Optimal Parameters of the Recognition Systems International Conference of KIMICS 2011. June 28-29, 2011. – Tashkent, Uzbekistan. – Pp. 337-339.
- 100.Камилов М.М., Худайбердиев М.Х., Хамроев А.Ш. Қисман прецедентлик алгоритмларига асосланган дастурӣ-таниб олевчи мажмуа DGU 02572, 24.08.2012
- 101.Камилов М.М., Минглиқулов З.Б., Хамроев А.Ш. Номаълумлик шароитида мураккаб объектларни таҳлил қилиш масалаларида қарорлар қабул қилиш жараёнига кўмаклашувчи дастурӣ восита DGU 02578, 24.08.2012
- 102.Хамроев А.Ш. Алгоритм выбора оптимального метода вычисления значений е-порогов в алгоритмах вычисления оценок. Международный научно-технический журнал. Химическая технология. Контроль и управление. – Ташкент, 2012. – № 3. – С. 78-82.

- 103.Kamilov M.M., Hudayberdiev M.X., Khamroev A.Sh. Methods of Computing Epsilon Thresholds in the Estimates' Calculation's Algorithms. International Conference "Problems of Cybernetics and Informatics" (PCI'2012), Volume III. September 12-14, 2012. – Baku, Azerbaijan. – Pp. 133-135.
- 104.Минглиқұлов З.Б., Ҳамраев А.Ш. Норавшан қоида хулосаларига асосланған ташхислаш алгоритми. Ахборот технологиялари ва телекоммуникация муаммолари: Республика илмий-техник конференцияси маъruzалар тўплами. – Тошкент, 2013, 1-қисм. –52-53 б.
- 105.Камилов М.М., Ҳамроев А.Ш., Минглиқұлов З.Б. Баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари ёрдамида кластеризация масаласини ечиш процедураси. Ахборот технологиялари ва телекоммуникация муаммолари: Республика илмий-техник конференцияси маъruzалар тўплами. – Тошкент, 2013, 1-қисм. –53-55 б.
- 106.Ҳамроев А.Ш., Худайбердиев М.Х. Процедура решения задач кластеризации с помощью алгоритмов вычисления оценок. Труды VI Международной научно-практической конференции "Инженерные системы - 2013". – Москва, 24-26 апреля 2013. – М.: РУДН, 2013. – С.156-160.
- 107.Минглиқұлов З.Б., Ҳамроев А.Ш. Применение многокритериальных моделей оптимизации для решения задач нечеткой параметрической идентификации Труды VI Международной научно-практической конференции "Инженерные системы - 2013". – Москва, 24-26 апреля 2013. – М.: РУДН, 2013. – С.160-165.
- 108.Алоев Р.Ж., Мухамедиева Д.Т. Норавшан ахборотни қайта ишилаш асосида талабалар ўқув-тарбия жараёнини мұқобиллаштириш ва ўзлаштиришини башорат қилиш моделлари. – Тошкент, 2010 й. 423 б.
- 109.Мухамедиева Д.Т. Разработка моделей слабо формализуемых процессов и принятия решений на основе обработки нечеткой информации. автореф. дис. док. техн. наук. – Ташкент, 2006. – С. 35.
- 110.Минглиқұлов З.Б. Суст шаклланған жараёнлар ва объектларни идентификациялаш ва оптималлаштиришнинг норавшан моделлари. – Т.: “Наврӯз” нашриёти, 2015. – 132 б.

- 111.Sushmita Mitra, Sankar K. Pal. Fuzzy sets in pattern recognition and machine intelligence. *Fuzzy Sets and Systems* 156 (2005) 381 – 386. http://www.isical.ac.in/~sankar/paper/FSS_05_SM_SKP.pdf
- 112.R. Bellman, R. Kalaba, L.A. Zadeh, Abstraction and pattern classification, *J. Math. Anal. Appl.* 13 (1966) 1–7.
- 113.Лепский, А.Е. Математические методы распознавания образов: Курс лекций / А.Е. Лепский, А.Г. Броневич. – Т.: Изд-во ТТИ ЮФУ, 2009. – 155 с.
- 114.Big data: http://cra.org/ccc/wp-content/uploads/sites/2/2015/05/Big_Data.pdf
- 115.Рутковский Л. Методы и технологии искусственного интеллекта / Пер. с польск. И.Д. Рудинского. – М.: Горячая линия–Телеком, 2010. – 520 с.
- 116.Интеллектуальные информационные системы:
<http://libraryno.ru/iis/>

ИЛОВАЛАР

Илова А. Лола туркумининг идентификацион белгилар фазоси 1-жадвал

№	Белгиларнинг номланиши (uz / ru / en)	Тури	Тавсифи
0	Турнинг номланиши / Наименование вида/ Species	Микдорий (id_species)	Ўсимлик синфлари номи
1	Гул бандининг баландлиги / Высота цветоноса/ Height	Микдорий (double)	Ўсимликнинг ердан кўтарилиган қисмининг узунлиги
2	Гулбанднинг тукланиши / Опушение цветоноса / pubescence of the flower stalk	Сифатий	Ўсимлик бандида тукланишнинг мавжудлиги
3	Барглар сони / Количество листьев / Number of leaves	Микдорий (integer)	Ўсимликнинг барглари сони
4	Барг четининг тўлқинланиши / Волнистость края листа / The waviness of the leaf margin	Сифатий	Барг четидаги тўлқинсимонлик ҳолати
5	Барг четининг ҳошияланиши / Окаймление листа / The border leaf	Сифатий	Барг четининг уч қисмига бошқа рангда рангланиши
6	Гуллари сони / Количество цветков / Number of flowers	Микдорий (integer)	Битта ўсимлик бандидаги гуллар сони
7	Гулининг ранги / Окраска цветка / Flower Coloring	Сифатий	Гултожибаргнинг ранги
8	Гул қўргони тубидаги доғининг ранги / Окаймление пятна / The border spots	Сифатий	Гул қўргони тубидаги доғининг ранги
9	Гултожибарг уч қисмининг тукланиши / Опушение кончика околоцветника / Pubescence of the tip of the perianth	Сифатий	Гултожибарг уч қисми тукланиши
10	Чангчининг узунлиги / Длина тычинки / The length of the stamens	Микдорий (double)	Гул чангчисининг узунлиги
11	Чангчи ипининг тукланиши / Опушение нити тычинки / Pubescence of yarns stamens	Сифатий	Гул чангчиси ипининг тук билан қопланганлиги
12	Уруғчининг ранги / Цвет завязи / Color ovary	Сифатий	Гулнинг ўртасида жойлашган уруғчининг ранги
13	Пиёз қобигининг тукланиши / Опушение оболочки луковицы / Pubescence of shell bulbs	Сифатий	Пиёз қобигининг ички қисмидаги тукланиш
14	Пиёз қобигининг ранги / Окраска покровных чешуй / Coloring coating glumes	Сифатий	Пиёзниң энг устки қобигининг ранги
15	Пиёз қобигининг кўриниши / Консистенция оболочки / Consistency shell	Сифатий	Пиёз қобигининг тури, кўриниши
16	Пиёз қобигининг давомийлиги узунлиги / Продолженность оболочки луковицы / Continued shell bulbs	Микдорий (double)	Пиёзниң юқорисидан тана бўйлаб қопланган қобигининг узунлиги

Species	Height	Opush Tsvet	KollList	VolKrayList	OkaymList	KolSvetkov	Okraska Svetkov	OkaymPyatna	Opush Konchik	DinaTichinki	OpushNiti Tichinki	SvetZavyazi	Opush ObolLuk	OkraskaPapr Chesh	Konsistensiya Obol	Prodolj ObolLuk
Tulipa korolkowii Regel	7,2	голый	3	волнистый	Нет	1	пестрый	черное	не опущен	0,8	голые	кремовый	голые	темно-коричневые	скорлуповидная	6,1
Tulipa korolkowii Regel	7,6	голый	3	волнистый	Нет	1	красный	черное	не опущен	0,95	голые	кремовый	голые	черно-коричневые	скорлуповидная	2,7
Tulipa korolkowii Regel	5,9	голый	3	курчавый	Нет	1	красный	черное	не опущен	0,9	голые	кремовый	голые	черные	скорлуповидная	2
Tulipa korolkowii Regel	5,6	голый	3	волнистый	Нет	1	красный	черное	не опущен	1,1	голые	кремовый	голые	черные	скорлуповидная	1,9
Tulipa korolkowii Regel	6,8	голый	3	волнистый	Нет	1	красный	черное	не опущен	1,1	голые	кремовый	голые	темно-коричневые	скорлуповидная	3
Tulipa korolkowii Regel	7,3	голый	3	волнистый	Нет	1	красный	черное	не опущен	1,1	голые	кремовый	голые	черные	скорлуповидная	2,2
Tulipa korolkowii Regel	6,8	голый	3	волнистый	Нет	1	красный	черное	не опущен	1,2	голые	кремовый	голые	черные	скорлуповидная	1,9
Tulipa korolkowii Regel	5,5	голый	3	слабо волнистый	Нет	1	красный	черное	не опущен	1,2	голые	кремовый	голые	темно-коричневые	скорлуповидная	1,5
Tulipa korolkowii Regel	7,7	голый	3	волнистый	Нет	1	красный	черное	не опущен	0,9	голые	кремовый	голые	черные	скорлуповидная	3,9
Tulipa korolkowii Regel	10,5	голый	3	волнистый	Нет	1	красный	черное	не опущен	1	голые	кремовый	голые	темно-коричневые	скорлуповидная	3
Tulipa korolkowii Regel	5,5	голый	3	волнистый	Нет	1	красный	черное	не опущен	0,85	голые	кремовый	голые	темно-коричневые	скорлуповидная	2,7
Tulipa korolkowii Regel	6,5	голый	3	волнистый	Нет	1	пестрый	черное	не опущен	0,9	голые	кремовый	голые	черно-коричневые	скорлуповидная	2,8
Tulipa korolkowii Regel	5,8	голый	3	волнистый	Нет	1	пестрый	черное	не опущен	1	голые	кремовый	голые	черные	скорлуповидная	3,5
Tulipa korolkowii Regel	6	голый	3	слабо волнистый	Нет	1	красный	черное	не опущен	1,1	голые	кремовый	голые	темно-коричневые	скорлуповидная	2
Tulipa korolkowii Regel	7,2	голый	3	курчавый	Нет	1	красный	черное	не опущен	1,1	голые	кремовый	голые	темно-коричневые	скорлуповидная	3,2
Tulipa korolkowii Regel	6,5	голый	3	волнистый	Нет	1	пестрый	черное	не опущен	1	голые	кремовый	голые	черные	скорлуповидная	3
Tulipa korolkowii Regel	4,5	голый	3	волнистый	Нет	1	пестрый	черное	не опущен	0,9	голые	кремовый	голые	черные	скорлуповидная	2,5
Tulipa korolkowii Regel	4,2	голый	3	волнистый	Нет	1	красный	черное	не опущен	1	голые	кремовый	голые	черные	скорлуповидная	2,3
Tulipa korolkowii Regel	5,7	голый	3	волнистый	Нет	1	красный	черное	не опущен	1,2	голые	кремовый	голые	темно-коричневые	скорлуповидная	1,8
Tulipa korolkowii Regel	6,5	голый	3	слабо волнистый	Нет	1	красный	черное	не опущен	1,1	голые	кремовый	голые	темно-коричневые	скорлуповидная	6,8
Tulipa lemanniana Mercklin	15,2	голый	4	курчавый	Нет	1	желтый	коречневый	не опущен	1,5	голые	зеленый	опущены	черно-бурые	кожистая	15,5
Tulipa lemanniana Mercklin	17,5	голый	4	курчавый	Нет	1	желтый	темно- коречневый	не опущен	1,3	голые	зеленый	опущены	черно-бурые	кожистая	17,3
Tulipa lemanniana Mercklin	11,2	голый	4	курчавый	Нет	1	желтый	нет	не опущен	1	голые	зеленый	опущены	черно-бурые	кожистая	19,5
Tulipa lemanniana Mercklin	15,1	голый	4	курчавый	Нет	1	желтый	коречневый	не опущен	0,8	голые	зеленый	опущены	черно-бурые	кожистая	12,5
Tulipa lemanniana Mercklin	17,2	голый	4	курчавый	Нет	1	оранжевый	темно- коречневый	не опущен	1,4	голые	зеленый	опущены	черно-бурые	кожистая	14,2
Tulipa lemanniana Mercklin	13,9	голый	4	курчавый	Нет	1	оранжевый	темно- коречневый	не опущен	1	голые	зеленый	опущены	черно-бурые	кожистая	11
Tulipa lemanniana Mercklin	12,3	голый	4	курчавый	Нет	1	оранжевый	коречневый	не опущен	1,1	голые	зеленый	опущены	черно-бурые	кожистая	13,5
Tulipa lemanniana Mercklin	17,2	голый	6	курчавый	Нет	1	оранжевый	темно- коречневый	не опущен	0,9	голые	зеленый	опущены	черно-бурые	кожистая	15,2
Tulipa lemanniana Mercklin	13,5	голый	4	курчавый	Нет	1	оранжевый	темно- коречневый	не опущен	1	голые	зеленый	опущены	черно-бурые	кожистая	12,5
Tulipa lemanniana Mercklin	19	голый	4	курчавый	Нет	1	оранжевый	коречневый	не опущен	1,3	голые	зеленый	опущены	черно-бурые	кожистая	17
Tulipa lemanniana Mercklin	12,5	голый	4	курчавый	Нет	1	оранжевый	темно- коречневый	не опущен	1	голые	зеленый	опущены	черно-бурые	кожистая	13,5
Tulipa lemanniana Mercklin	15	голый	4	курчавый	Нет	1	желтый	коречневый	не опущен	1	голые	зеленый	опущены	черно-бурые	кожистая	7,5
Tulipa lemanniana Mercklin	20,2	голый	4	курчавый	Нет	1	желтый	коречневый	не опущен	1,2	голые	зеленый	опущены	черно-бурые	кожистая	7,3

МУНДАРИЖА

ШАРТЛИ БЕЛГИЛАНИШЛАР	3
КИРИШ	4
I БОБ. МАЪЛУМОТЛАРНИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ТАҲЛИЛЛАШДА ОБЪЕКТЛАР ҲАҚИДАГИ АХБОРОТЛАРГА ИШЛОВ БЕРИШ ЁНДАШУВЛАРИ	10
1.1. Маълумотларни интеллектуал таҳлиллаш тизимларини қуришнинг назарий асослари	10
1.2. Қарор қабул қилишга кўмаклашишда норавшан тўпламли ёндашув	15
1.3. Предмет соҳа обьектларининг турли типли белгилар фазосида ифодаланиши	22
1.4. Маълумотларни интеллектуал таҳлиллашда тимсолларни аниқлаш масалалари, усуллари ва алгоритмлари.....	26
1.5. Қисмий прецедентликка асосланган баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари	32
1.6. Тимсолларни аниқлашда норавшан тўпламлар назариясига асосланган усуллар таҳлили	35
II БОБ. ҚИСМИЙ ПРЕЦЕДЕНТЛИККА АСОСЛАНГАН АЛГОРИТМЛАРДА ПАРАМЕТРЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ	42
2.1. Тимсолларни аниқлашда асосий тушунчалар ва белгиланишлар	42
2.2. Объектларни тавсифловчи турли типли белгилар фазосида элементар мантиқий классификаторларни шакллантириш.....	49
2.3. Баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари тузилмавий босқичларини шакллантириш	53
2.4. Қисмий прецедентлик асосида белгилар қисм тўпламини шакллантириш алгоритмини ишлаб чиқиш	61
2.5. Баҳоларни ҳисоблаш алгоритмларида ε-бўсағалар қийматларини ҳисобловчи оптимал усулни аниқлаш алгоритми	65
2.6. Генетик алгоритм воситасида бўсағавий параметрларнинг қийматларини созлаш	70
III БОБ. ҚАРОР ҚАБУЛ ҚИЛИШГА КЎМАКЛАШУВЧИ МАЪЛУМОТЛАРНИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ТАҲЛИЛЛАШ УСУЛЛАРИ	76
3.1. Суст тузилмали маълумотларни интеллектуал таҳлиллашда норавшан тўпламлар назарияси усул ва ёндашувларини қўллаш.....	76
3.1.1. Суст тузилмали маълумотларни интеллектуал таҳлиллашнинг норавшан тўпламлар назарияси ёндашувли тамойиллари	76
3.1.2. Суст тузилмали маълумотлар таснифи ва интеллектуал таҳлил модели учун информатив факторларни танлаш	81
3.2. Маълумотларни интеллектуал таҳлиллашда таснифлаш ва башоратлаш масалаларини ечиш алгоритмлари	85

<i>3.2.1. Норавшан қоидалар базаси параметрларини созлаш ёндашувлари</i>	85
<i>3.2.2. Кўп мезонли қарор қабул қилиши стратегиясини қидириши алгоритми</i>	89
IV БОБ. ҚИСМИЙ ПРЕЦЕДЕНТЛИК АЛГОРИТМЛАРИДА НОРАВШАН ТЎПЛАМЛАР НАЗАРИЯСИ ЭЛЕМЕНТЛАРИНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ	92
4.1. Белгиларда норавшан тўпламларнинг шаклланиши.....	92
4.2. Норавшан тўпламлар назарияси элементлари қўлланилган баҳоларни ҳисоблашга асосланган алгоритмларни ишлаб чиқиш....	102
4.3. Объектлар ҳақидаги ахборотларнинг норавшанлик ҳолатида яқинлик функцияси параметрларининг мақбул қийматлари генетик алгоритм ёрдамида аниқлаш.....	107
V БОБ. ТАСНИФЛАШ МАСАЛАЛАРИНИ ЕЧИШДА АНЬАНАВИЙ ВА НОРАВШАН-ТЎПЛАМЛИ ЁНДАШУВГА АСОСЛАНГАН ТИЗИМЛАР	115
5.1. Таниб оловчи дастурий мажмуа тузилмаси, функционал имкониятлари ва график интерфейси	115
5.2. ПРАСК-2 модуллари	124
5.3. Ишлаб чиқилган усул ва алгоритмларни модел масалаларда тестлаш.....	129
5.4. Кластеризация масалаларида баҳоларни ҳисоблаш алгоритмлари моделларининг қўлланилиши	134
5.5. Норавшан билимлар базаси ва норавшан хulosалаш тизимлари	136
5.6. Норавшан қоидалар базасини қуришга асосланган тизимни баҳоратлаш масалаларини ечишга қўллалиши	148
VI БОБ. ПРАСК-2М МАЖМУАСИДА АМАЛИЙ МАСАЛАЛАР УСТИДА ТАЖРИБАВИЙ ТАДҚИҚОТЛАР	154
6.1. ПРАСК-2 да амалий масалаларни ечиш босқичлари.....	154
6.2. Белгилари турли ўлчамли ўкув танламалар сифатини баҳолаш масаласи	157
6.3. Билим оловчиларни таснифлаш масаласида баҳоларни ҳисоблаш алгоритмларидан фойдаланиш	165
6.4. Tulipa туркуми турларини идентификациялаш масаласи.....	173
ХУЛОСА	182
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	184
ИЛОВАЛАР	195

КАМИЛОВ М.М.,
БАБОМУРАДОВ О.Ж., ҲАМРОЕВ А.Ш.

**ҚИСМИЙ ПРЕЦЕДЕНТЛИК
АЛГОРИТМЛАРИГА АСОСЛАНГАН
МАЪЛУМОТЛАРНИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛ
ТАҲЛИЛЛАШ ТИЗИМЛАРИ**

(Монография)

Тошкент – «Aloqachi» – 2020

Мұхаррир: К. Матқурбонов

Тех. мұхаррир: А. Тоғаев

Мусаввир: Б. Эсанов

Мусаҳҳиҳа: Ф. Тагаева

Компьютерда

саҳифаловчи: Б. Бердимуродов

Нашр. лиц. іі № 176, 11.06. 2010.

Босишга рухсат этилди .

Бичими 60x84 $\frac{1}{16}$. «Times Uz» гарнитураси.

Шартли босма табоғи 13,0. Нашр босма табоғи 12,5.

Адади 60. Буюртма №33 .

«Nihol print» ОК да чоп этилди.

Тошкент шахри, Мұхтор Ашрафий күчаси, 99./101.